

Szajbély Mihály

IRODALOMSZEMLÉLET A MAGYAR IRODALMI FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

/A 18. sz. közepétől Csokonai haláláig/

Kandidátusi értekezés

Szeged

1985

T a r t a l o m

BEVEZETŐ	1
AZ ANYANYELV ÉS A KÖLTÉSZET HELYE A KOR HASZONELVÜ	
VILÁGSZEMLELETÉBEN	7
"Minden nemzet a maga nyelvén..."	7
Utile et dulce	26
A KÖLTÉSZETFOGALOM ALAKULÁSA	34
Versificatio és poesis	34
A természetutárázástól a szívre való hatásig	49
A tanult költőtől az ihletett költőig	75
Eredetiség és nemzeti sajátosságok. A nem-antik	
hagyomány	86
VITA MILTONRÓL ÉS A FORDÍTÁS KÉRDÉSEIRŐL	114
A Milton-vita	116
Vita a fordítás kérdéseiről	124
MŰFAJELMÉLET	153
A műfajelméleti gondolkodás általános keretei a 18.	
században	153
Földi	155
Csekonai	163
Egyéb műfajelmélet-történeti források. A regényelmélet	172
EXKURZUS: "Régiek" és "Újak" a 18. század második felének	
magyar irodalmában	194
Jegyzetek	221
Rövidítésjegyzék	240

BEVEZETŐ

Az irodalom története és az irodalomszemlélet története kölcsönösen feltételezik és kiegészítik egymást. Először a hatkötetes akadémiai irodalomtörténeti összefoglaló¹ létrehozásának munkálatai során vált világossá még a hatvanas évek első felében, hogy a magyar irodalom történetének komplex feldolgozása az irodalomelméleti és irodalomkritikai gondolkodás történetének figyelmen kívül hagyásával lehetetlen. Ám ugyanakkor világossá vált az is, hogy az e felismerés jegyében kialakuló komplexitás-igénnyről a magyar irodalomtörténeti hagyomány egyoldalúsága, az irodalomszemlélet történetének krónikus elhanyagolása miatt a készülő kötetek többségének esetében le kell mondani.² A korábbi irodalomtörténeti kutatások aránytalansága a magyar irodalmi felvilágosodás szakirodalmának áttekintése során különösen szembeötlő. Míg a korszak szépirodalmi termésének, és vele szorosan összefüggő művelődéspolitikai törekvéseinek, eszmetörténeti háttérének megismeréséhez és értelmezéséhez számos forráspublikáció és tanulmány járult hozzá az azóta eltelt másfél-két évszázad folyamán, sőt születtek összefoglaló jellegű művek is, addig az irodalomszemlélet vizsgálata egyértelműen háttérbe szorult. Az ötvenes évek végétől, ill. a hatvanas évek elejétől kezdve napvilágot látott ugyan néhány igen fontos tanulmány e kérdéskörben /mindenekelőtt Szaunder József és Tarnai Andor munkái/,³ de ezek is inkább csak egy-egy jól körülhatárolható és körülhatárolt részterület vizs-

gálatára vállalkoztak, mintsem a közöttük, ill. mögöttük lévő összefüggésrendszer feltárására. Érthető módon természetesen, ha arra gondolunk, hogy a vonatkozó források döntő többsége teljesen ismeretlen volt és a témakörben jószerivel még az alapkutatások első lépései sem történtek meg.

Az alább következő tanulmány az említett szerzők munkáját folytatja tudatosan tovább, azzal a különbséggel, hogy az újabb források feltárásával egyben a korábbi kutatások eredményeit is igyekszik szélesebb összefüggések közé helyezni és így végső soron a korszak néhány egymással szorosan összefüggő irodalomszemléleti problémájának szintetikus ábrázolásáig szeretne eljutni. Célja a kortársak által explicite megfogalmazott, magyar nyelvű nézetek értelmezése; a kor szépirodalmi alkotásait, hacsak nem *ars poetica*-szerű, vagy tanító költeményről van szó, eleve kizárja a felhasználandó források köréből. A bennük megfogalmazódott, belőlük visszakövetkeztethető immanens poétika tanulságainak bekapcsolása ugyanis nem csupán a feldolgozandó anyagot duzzasztaná szinte beláthatatlan nagyságúvá, hanem a korabeli irodalomszemlélet explicit formában kifejtett, tudatos elemeit óhatatlanul összemosná a szépirodalmi alkotásokban tetet öltött, jórészt ösztönös nézetekkel. A rendelkezésre álló forrásanyag így is meglehetősen nagy. Kutatását különösen problematikussá teszi, hogy feltételezett, de nem ritkán csalódást okozó lelőhelyei sokfelé szétszórta és gyakran nehezen elérhetőek; az általuk kínált anyag ugyanakkor tartalmilag meglehetősen egyhangú és szegényes, önmagában alig értelmezhető. A 18. század második felében ugyanis, amikor a fejlettebb nyugat-európai országokban már hosszú ideje terjedelmes könyvek jelentek meg elméleti és esztétikai kérdésekről, s olyan jelentős, hatásukat máig közvetlenül éreztető életművek születtek, a

példákat találomra ragadva ki, mint Herderé és Kanté, nálunk még mindig elsősorban nem elméleti kérdések tárgyalására, ill. tisztázására hivatott formák közé szorult az irodalomról való gondolkodás. A latin nyelven alkotó Szerdahely Györgyön, s a szintén latin nyelvű, többnyire elavult nézeteket egybegyűjtő iskolai poétikákon kívül a kor irodalomszemléleti vizsgálódásainak alapját képező forrásanyag, egy-egy tanulmány-vitairat mellett a korabeli, különféle műfajú könyvek Ajánló Leveleiből, Elöljáró Beszédeiből és lábjegyzeteiből, a fennmaradt írói magánlevelekből, néha folyóirat- vagy ujságcikkekből ásható elő. Munkámat éppen e sajátos, elsősorban nem elméleti kérdések kifejtésére hivatott források döntő mértékű bekapcsolása miatt neveztem az irodalomszemlélet történetének, s tekintettem el a talán ismerősebben hangzó, ám felfogásom szerint szűkebb értelmű irodalomelmélet- vagy kritikátörténet terminus technikus használatától. A felhasznált forrásokban föllelhető elméleti nézetek többsége töredékes, önmagában keveset, vagy éppen semmit sem mondó, sokszor közhelyszerű. Ennek oka az, hogy a korabeli magyar szerzők általában idegen nyelvű olvasmányaikra támaszkodtak elméleti nézeteik kialakítása közben, szabadon fordították-kompilálták azokat, anélkül azonban, hogy eredeti kontextusukat megtartották volna; többnyire persze nem jelölték meg a felhasznált műveket sem, ez azonban a kor gyakorlatában megszokottnak mondható. Forrásaink értelmezése során így első feladatunk minden esetben az eredeti kontextus /de nem feltétlenül a pontos lelőhely!/ rekonstruálása. A német nyelv korabeli magyarországi, az ország történelmi helyzetéből is adódó széleskörű elterjedettségéből következően a hazai szerzők elsősorban német eredetű munkákra támaszkodtak, s az esetek többségében a francia és az angol szerzők könyveit is német

fordításban vették kézbe. A magyar irodalomtörténetírás már régóta fölfigyelt a német kultúra eme orientáló-közvetítő szerepére. Bleyer Jakab az általa kidolgozott Wiener-Tor-Theorie jegyében elsősorban Bécs közvetítő szerepének jelentőségét hangsúlyozta, s ha elmélete önmagában véve túlságosan leegyszerűsített modellt kínál is, Bécs jelentőségét mégis hiba lenne lebecsülnünk.⁴ A korabeli magyar irodalomszemlélet alapvetően receptív volta elképzelhetővé tenné a téma pozitivista izü, a hatások útját nyomozó, közvetlen források után kutató feldolgozását is. Ahol erre alkalom kínálkozik, ott természetesen utalok is majd az átvétel tényére, vizsgálom annak körülményeit és minőségét, ennél azonban sokkal lényegesebbnek tűnik számomra a párhuzamos, esetleg egymáshoz képest bizonyos időbeli késést mutató fejlődésvonalak, analóg jelenségek, tipológiai egyezések feltárása. A 18. század utolsó évtizedeiben ugyanis a magyar szerzők már szabadon válogathattak a megelőző évtizedek európai irodalomelméleti és esztétikai terméséből, s egyáltalán nem mindegy, hogy egy adott időpontban az európai fejlődés mely fázisát recipiálták, ill., hogy az átvett eszméket miként idomították a hazai körülményekhez. Az ilyen irányú vizsgálódások során, a magyar irodalommal fő vonásaiban analóg helyzete és fejlődésvonala következtében, elsősorban a német irodalom és irodalomszemlélet alakulása kínálkozik összehasonlítási alapul. Azé a német irodalom és irodalomszemléleté, amely jó fél évszázaddal korábban nagyjából ugyanúgy fogadta be a francia irodalmi hatásokat, s próbált szinte ugyanabban az időben függetlenedni is tőlük, ahogyan a magyar irodalom és irodalomszemlélet tette azt a német /ill. jórészt németek által közvetített nyugat-európai/ hatások befogadásakor. Közös vonás továbbá, hogy a francia, ill. a német hatás mindkét eset-

ben a későbarokk örökségtől, a latinos-humanisztikus műveltségkészlettel való elszakadáshoz járult hozzá.

Tanulmányomban nem törekedhetek a téma valamennyi problémakörének komplex vizsgálatára. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy a tetszetős, de szükségképpen látszólagos teljesség kedvéért nem szeretnék a felszínesség csapdájába esni. Ugy érzem, hogy egy olyan téma esetében, ahol a szintézishez elengedhetetlen alapkutatások jó részét is az összefoglaló szerzőjének kell elvégeznie és dokumentálnia, a megadott terjedelmi korlátok között a kutatási terület érdemi tágitására nincsen reális lehetőség. A mostani vizsgálatba bevont problémaköröket azonban úgy válogattam össze, hogy azok kölcsönösen kapcsolódjanak egymáshoz, felvessék a kor íróit legélénkebben foglalkoztató, a forrásokban legtöbbször emlegetett kérdéseket, s így végső soron a korszak irodalomszemléletének leglényegesebb jellemzőiről nyújtsanak áttekintést. Korántsem állíthatom, hogy az elvileg rendelkezésre álló forrásanyagot teljes egészében feldolgozom eközben. Néhol azért hagyok figyelmen kívül bizonyos szövegeket, mert úgy gondolom, hogy bekapcsolásuk nem járulna hozzá az éppen tárgyalt probléma világosabbá tételéhez, csupán feleslegesen megterhelné fejtegetéseimet; máshol szívesen támaszkodnék további adatokra, ezek azonban hiányoznak, vagy legalábbis az anyaggyűjtés során elkerülték figyelmemet. Idézetanyagom kényszerűen bőséges, tekintettel a források nehezen megközelíthető voltára.

A kor hazai előszóírói sztereotip módon hivatkoztak arra, hogy munkájukkal, legyen annak értéke bármily csekély is, az anyanyelv terjesztéséhez, "közönségessé tételéhez" igyekeztek hozzájárulni, de ugyancsak nagy hangsúllyal emelték ki művük egyéb praktikus hasznait is; e fejtegetések mellett a szorosabb

értelemben vett irodalomszemléleti kérdések szinte teljesen a háttérbe szorultak. Tanulmányom első fejezetében éppen ezért a korabeli gondolkodás nyelvközpontúságának kérdéskörét vizsgálom részletesebben. Utána azonban nem a vele szoros összefüggésben álló, ám speciálisabb területre vezető nyelvfilozófiai kérdések tárgyalására térek rá, hanem a hasznosság-elv gyakorlatilag bármely korabeli irodalomszemléleti probléma kapcsán előkerülő, az anyanyelv népszerűsítéséhez szintén közvetlenül kapcsolódó problémakörének körüljárására. Végző célom természetesen nem csupán az utile et dulce-elv jelentésének, ill. jelentésváltozásának tüzetes vizsgálata, hanem az általa már-már elfeledni látszott irodalomszemléleti kérdések bemutatása és értelmezése, a költészet fogalmának és a tudományok között elfoglalt helyének alakulásától kezdve a kor két igen fontos, s a korábban elmondottakhoz szorosan kapcsolódó elméleti vitáján át a szűkebb értelemben vett műfajelméleti rendszerezésekig.

AZ ANYANYELV ÉS A KÜLTÉSZET HELYE A KOR

HASZONELVÜ VILÁGSZEMLEJÉBEN

"Minden nemzet a maga nyelvén..."

A magyar felvilágosodás művelődéspolitikai programját klasszikus formában Bessenyei György fogalmazta meg jól ismert és gyakran idézett röpirataiban /Magyarság, 1778.; Magyar Néző, 1779.; Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék, 1781./ és a Holmi egyik-másik darabjában. Célja a nemzet boldogságához, ill. boldogulásához vezető út kijelölése volt. Ugy látta, hogy ehhez a tudományok széleskörű elterjedése vezethet; a széleskörű elterjedés feltétele viszont az, hogy a tudós munkák a többség nyelvén, azaz az anyanyelven fogalmazódjanak. Bessenyei egész művelődéspolitikai koncepciója praktikus-racionális megfontolásoktól ösztönzött tehát: az anyanyelv körüli problémák felismeréséig a nemzet boldogulásának eszközét keresve jutott el. S a korabeli magyar nyelv állapotából logikusan következett az is, hogy röpirataiban kiemelt terjedelemben kellett vele foglalkoznia. Bizonyítania kellett, hogy a magyar nyelv alapvetően alkalmas a tudományok művelésére, csupán elhanyagolták eddig; figyelmeztetnie kellett arra, hogy a nagy nyugat-európai nyelvek is a magyaréhoz hasonló állapotban voltak egy-két évszázaddal, esetleg csak néhány évtizeddel korábban. S mindezek után természetesen ki kellett jelölnie az anyanyelv pallérozásának útját is; ez vezette a Tudós Társaság eszméjének felkarolásáig, lényegében a nyelv standardizálódásának érdekében. Olyan érzelmi motivációt, amelyet a későbbi, nacionalizmus jegyében alakult

európai fejlődés ismeretében lennénk hajlamosak gondolatmenete mögé vetíteni, nála nem fedezhetünk fel. A Magyarságban például elvileg fölvetette azt a lehetőséget is, hogy a nemzet idegen nyelven váljék tudóssá, s csupán praktikus megfontolásokból zárta ki ezt a lehetőséget; mondván: amíg a magyar jobbágyok magyarul beszélnek, addig uraik sem felejtethetik el ezt a nyelvet. A magyar nyelv mellett való kitartás így tehát nem erény, hanem szükség, s ha "...már így kénytelenek vagyunk nyelvünket megtartani, tisztítsuk ki legalább és dolgozzunk előmenetelünkön."¹

Igaz, a következő bekezdésben utalt arra is, hogy szégyennek tartaná "...anyanyelv nélkül a több anyanyelvű népek, hazánk közt bujdokolni...", de az anyanyelv elvesztése által a nemzet létét nem látta fenyegetettnak.

Irodalomtörténetírásunk lényegében Toldy Ferenc óta hajlamos volt arra, hogy Bessenyei tevékenységében a kultúrpolitikus gondolatait, ill. az e gondolatok jegyében született szépirodalmi alkotásokat helyezze a középpontba, hangsúlyozva, hogy a bécsi testőr lényegében előzmények nélkül, a semmiből teremtetten meg a magyar felvilágosodás irodalmát. E nézettel igazán erőteljesen Biró Ferenc szállt először szembe.² Rámutatott, hogy Bessenyei legalább annyira volt régi törekvések lezárója, mint új utak felfedezője; filozófiai dilemmái, melyeket a korábbi kutatás meglehetősen elhanyagolt, szervesen nőttek ki a 18. század morálfilozófiai irodalmának világából, kultúrpolitikai programja viszont e teoretikus szinten megoldhatatlannak bizonyult dilemmák gyakorlati útra terelése során alakult ki; Biró szerint munkássága súlypontját az irodalomtörténetírás azért jelölte ki sokáig hamisan, mert kortársai és közvetlen utódai eszmerendszeréből csak a kultúrpolitikus nézeteit vitték tovább. Nem minden változtatás nélkül persze, amint erre Biró is hangsúlyosan utalt

egy újabb tanulmányában,³ s amelyről hamarosan mi is szólunk majd. Előbb azonban azt kell nyomatékosan hangsúlyoznunk és bizonyítanunk, hogy a kultúrpolitikus nézetei nem csupán közvetve, a filozófus dilemmáin keresztül kapcsolódtak a 18. század korábbi évtizedeinek világához, hanem közvetlenül is. Nem a morálfilozófiai nézetekhez persze, hanem az anyanyelv, a tudományok és a nemzet boldogulásakérdéskörében mozgó korábbi elképzelésekhez.

Hivatkozhatnánk itt mindenekelőtt azokra a tudatos nyelv-
művelő-nyelvújító törekvésekre, amelyek a 17. században Geleji
Katona, Medgyesi és Kászoni műveiben, főként a német Sprach-
gesellschaftok hatására jelentkeztek,⁴ s persze Apáczai Csere
János munkásságára, aki Magyar Enciklopédiájában nem csupán ki-
sérletet tett a magyar tudományos nyelv megújítására, ill. ki-
alakítására, hanem előszavában teoretikus alapokon is igyekezett
tisztázni a szóalkotás lehetőségeit.⁵ E példák azonban túlságo-
san is távoliak, noha a 18. század utolsó évtizedeinek az anya-
nyelv problémáival foglalkozó írói és gondolkodói előtt nem vol-
tak teljesen ismeretlenek. Márton István 1796-ban megjelent Ke-
resztény theológusi morál című könyvének előszavában beszámolt
arról, hogy a magyar nyelvből hiányzó szavakat-kifejezéseket
kénytelen volt "...a' régen megdöglött Deák Nyelv szavaival..."
pótolni, mivel azoknak aligha lehetne pontos magyar megfelelő-
it kifundálni, de ha lehetne is elvileg, "...nekem magamnak ar-
ra, mint Csere Apáczainak Jussom mints, vagy ha just vennék is
magamnak mint ő, tsak ugyan Szavaim' bévételére senkit sem kö-
telezhetek, 's nem reménylhetem, hogy az enyimeket életemben
úgy bevegység, mint az övéit halála után."⁶ Három évvel koráb-
ban megjelent Physico-theologiájának előszavában a magyar nyelv
történetének vázolója közben, Segesvári István is felidézte a

17. századi eseményeket; ő azonban erőteljesen utalt arra is egyúttal, hogy e törekvések a század végén, a protestantizmus visszaszorulásával párhuzamosan elhaltak, s folytatásuk csak a 18. század utolsó évtizedeiben támadt.⁷ Segesvári gondolatmenete jelzi azt a kétségtelen ténnyt, hogy az anyanyelv problémája Magyarországon a 18. század utolsó negyedében került igazán a figyelem középpontjába. A század első felében-kétharmadában született könyveket, előszavakat és magánleveleket lapozgatva azonban találunk néhány olyan adatot, amelyek arról tanúskodnak, hogy az anyanyelv problémája Bessenyei előtt sem volt egészen ismeretlen. A magyar nyelvű könyvek hiányára már Csúzy Zsigmond felfigyelt 1724-ben. Evangeliumi trombitájának előszavában a következőképpen fogalmazott: "...kinek-kinek, természet-szerént kedvesb a' maga tulajdon nyelve. E'-féle magunk Magyar nyelvén lévő könyvek-nélkül pedig éppen szűkülködünk..."⁸ Ő azonban az anyanyelv használatát még egyértelműen a köznéphez való szólással kötötte össze. Szoros összefüggést látott a magyar nyelv használata és a széles olvasóközönséghez való szólás igénye között Bertalanffi Pál is. De ő továbblépett ennél, s megróttá azokat, akik elhanyagolják saját nyelvüket: "...ha valaki a' Hazája nyelvét el-mulatván, tsak egyedül valami idegenen kapna; merő rút negédesség volna ám ez, és a' Hazának nemzetségétől való dőlős idegenség..."⁹ Képtelenségnek tartotta azt, hogy "...szegény Haza annyi írók között alég találhat valami könyvet a' maga nyelvén, mellyből más nemzetek módgya szerént ő-is részesülhetne a' sokféle tudományokban. És minthogy az idegen nyelveket, 's az alatt ama' mély tudományokat igen kevesen érik-fel; azért ama negédes íróknak-is, kiknek a' magok Hazájak nyelve mint alá való nem kell, néha az nyereségek; hogy az ő könyvek se kellyen sokaknak másra, hanem vagy

fuitásra, vagy még más tisztességtelenebb szolgálatra-is."¹⁰
Bertalanffinál tehát az anyanyelv használata, a tudományok terjedése és a mű kelendőssége között már szoros az összefüggés. A fő szempont a hazának való használás. Használni pedig lehet "...a' többi között pennával-is: de olyannal, melly annak nyelvéből, és értelmétől idegen ne légyen..."¹¹ A magyar nyelv ügyének öntudatos képviselője volt a század közepén Bod Péter is. Ráday Gedeonnak írt 1756-os levelében¹² aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy "...a Magyar Nyelv erőssen kezdett megromlani a mi időnkben...". Javasolta, hogy más nemzetek példáit követve tegyenek valamit a folyamat megállítása érdekében. Elképzeléseit három pontban foglalta össze: "1. Jó volna valami Literata Societast felállítani ... 2. egybe szedni az eddig ki adott Magyar Grammatikákat s egyet jól tsinálni... 3. Ki kellene nyomtatni valami válogatott szép Magyar Históriákat és verseket, amelyekben nintsenek Deák és Frantzia vagy egyéb nyelvből való szók...". A magyar nyelv tisztaságát főként a katonaviselt nemes ifjaktól féltette, akik azt "...nem sokára a maga épségéből kirukkoltatván, avantsirozni fogják a pajzanok közé, hogy az parasztok közt, ha annak jósága megmarad. De azokhoz is igen bement a Deák szókkal való élés az Vármegyei Tisztektől...". Nyilvánvalóan az anyanyelv, a nemzeti tudományok ügyét akarta szolgálni 1766-ban kiadott híres lexikonával, a Magyar Athenassal is, amelyben a megelőző évszázadok magyar íróinak életrajzi adatait és műveit igyekezett összegyűjteni. A latin és a magyar nyelv keveredésének problémájára ennek előszavában is fölhevítette a figyelmet: "Kedvem ellen esett az, hogy ezen Magyar Könyvtés-kében sok Deák szók és Deák nyelven írott dolgok ologyedtenek; de azt el-nem távoztathattam; mint hogy eleitől fogva bé-vették ...a' Magyarok, azt a kelletlen szokást, hogy a' Magyar beszéd

közé sok Deák szókat elegyitenének, mellyek idővel meg-magyarosodtanak." P. Sartori Bernárd Magyar nyelven filozófia, az az ... című könyvének¹³ 1770-ben keltezett előszavában már szinte csokorba kötve találjuk a következő évtizedek hazai nyelvrenyelvművelésre vonatkozó közhelyeit. Sartori beszámolt arról, hogy munkáját először latin nyelven akarta megírni, de azután: "Hallottam más Nemzeteknek fáradságos szorgalmatosságokat, melyekkel a' Filozófiát tulajdon nyelvekre fordították, másoknak álmélkodásával ditsiretesen tanították, 's azzal mind nyelveknek terjedését gyarapították, mind nemzeteknek tekintetét öregbítették, és más külső nemzeteknek sziveket-is a' végett magokhoz hódították, az ő nyelveknek tanulására fel-indították". A következő bekezdésekben lefestette a hajdan virágzó magyar nyelv korabeli sanyarú helyzetét és szembeszállt azzal a nézettel, hogy a "...Magyar Nyelv sovány, magtalan, és a' jeles tudományok' meg tanulására elégtelen...", s vallotta, hogy kiműveléséhez "...nem kívántatik egyéb ... a' gyakorlásnál." Sartori művének megjelenésével egy időben, 1772-ben, Tordai Sámuel, Gellert híres Leben der schwädischen Gräfin von G. című regényének¹⁴ fordítója is feltette azt a kérdést előszavában, hogy a hazai elmaradottság okát a magyar tudósok hiányában kell-e keresnünk, vagy pedig a magyar nyelv tudományok művelésére alkalmatlan voltában. Véleménye szerint mindkét feltételezés hamis. Tudósok Magyarországon is szép számmal vannak, a nyelv pedig éppen a magyar nyelvű munkák születése folytán bővíthetne, hiszen a ma gazdagnak tartott nyelvek is szegények voltak nem is olyan régen, "...de mivel időről-időre sok jó könyveknek írása által, és kiváltképpen sok idegen Nyelven íratott könyveknek született Nyelvekre való fordítások által, a' magok nyelveket bővíteni, 's ékesíteni szorgalmatosan igyekeztek, már egész árkusokat,

sőt egész könyveket írnak született nyelveken, úgy hogy azokban egy idegen szót-is bé-venni kényszeritessenek, sőt ... az Oskolai leg-elmésebb Tudományokat-is ... már magok született Nyelveken hasonló, sőt hasznosabb előmenetellel tanítják.", mint korábban a latin nyelven. Ugy látta, hogy a magyar nemzettel gyönyörködtető munkák által kellene megkedveltetni az olvasást /--> utile et dulce, 26-33./, s nézete nyilván nem idegen attól a Bessenyeitől, aki éppen Gellertet akarta magyar nyelven a debreceni, kecskeméti és kassai polgárnék kezébe adni, mit sem tudva Tordai néhány évvel korábbi fordításáról.¹⁵ A színház, színjátszás és nemzeti műveltség-izlés összefüggéséről elmélkedve a Cid¹⁶ fordítója, G. Teleki Ádám is elutasította azt a nézetet 1773-as előszavában, hogy a magyar nyelvű szindarabok hiányának oka a nyelv fejletlensége lenne. "Az Magyar nyelvnek szükségét 's erős indulatok nyomos kifejezésére való elégtelenségét sem hánytorgathatod, mert féltő, hogy azzal magadat el-áru-rod, hogy még született nyelvedet sem tudod." - fogalmazott Teleki, az igazi okot a magyar nemesség külföld iránti, minden hazait háttérbe szorító, elvakult érdeklődésében jelölve meg. S 1777-ben bekövetkezett Magyarországon is az a jelképesnek tekinthető áttörés, melyhez hasonló a német irodalomban majd egy évszázaddal korábban Christian Thomasius nevéhez fűződött:¹⁷ Benyák Bernát szájából elhangzott az első magyar nyelvű előadás a kegyesrendiek pesti lyceumában.¹⁸

Látható tehát, hogy az anyanyelv kérdése, s ennek kapcsán Bessenyei programjának számos eleme fölvetődött már a korábbi évtizedek során. Kétségtelenül nem a Bessenyei-féle logikával együvé szedve és összefüggő, hatásos gondolatsorral alakítva persze; e téren a bécsi testőr érdemei vitathatatlanok. De vitathatatlan az is, hogy Bessenyeinek végülis nem a semmiből kel-

lett teremtenie. Nem értünk egyet Kosáry Domokossal,¹⁹ aki emlegetett ugyan egyet-kettőt a nyelvkérdést Bessenyei előtt felvetett szerzők közül, de őket /a század utolsó két évtizedében fellépett hasonló felfogású utódaikkal együtt/ a nyelvújítás második szintjeként leválasztotta a Bessenyei-típusú meggondolásoktól, s ezáltal a bécsi testőr fellépésének eredetiségét és előzménytelenségét sugallta. Véleménye szerint a Bessenyei-féle, a nyelvújítást a tartalmi haladás igényével összekapcsoló, fő célként az érthetőséget kitűző irányzatot el kell különítenünk a mindenáron való magyarságra törekedő, túlzó purizmustól, mely az elmaradott rendi, feudális nacionalizmus eszmerendszeréből táplálkozott; utóbbi jellegzetes képviselőiként egyébként Bertalanffit és Sartorit nevezte meg. Kosáry elképzelésében már az is vitatható, hogy a nyelvújítás egyes, egyébként nem csak nálunk, hanem Európa más országaiban is jelentkezett irányzatait jogos-e ilyen közvetlenül társadalmi, politikai és ideológiai meggondolásokhoz kötni. De ennek helytállóságát feltételezve /bár el nem fogadva/ is tény marad az, hogy a nyelvújítás különböző irányzatai végülis ugyanarra a problémára éreztek rá /a magyar nyelv háttérbe szorulására és elmaradott voltára/, s ugyanazokért a célokért küzdöttek /a nyelv kiműveléséért, terjesztéséért, európai szintre emeléséért/. Igaz, más-más módon vélték e közös célt elérhetőnek, ez azonban az útkeresés fázisának természetes velejárója. Mi a célt ez esetben mindenesetre fontosabbnak tartjuk az eszköznél, s e meggondolás alapján úgy véljük, hogy Bessenyei röpiratai organikusan illészkednek a 18. század nyelvről való gondolkodásának kontextusába; szerves előzményei éppen úgy vannak, ahogyan szervesen kapcsolódnak hozzájuk a későbbi nézetek is.

A 18. század utolsó évtizedében a Bessenyei előtti, ill.

Bessenyei által megfogalmazott gondolatok többsége változatlanul élő maradt; közülük jónéhány ekkor vált végérvényesen közhellyé, párhuzamosan a magyar nyelv ügyének központi problémává válásával. Élő maradt mindenekelőtt Bessenyeinek az az eszméje, hogy egy ország boldogsága tudományától, tudománya pedig anyanyelvének kiművelt voltától és elterjedettségétől függ. Az 1790-es nemzeti nekibuzdulás jegyében született eszmefuttatásokban szinte kivétel nélkül találkozhatunk ezzel a gondolattal; Decsy János Pannóniai Fénikszében például többször is. "Minden nemzetnek boldogsága eredeti nyelvének virágoztatásán fundáltatik. Ettől füg az elmének megvilágosodása, a' tudományoknak ki terjedése, a' szép mesterségeknek gyarapodása, és a' nemzet hírének halhatatlansága." - olvashatjuk egy helyen,²⁰ s ugyanez a gondolat többé-kevésbé átstilizált formában szinte periódikusan tűnik fel újra és újra a könyv oldalain. Batsányi nyílt levelében, melyet Gróf Forgách Miklós főispánhoz intézett, s a Magyar Museumban tett közzé, így fogalmazott: "Most van ideje ... hogy ... hazai nyelvünket a' maga méltóságába helyheztes-sük, és ez által Hazánk örökös boldogságának talpkövét megves-sük."²¹ A Hadi és Más Nevezetes Történetek című lap 1790-ben közzétett három híres pályatétele közül is az anyanyelv és a nemzeti boldogság összefüggésére kérdezett rá a második a következőképpen: "Mennyire segíti a' Nemzet valóságos boldogulását, az anyai Nyelvnek gyarapodása; és ellenben mennyire hátráltatja azt valamely idegenért való el mellőzése?".²² A kérdésre válaszolva a pályázók egyike, Gáti István azt fejtegette, hogy miután a nemzet boldogságának a tudományokban van "... egyedül való fundamentoma, a' Tudomáynak pedig a' meg-gyarapodott anyai Nyelv leg hathatósabb és alkalmatosabb eszköze: látni való, hogy a' Nemzetnek mind Pallérozásának, mind Boldogulásának

legfőbb Segítsége az anyai Nyelvnek Gyarapodása." ²³ Ugyanez a vélemény kiolvasható Vedres István pályamunkájából is. A harmadik kérdésre - "Mennyire szükséges a' Magyar Nemzetnek a' Deák nyelvnek tudása?" - egy, a latin mellett érvelő pályamű futott be; ennek cáfolatául született, nevezetes "darvas könyvében". Báróczi Sándor bevallotta azoknak az érveit igyekezett összefoglalni, "...kik azt állították, hogy a' Magyar utonvaló vándorlás viheti Hazánkat tökéletesebb boldogságra...". ²⁴ A kifejezetten az 1790-es események sodrában született művek után sem halt el az anyanyelv és a nemzeti boldogulás összekapcsolásának gondolata. Noszkó Aloiszius 1791-ben megjelent, jeles szólásokat szinonimáikkal együtt ábécé sorrendben tartalmazó könyvének ²⁵ előszavában, Gáti és Vedres munkáira hivatkozva, kijelentette: "A' melly Nemzet pedig Hazája' boldogulásának gyarapodását kívánja, Nemzeti Nyelvét-is gyarapítsa...", mivel ez a közjót növeli, alkalmas utat készít a kereskedésnek és a tudományoknak-mesterségeknek. Márton István 1795-ben kiadott latin nyelvkönyvének előszavában arra a saját maga által feltett kérdésre, hogy nem kell-e a barbárság visszatérésétől félni akkor, ha a tudományok magyarul taníttatnak, a következőképpen válaszolt: "Nem tsak nem kell, de nem is lehet, 's ostobaság is attól félni; sőt inkább ez az egyedül való út és eszköz szegény Magyar Nemzetünk pallérozására és boldogságára..." ²⁶ S ugyanezt a gondolatot már címében is jelzi egy, vizsgált korunkunk végén megjelent anonim munka: A tudomány és virágzó nemzeti nyelv hazánk boldogságának talpkövei /1804/.

A nyelv, a tudományok és a nemzet boldogulása közötti összefüggés felismerése természetesen /és ugyancsak Bessenyeihez, ill. elődeihez hasonlóan/ társult azzal a hittel, hogy a magyar nyelv alkalmas a tudományok művelésére, vagy legalábbis alkal-

masszá tehető arra. Decsy, miután büszkén állította, hogy "Egy nemzet sintsz a' kerek ég alatt, a'melly tizfrábban 's rettene-
tesebben tudna a' Magyaránál káromkodni."²⁷, arra is fölhevta a
figyelmet, hogy "A' Tudományoknak anyai nyelvünkön való öregbi-
tésére sem alkalmatlanabb a mi nyelvünk, a' frantzia, német és
ánglus nyelveknél, tsak hogy kezdjünk hozzá, tsak hogy ne-saj-
nálljuk a fárattságunkat".²⁸ Gáti István a fejlett európai nyelv-
vek egykori elmaradott állapotára utalva hívta föl a figyelmet
a magyar nyelv fejleszthetőségére.²⁹ A Mindenes Gyűjteményben
Pétzeli fejtegette ugyanebben az időben azt, hogy "...már a'
Dugonitsok, Horváthok, Hólnárok, Mátyusok, Rátzok 's egyéb Bólt-
sek meg-mutatták, hogy nints a' Tudomáynak egy része is, melyet
magyarul ne lehetne tanítani...".³⁰ Nagy János egyenesen azért
ragadott tollat /állította legalábbis/, hogy megmutassa: "...a'
Magyarok' nyelve-is mire mehet",³¹ Mátyási József³² pedig a ma-
gyar nyelv bőséget néhány jól kiválasztott szó egy-egy betűjé-
nek elhagyásával igyekezett bizonyítani a következőképpen:

Poroszló
oroszló
roszló
oszló
ló
ó

Tanyátok
anyátok
Átok
tok
ok

A kor fordítóinak azonban, különösen akkor, ha tudományos mun-
kákat akartak átültetni magyarra, bőség helyett minduntalan a
magyar szókészlet hiányaival kellett szembenézniük. Az ó tevő-
kenységük vezetett el a korai, mindennapi gyakorlathoz szorosan
kötődő nyelvújításhoz. Bessenyei szóalkotás helyett egyszerűen
az idegen terminus technikusok átvételét szorgalmazta: "...tedd
úgy, mint deákul van, mert minden nemzet úgy tett azzal...".³³
Utódai közül sokan gondolkodtak hozzá hasonlóan. "A' hadi dol-

goknak le-írásában elő-forduló Frantziáktól költsönözött szókat, a' hol lehetett fordítottam; a'hol pedig nyelvünk' szüksége nem engette, a' német Íróknak ditséretes szokását követvén, hasznosabbnak tartottam azokat kevés világosítással a magok valóságában meg-hagyni, mint fattyú költemények által meg-homályosítani." - írta például Decsy Osmanográfiájának³⁴ előszavában, s a hasonló megfogalmazások közül nem lenne nehéz szép csokorra valót összegyűjtenünk. Mások viszont Apáczai Csere példáját tudatosan vagy öntudatlanul követve az új szavak "koholása" mellett döntöttek; Barczafalvinak és társainak tevékenysége, jó és rossz oldalaival együtt, olyannyira ismert, hogy idéznünk itt fölösleges lenne. Mindkét irányzatnak voltak hívei és ellenfelei, sikerei és kudarcai, s a lassan áttekinthetetlenné vált helyzet egyre sürgetőbben követelte a nyelv standardizálását. Mindenekelőtt ennek a széleskörű igénynek igyekeztek megfelelni azok a Tudós Társaság létrehozására irányuló törekvések, amelyek legismertebb képviselője kétségtelenül Bessenyei György a maga, Révainak valószínűleg nem csupán kiadásában, hanem "átigazításában"³⁵ megjelent Jámbor szándékával, de amelyeknek már e röpirat megszületése előtt is voltak megfogalmazói, például az általunk is idézett Bod Péter. A nyolcvanas és a kilencvenes években pedig a Tudós Társaság létrehozásának eszméje a kor egyik legtöbbet emlegetett problémájává vált.³⁶ Közismertté leginkább Aranka György és az általa vezetett Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság /1793-1806/ tevékenysége, ill. Révai Miklós próbálkozásai és latin nyelvű tervezete³⁷ /Planum erigendae eruditae societatis hungarice, 1790./ váltak, de a gondolat rajtuk kívül másokat is foglalkoztatott. Szeretsi Nagy István, akinek fordítói munkája közben elkerülhetetlenül kellett szembenéznie a magyar nyelv és szókészlet hiányosságaiból adódó nehézségekkel, már

1783-ban fölvetette egy olyan "...köz akarattal hatalmat vett, és értelmes emberekből álló..." Társaság létrehozásának szükségességét; amely a külföldről átvett új fogalmaknak és találmányoknak magyar neveit megalkotná.³⁸ Decsy Sámuel többször idézett röpiratában már nem csupán a nyelv művelésére és egységesítésére, hanem közvetlenül a tudományok, mesterségek, gazdálkodás, kereskedelem és igazgatás fejlesztése érdekében tartotta szükségesnek egy Tudós Társaság létrehozását. De első helyen természetesen nála is a nyelv szempontja állt; a Társaság a nyelv bővítése, pallérozása, terjesztése mellett "...tiz 's tizenkét esztendő el-forgása alatt ki irtaná tudós írásai által a' rossz magyarságot..."³⁹ A nyelvművelést-egységesítést tartotta a létrehozandó Tudós Társaság legfőbb feladatának Batsányi is a Magyar Museum bevezetőjében. Mindenekelőtt olyan "Nyelv-Könyv" kidolgozását látta szükségesnek, amely a különböző tájak sajátos szókincsét egybegyűjtené és közismertté tenné; ezáltal remélte megszüntetni azt a gyakorlatot, hogy "...írásainkban vagy a' sok idegen szót halmozzuk, vagy gondolatainkat tellyességgel Magyarul akarván ki-fejezni, új szókat koholunk, 's nyelvünknek könnyű, természetes folyását ... rútíttjuk."⁴⁰ A nyelvi standard megteremtésének eszménye lebegett a Debreceni Grammatika szerkesztőinek szeme előtt is. Ők egy olyan Társaság létrehozását szorgalmazták, amely kizárólag nyelvi szempontból vizsgálná a hazai könyveket, kijegyezné belőlük a hibákat és azokat közzétenné az ujságokban. Nem a tökéletesség és a csalhatatlanság hitében persze, de abban a reményben, "...hogya a mit megmutatna fundamentomos okokkal hibáknak lenni..."⁴¹ annak használatától mások is tartózkodnának.

A nemzeti nyelv elismertetéséért vívott harcot elsősorban a latin nyelvvel szemben kellett győzelemre vinni. Így volt ez Európa valamennyi országában, csupán a társadalmi és gazdasági

viszonyok eltérő fejlődésének következtében a váltás időpontja tért el egymástól; Franciaországban például már a 16. században, még a felvilágosodás megszületése előtt lejátszódott az, ami német földön a 17-18. század fordulójától, Magyarországon a 18. század utolsó harmadától bontakozott ki, gyakorlatilag a felvilágosodás eszméinek elterjedésével párhuzamosan.⁴² Nálunk ugyan az anyanyelv irodalmi nyelvvé alakulása a 16-17. században, Balassi, Baranyai Decsy, Rimay és Szenczi Molnár munkássága nyomán már-már megtörtént, s a 17. század folyamán, mint már utaltunk erre, konkrét nyelvújítási törekvések is jelentkeztek. A visszalatinosodás azonban a 17. század végétől igen erőteljes volt, s e folyamatra, ha nem is előzmények nélkül, de igazán erőteljesen csak a 18. század utolsó harmadától következett visszahatás. Abból, hogy az anyanyelvnek a latinnal szemben jogaiba való iktatása Európa különböző országaiban lényegét tekintve azonos módon, de különböző időpontban játszódott le, következett az is, hogy a fejletlenebb nemzetek a maguk harcának megvívásakor már az előttük járók példájára is hivatkozhattak. A klasszikus hivatkozási alap természetesen a göröggel szemben magát önállósított latin nyelv példája volt, de emellett a hazai szerzőknél sűrűn találkozunk az angol, s méginkább francia és a német fejlődésre való hivatkozással is. Bessenyei maga a Magyarságban az angol és a francia példát emlegette. A' tisztségre vágyódók című vigjátékot 1790-ben közrebocsátott pozsonyi papság Gottshedre hivatkozott, "...ki-is a' német nyelv pallérozásának első követ vetvén...", mindenekelőtt a "...deák nyelvnek uralkodó szeretetétől..." akarta honfitársait eltéríteni, felismerve, hogy az anyanyelv megrontásánál és háttérbe szorításánál ennek van döntő szerepe. Az amúgyis világos párhuzamot egy szónoki kérdés tette még egyértelműbbé: "Kiknél hatalmasodott-el pedig inkább ezen

szégyenletes haza-nyelv szeplősítés, mint nálunk a' Magyarok-nál?". Ugyancsak a németek példájára hivatkozott Nagy János is Udvari Kátójának előljáró versében.⁴³ Batsányi viszont az osztokat, franciákat, angolokat és németeket emlegette,⁴⁴ míg Márton István görög nyelvkönyvének előszavában a klasszikus példával, a rómaiakéval találkozunk, akik nem "...fanaticuskodtak a' Görög Vers irással, hanem Nemzetek javára 's ditsóságére Deákul irtak...".⁴⁵ Érdekes, és első pillantásra érthetetlennek tűnik, hogy addig, amíg a latin nyelvet visszaszorítani törekedők érveivel szinte mindenütt találkozunk a korabeli forrásokban, addig a latin nyelv támogatóinak ellenérveit csak vitapartnereik interpretációjában, ill. kivételképpen A védelmeztetett magyar nyelv elején, a cáfolat tárgyaként közrebocsátott, latin mellett érvelő pályamunkából ismerhetjük meg. Ugy is tűnhetne, mintha fantomharcot látnánk: érv követ érvet, de hiányzik az ellenfél. A látszólagos ellentmondást az okozza, hogy a küzdő felek nem voltak azonos súlycsoportban. Szekfü Gyula,⁴⁶ s nyomában legutóbb Biró Ferenc⁴⁷ mutatott rá arra, hogy a magyar nyelv ügyét sokáig csupán egy igen hangos, de kis számú értelmiségi réteg képviselte, míg a nemesség még az 1790-es események kezdetén is a II. József által megnyirbált régi nemesi alkotmány visszaállítását tartotta legfőbb feladatának - ehhez pedig évszázadok óta a latin és nem a magyar nyelv kapcsolódott. A nemesség pedig nyilván szükségtennek, értelmetlennek és méltóságán alulinak tartotta a hangoskodó értelmiséggel való vitát, később pedig, azzal, hogy az 1790-es események sodrában váratlanul maga is a magyar nyelv mellett foglalt állást, el is tűntek a szembenálló frontok; jelképezi ezt egyebek mellett Batsányinak már emlegetett, Gróf Forgách Miklóshoz írt lelkes levele. Azt, hogy nem tévedünk, amikor Szekfü és Biró nyomán a latin mellett való kiállást a nemesi törek-

vésekkel kötjük össze, bizonyítja A védelmeztetett magyar nyelv előtt közrebocsátott pályamunka érveinek jó része is. A latin nyelv gazdagsága, kiműveltebb és tudósabb volta mellett arra hivatkozott a névtelen szerző, hogy a magyar nemzet törvényeit a kereszténység felvételétől kezdve latinul hozta, a királyi adománylevelek latin nyelvűek, a deák nyelv a magyar szabadság záloga, nemhiába bánják a Morvák és Csehek is, hogy a latin nyelvtől elszakadtak. Egyvalamit azonban a konzervatívok kétségtelenül világosabban láttak ellenfeleiknél: azt, hogy a latin nyelvvel együtt szükségképpen eltűnik az a kötőanyag is, amely a soknemzetiségű országot a hungarus-tudat jegyében egybe fogta a korábbi évszázadok folyamán. "Már ha a' Magyar a' Deák nyelvtől el állana, minden bizonnyal, a' Születése Nyelvéhez ragaszkodna, Kérdem: Minémű Szemmel tűrnék ezt el a' Horvátok? A' Dalmaták, a' Schlavoniabéliek? Podoliánusok, Gállitziánusok, Lodomerianusok, és Bukovinabéliek? a' Kik a' Magyar Törvényt meg tartani Ohajtják; de ha az Magyar Nyelv színe alatt hivatallyoktul el vettetnének; Minden bizonnyal görbén néznének. Tegye az Hazafi magát például mit gondolt az üdö alatt a midőn 1780-dik Esztendő-től fogva egész 1790dik Esztendeig olly Nyelvel gyötörtetett, mellynek nem tudása véget hivatallyát vesztette, annak gyakorlása mellett pedig Haza Törvényneit naponként tapodni Kéntelettetett?" - olvashatjuk az érvelést Báróczi könyvének elején.⁴⁶

A latin nyelv ellen érvelők viszont nem ismerték fel a probléma igazi jelentőségét; igazán tanulságos mindjárt az, amit Báróczi cáfolatában olvashatunk. A védelmeztetett magyar nyelv szerzője elismerte, hogy az érvek közül ez a legnyomósabb, de úgy gondolta, hogy ha "...nem hirtelen, hanyat homlok kívánnják..." a magyar nyelv bevezetését, akkor a felsorolt nemzetek "...fontos okokkal capacitálván a' következő hasznokról..." szívesen el-

fogadnák azt, s önként áldoznának néhány évet nyelvtanulásra "...egy olyan Hazának, melynek kebelében, más Nemzetekhez képest, olly boldogságban élnek...". S hogy nacionalizmusról szó sincsen, azt mindennél világosabban bizonyítja az a Báróczi gondolatmenetet lezáró szép utópia, mely szerint a magyar nyelv hivatalosként való elfogadását nagyban siettetné az, "...ha a' gyermekeket fel váltván, a' Horváth és más gyermekeket a' Magyarok, a' Magyar gyermekeket pedig amazok közzé adnák; és így ez által a' mod által, minden Hazánkban lévő nyelvek közönségessé válnának az Országban, és mind a' Nemzetek külön külön, mind pedig az egész Haza nyerne benne."⁴⁹ De az esetek többségében nem lenne jogos nacionalizmusról beszélni a 18. század utolsó évtizedeinek a magyar nyelv mellett kiálló többi szerzőjének esetében sem. Batsányi őszinte hittel beszélt arról, hogy az anyanyelv, s a tudományok anyanyelven való terjedése nyomán be fogják látni a horvátok és a szlavóniaiak is, hogy "...tanácsosabb, egy költséges holt nyelv helyett azon Nemzetnek élő nyelvét tanulniuk, 's ügyöket rajta folytatniok, melynek koronája 's védelme alatt bátorságos, szabad életet élnek."⁵⁰ Ő maga annyira jelentéktelennek érezte az egész problémát, s olyannyira természetesnek tartotta annak önmagától való megoldódását, hogy fölvetését külön lábjegyzetben tartotta szükségesnek indokolni: "Azt irták vólt akkorban némellyek ide Kassára, hogy a' Horvát és Tót-Országi Küvötek tellyességgel nem akarnának a' Magyar Hazai Nyelvnek fel-vételében meg-eggyezni." Alapvetően ugyanebben a kontextusban kell látnunk és értelmeznünk Kazinczynak a Hadi és Más Hozzátartozó Történetek szörkesztőjéhez írt, a latinnal szemben a magyar nyelv mellett kiálló 1790-es levelének híres-hírhedtt és előszeretettel nacionalistaként megbélyegzett kitételét is: "...az Idegen vagy Magyarra lesz köztünk, vagy éhvel hal-el...".⁵¹

Nem hisszük, hogy a tudatos magyarosítási program meghirdetéséről lenne itt szó. Sokkal inkább a magyar nyelv hivatalossá tétele következményeinek tökéletes félrebecsüléséről; azt egyébként, hogy a nyelvkérdés jelentőségét a kortársainak többségéhez hasonlóan Kazinczy sem látta tisztán, jelzi, hogy néhány évvel korábban a német nyelv hivatalossá tétele és a magyar nyelv ápolása között sem látott ellentmondást /—→98-99/. Azt, hogy mi írható a naiv hit számlájára, s hol kezdődik a nacionalizmus, pontosan kideríteni persze csak az egyedi esetek részletes analízise során lehetne; ez azonban már mesze túlvezetne mostani munkánk határain. Az mindenesetre a történelem furcsa paradoxona, hogy bár a jövőt a konzervatívok látták tisztábban, az adott helyzetben és időpontban mégsem nekik volt igazuk: a nemzetté válás folyamata egész Európában napirenden volt, s ez ellen nem lehetett a latin nyelv melletti kitartással védekezni.

Visszakanyarodva kiinduló problémánkhoz, megállapíthatjuk tehát, hogy azok az igazán érdekeljesen kétségtelenül a század utolsó negyedében jelentkezett gondolatmenetek, amelyek a magyar nyelv szerepével és helyzetével foglalkoztak, szorvesen nőttek ki a korábbi évtizedek elszórt, ám alapvetően hasonló körben mozgó töprengéseiből. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvkérdés eközben ne bővült volna új elemekkel. Közülük talán a leglényegesebbre Bíró Ferenc hívta fel a figyelmet, arra, hogy az anyanyelv, amely korábban a tudományok és a nemzeti boldogság eszköze volt, a nyolcvanas években a nemzeti lét jelévé, létetemenyesévé vált.⁵² Megállapításainak igazát számos példával /Kármán, Pétzeli, Gáti, Révai stb./ támasztotta alá, s ezek sora még bővíthető is; a megfogalmazások jellegének érzékeltetésére csak egyet idézünk Mátyásy Benjámintól: "...valameddig a' Nemzet a' maga Nyelvével edjütt meg-nem hódol ... addig ... Nemzeti mi-

voltára nézve tökéletes állandóságot ígérhet magának; Hogy ha ellenben az Idő a' Nemzet Nyelvén győzedelmet vett; a' Nyelvnek meg-hódolása a' Nemzet gyökeres megváltoztatásának tsalhatatlan Postája."⁵³ Az ilyen típusú megfogalmazások valóban távol kerültek Bessenyeinek az 1770-es évek végén megfogalmazott álláspontjától. Mégsem állíthatjuk, hogy a nyelv eszköz-szintű szemlélete eltűnt volna a nyolcvanas-kilencvenes évek irodalmából. A fő cél ugyanis továbbra is a nemzet boldogulásához vezető út megtalálása, ill. ezzel szorosan összefüggő új motivumként szellemiekben való nagy-létének külföld előtt való bizonyítása volt, ehhez pedig, amint Biró megfogalmazta: "...a nemzeti nyelv csak feltétellel szolgál, tereppel, de ezen a terepen csak az irodalom képes a cselekvésre...", azaz a nemzeti lét minőségének reprezentálására.

Mindaz együttvéve érthetővé teszi, hogy a magyar felvilágosodás évtizedeiben miért került olyan erőteljesen az előtérbe a nemzeti nyelv ügye. A század végére kialakult felfogás szerint nem csupán a nemzet boldogságának és külföldi jó hírének feltétele a nemzeti nyelv megőrzése-pallérozása, hanem pusztán létének is; ezért tulajdonítottak olyan tragikus jelentőséget a nemzeti nyelv romlásának, ezért kapcsolták össze vele - mindenekelőtt* előtt a nemzethalál gondolatát. Világos a nyelv eszköz volta a nemzeti lét minőségét a kor értékrendje szerint elsősorban meghatározó tudományokhoz való viszonyában is; úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy a nyelvvel való foglalkozást a 18. század utolsó évtizedeiben praktikus megfontolások motiválták. De vajon milyen viszonyban állt egymással a nyelv és a költészet? Első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy a helyzet e téren is hasonló: a nyelv a költészet létrehozásának is eszköze csupán. A korabeli forrásokból azonban összetettebb kép bontakozik ki előttünk: a

* Pétzeli, de mások is - már Herder

kortársak közül igen sokan vélték úgy, hogy a költészet, gyönyörködtető voltánál fogva, visszahat az anyanyelv helyzetére, alkalmas eszköz lehet annak terjesztésére és pallérozására. "Olvassuk csak meg B. S. Kassandráját, Mirmonteljét, és erköltsi leveleit, majd meg fogjuk tapasztalni, mennyit tehet egy jó magyar penna. Itt, és nem a' mélyiséges tudományokon kell a' nyelvnek művelését kezdeni." - fogalmazott Decsy Sámuel,⁵⁵ s a nyelv pallérozásának egyik eszközeként foglalkozott a költészettel Vályi András is 1791-es rüpiratában.⁵⁶ A nyelv és a költészet közötti viszonyt tehát alapvetően az utóbbi gyönyörködtető volta határozta meg, s tette összetettebbé a nyelv és a tudományok közötti viszonyt. E gyönyörködtető funkcióval, a költészet és a tudományok eddig még nem érintett viszonya kapcsán, munkánk következő részében foglalkozunk.

Utile et dulce

A 18. századi magyar irodalomszemlélet alapvetően hasznosság-elvű; a korabeli szerzőket többnyire jobban érdekelték a költészet hasznai, mint a költészet maga. Akárhol lapozunk is bele a forrásokba, állandóan a költészet gyönyörködtető tanító jellegét más és más szavakkal-kifejezésekkel körüljáró, de végső soron minden esetben a horatiusi "utile dulci" közhelyére visszavezethető fejtegetésekre bukkanunk. "Verseim! a' midőn juttok szabadságra, / Menjetek el Magyar és Erdély Országára, / 'S a' mi egyetlen-egy kötelességetek, / Ti csak használjatok 's gyönyörködtessetek." - fogalmazott Mátyási József.⁵⁷ Nagy János versekbe foglalta Faludi prózai Gracian-fordítását, majd eljárását azal indokolta, hogy a verses forma megkönnyíti a művet alkotó maximák értelmének felfogását és emlékezetbe vésését.⁵⁸ A' nevelők

című szindarab 1790-es posszonyi bemutatóját a következő lelkes bevezető szavak előzték meg: "Fel-nyitvatott azon régen várt út, melly leg-tökéletesebb vezér nemzetünk pallérozására, 's világosítására, azon út, melly nemes érzékenységeket taspegtet a' szívekbe és észre vétetlennül némelly kedves édességgel tanítja az erkölcsöket...".⁵⁹ Huszti András úgy vélekedett Ó és Uj Pécia című könyvének bevezetőjében, hogy az olyan könyvek által, "...a' mellyek nem csak az olvasásra kellőmetesek, hanem leg-előbb is szükségesek és hasznosak...", a tudományok megismeréséhez vezető út könnyebbé és rövidebbé tehető.⁶⁰ Gáldi Sámuel abban reménykedett Szivet nebbető Római Mesékben tett próba című regényfordításainak elején, hogy a nemzet "...az ilyen kedvet indító Mesé történeteknek olvasásával a' jobb könyveknek olvasásához apródonként hozzá szokik."⁶¹ A kor eddig idézett, mára többé-kevésbé elfeledett szerzőinek munkáin kívül megtalálhatók a legnevesebbek műveiben is a horatiusi maxima változatai. "...a versírásnak célja az, hogy a maga kedveltetésével az előadott igazságokat érthetőkké és mindenekelőtt kellemesekké tegye..." - fogalmazott Bessenyei /vagy Révai?/⁶² a Jámor szándékban.⁶³ "... a' Poézis volt minden szép mesterségek közül leg-első, melly a Népeket vadságokból ki-vet.eztetvén, a' mélyebb Tudományoknak el-fogadására alkalmasakká tette ... melly a' népeket a' Törvény-tévfőknek el-köszítette..." - írta Batsányi a Magyar Museum bevezetőjében.⁶⁴ Ugyanezt megfogalmazta Csokonai is A magyar verscsinálásról külföldesen című tanulmányának második paragrafusában: "... az emberi nemzetségnek első kezdetétől fogva kívánták a szép lelkek, a magok gondolataihoz, a külső hármóniát is hozzáadni; hogy így a Fülöknek ál lyukain bélopódván az agyvelőbe, nyájias fortélllyal vehetnék meg az elmének follegvárát."⁶⁵ A példák száma szinte tetszős szerint lenne szaporítható, helyett

azonban becsínusuk előre inkább, hogy csupán a horatiusi maxima felidőzése alapján nem lehet egyenlőségjelet tenni a különböző korabeli szerzők irodalomszemlélete közé; gondolatmenetüket nem az utile et dulce megjelenése minősíti önmagában, hanem megjelenésének kontextusa. A későbbiekben részletesebben is lesz szó arról, hogy a költészet lényegét nem feltétlenül ugyanabban látták, az azonban tény, a pillanatnyilag ezt szeretnénk kiemelni, hogy a költészet helyét nagyjából egyformán jelölték ki a tudományok rendszerében.

Az utile et dulce nem idegen az európai felvilágosodás irodalomszemléletétől sem. Különösen erőteljesen jelentkezett annak korai szakaszában, a 18. század első évtizedeiben, amikor a költészetnek újra ki kellett jelölni a helyét a világ megváltozott értékrendjében. A humán tudományokkal szemben a reáliákat, a természettudományokat előtérbe helyező korafelvilágosodás utilitarista-prakticista világképének megfelelően igen kevésre becsülte a költészetet,⁶⁶ amely egyébként még a század későbbi évtizedeiben is meglehetősen hátra szorult a tudni érdemes dolgok rangsorában; magyar vonatkozásban világosan bizonyíthatja ezt az 1777-es Ratio Educationis, amelyben jól megfigyelhető a reál tudományok előretörése, a hagyományos humán műveltséganyag rovására.⁶⁷ A kor költészetellenes szemléletmódjának kialakulásához nagyban járulhatott hozzá az a tény, hogy a korafelvilágosodás gondolkodói számára a poésis azzal az öncélú formakereséssel, alkalmi versek közhelyeibe fulladó késbbarokk költészettel volt egyenlő, melyet M. Opitz jellemzett igen szemléletesen a következő szavakkal még a 17. század elején: "Nincs könyv, nincs lakodalm, nincs temetés nélkülünk /ti. a költők alkalmi versei nélkül - Sz.M./, és mintha senki sem tudna meghalni egyedül, verseink vele mennek a föld alá is. Bennün-

ket akarnak olvasni minden tálon és kannán, ott vagyunk minden falon és kövön, s ha valaki, ki tudja minő módon, házat szerzett magának, nekünk kell őt verseinkkel becsületessé tenni. Ez verset óhajt más ember feleségéhez, amax a szomszéd szolgájáról álmodott, a harmadikra a vélt szerető barátságosan rámosolygott, s a bolond követelődzésének se vége, se hossza.”⁶⁸ A barokk kor alkalmi költészete német földön elsősorban a fejedelmi udvarokban divott, célja egyértelműen a megrendelők izlésének a kiszolgálása, végső soron a szórakoztatás volt.⁶⁹ A konjunktúrát kihasználó rimfaragók mellett a megrendelők kívánságainak még az igazi költők is nehezen állhattak ellent, hiszen számukra ez egzisztenciális kérdést jelentett. A felvilágosodás korának magyar irodalmából a Halotti verseket szavaló Csokenai példája kívánczik ide, de idézhetjük Édes Gergelyt is, aki a verseit bíráló Ráday előtt így mentegetődzött: ”A Barátságokat magam se tartom legszebbnek, de nem tehetek róla; mert azokat többnyire mások felkérésére kénytelen és így mintegy tűz nélkül irtam.”⁷⁰ Példáink azt is jelzik egyúttal, hogy az egymásra torlódtott modernebb tendenciák mellett milyen régiak is éltek és hatottak a 18. század végének magyar irodalmában.

Csokenaitól és a magyar századvégtől visszatérve a nyugat-európai korafelvilágosodáshoz, megállapíthatjuk, hogy a költészet számára, legitimálni igyekezve önmagát, két út kínálkozott ebben az időben: egyrészt meg kellett tagadnia önnön múltját, a mesterkéltséget, formaművészetté és alkalmi versfaragássá süllyedt barokk költői gyakorlatot, másrészt pedig az utile et dulce közhely jegyében a kor haszonelvű világszemlélete számára elfogadható módon kellett meghatározni saját céljait, kijelölnie helyét a kor értékrendjében. E két út természetesen csak elméletileg választható külön, és a korabeli irodalomszemléletben is ösz-

szefonódva jelentkezett a kétféle törekvés. A 18. század eleji érzelmes-morális regények például látványosan tagadták meg a képtelen kalandokat halmozó barokk heroikus regényt, amikor az ábrázolás középpontjába a polgárok mindennapjait állították, s igazodva a prakticista elvárásokhoz, a szórakoztatás helyett az erények javítását tűzték ki célul, elméletben és gyakorlatban egyaránt;⁷¹ más kérdés, hogy e regények többsége végső soron mégis szórakoztató volta miatt aratott sikert. J. Chr. Gottsched, a 18. század eleji német felvilágosodás irodalomszemléletének nagyhatású képviselője is a barokk költői gyakorlat látványos elutasításával kezdte Critische Dichtkunst című, a költészet egész rendszerét áttekintő munkáját, hogy aztán az utile et dulce közhely utile oldalának hangsúlyos előtérbe állításával határozza meg a költészet célját és jelölje ki helyét a tudományok rendszerében.⁷² A barokk költészetelmélettel való szembefordulást éppen a hasznosság elvének előtérbe állítása jelzi, maga a közhely ugyanis jól ismert volt a barokk irodalomban is. "A költők tanulmányozásával ... egy időben elménk élet is köszörüljük, tanulságot is gyűjtünk." - írta P. Beni 1624-ben. Akkor azonban a dulce játszott meghatározó szerepet: "...amennyi virága van a tavasznak, gyümölcse az ősnek, színe a hajnalnak, csillaga az égnak, ugyanannyi kellemetes fordulattal, mint virággal és gyümölcssel rakva a költészet, a legszebb színekben ragyog és csillagok teszik változatossá. ...a többi mesterségek és tudományok alázatos módon gyalog járnak, a költészet viszont négyes fogaton diadalmenetet tart." - fogalmazott ugyancsak Beni,⁷³ a ha a mondataiból kicsendülő világszemléletet összevetjük a korafelvilágosodás reál tudományokat előtérbe helyező értékrendjével, akkor válik igazán világossá előttünk, hogy a horatiusi közhelyen belüli hangsúlyáthelyeződés milyen alapvető szemléleti vál-

tozást jelez. Maga Gottsched gondolatmenete kiindulópontjául Arisztotelészt választotta, pontosabban azt az arisztotelészi megállapítást, hogy a költészet sokkal filozófikusabb, mint a történetírás, és sokkal kellemesebb, mint a filozófia. Ezáltal összekötő kapocs lehet a morálra tanító művek és a történetírói munkák között. Az előbbi ugyanis az emberek többsége számára túlságosan száraz és érthetetlen, az utóbbi pedig a nem kellőképpen iskolázottakat csupán szórakoztatja; a költészet viszont "...ist so erbaulich, als die Moral, und so angenehm, als die Historie; sie lehret und belustiget, und schicket sich für Gelehrte und Ungerlehrte: darunter jene die besondere Geschicklichkeit des Poeten, als eines künstlichen Nachahmers der Natur, bewundern; diese hergegen einen beliebten und lehrreichen Zeitvertrieb in seinen Gedichten finden."⁷⁴ Mindebből pedig Gottsched egyértelműen arra a következtetésre jutott, hogy a költészet feladata a valódi tudományok befogadásának előkészítése; oly módon legitimálta tehát, hogy bizonyította hasznos, sőt nélkülözhetetlen eszköz-voltát a tudományok elsajátítása terén. Eljárása általánosan elfogadottnak tekinthető, előtte és utána egyaránt sokan fejtettek ki hasonló gondolatmenetet; közülük idéztünk néhány magyar nyelvűt az imént.

A szépirodalom szerepét és célját a tudásanyag közvetítésében látó felfogás azért terjedhetett el olyan széles körökben a felvilágosodás századában, mivel megoldani látszott azt a kor gondolkodóit súlyos dilemmák elé állító problémát, hogy az elvont tudásanyagot miként lehet elérhetővé tenni a kevésbé felkészült tömegek számára. Valójában persze csak látszatz megoldás volt ez. A nagyközönség megnyerésére kezdetben eszköznek tekintett könnyed és érdekes művek ugyanis az idők folyamán önálló életre keltek, s kialakult az ún. triviális irodalom, mely köz-

helyszerűen ugyan sokáig hivatkozott tudomány- és morálközvetítő szerepére, leplezett formában azonban már kezdettől fogva, később pedig egyre nyiltabban a puszta szórakoztatást tűzte ki célul. Párhuzamosan, e folyamatot fölerősítve áruvá vált a könyv, a művészet, s a piac-elv egyre jobban érvényesült a szellemi életben is.⁷⁵ A trivializálódás folyamata megfigyelhető a magyar művelődés területén is a 18. század végén. Soos Márton nyíltan bevallotta Magyar Pénelopéjának verses előszavában, hogy nem a tudósoknak akar tetszeni, hanem a nagyközönségnek, mely "... ha ennek / Olvasásáért idejét nem únva / Tölti, éhajtott nyereségemet már / Ezzel el is értem."⁷⁶ A trivializálódás azonban Magyarországon többnyire összefonódott azzal a sajátos, sokszor és sok helyen megfogalmazott hittel, hogy a szépirodalom művelése, főként a magyar nyelv terjesztésében játszott szerepe miatt, hazafias kötelesség és dicsőség, függetlenül az életre hívott művek színvonalától. "Ne bontzold a' Hazád nyelvén költ verseket; / Hanem vedd szivedre a' bölts intéseket" - írta Mihály István 1768-ban megjelent Seneca-fordításának elején.⁷⁷ "El is szaporodtak már ma a' Poéták / Mint olyas új módi üstökös Planéták / Ha nem tökkel ütött velő van fejébe / Mi minden per nélkül be vesszük a Czéhbe." - variálta tovább a gondolatot Farkas András.⁷⁸ Igazán karakterisztikus Wályi K. András megfogalmazása: "Idzadnak a' Magyar Tollak, emelkednek a' Magyar Irók, 's fordítók, integetnek a' kisebbeknek, nem alázzák meg ámbár tsekély legyen is a' közjóra célzó egyenes igyekezet."⁷⁹ A hasznosság-elv ilyen aprópénzre váltása természetesen együtt járt a dilettáns alkotások elszaporodásával. E fejlődéssel szemben Kazinczy már 1789-ben, a Magyar Museum eredeti, általa írt Bevezetőjében felvette a harcot, a minőség nevében: "...a tökéletesség elérésére nem elégséges az, hogy könyveink számát

halmonként szaporítsuk; hogy a sok gondolat a tűz nélkül való izetlen verseket irogassuk, szépnek tartván mihelyt sorai egyenlő hangokra nyekkennek, vagy a Görög és Római mértéket túldozva-földozva megütik." Éppen ezért elengedhetetlen, hogy "...egy néhány Hazája szeretetitől megihlotett barát ... a közrebocsátott munkákat a Critica szövetnekével megvizsgálja...".⁸⁰ A minőségért emelt szót hat évvel később A nemzet csinosodását író Kármán is.⁸¹ Természetesen mindeketten az utile et dulce gondolatkörén belül maradtak; alapvetően abban a hitben emeltek szót, hogy a trivializálódás folyamata megállítható, s a szépirodalom lényegének körülhatárolásával, az e határokon kívül eső alkotásokkal való szembefordulással a felvilágosodás által elképzelt, egységesen művelt nemzetté való fejlődés illúziója valóra váltható. A századvég Európájában már más volt a helyzet. A triviális irodalom elburjánzását fanyalogva és kiábrándultan szemlélő autonóm irodalomszemlélet képviselői /K. Ph. Moritztól kezdve Schillerig és a koraromantikusokig/ éppen e regulatív törekvések szemlélő-harc-voltát belátva léptek túl az utile et dulce elvén: Ők elsősorban már nem szembefordultak, hanem hátat fordítottak a triviális irodalomnak. Az utile et dulce elvetését persze nem csupán az irodalom trivializálódása motiválta, ez ugyanis a felvilágosodáskori illúziók valóra válthatatlanságának csak egyik jele volt. Az igazán megrázó élményt a francia forradalom jelentette számukra, amelynek egyre véresebb terrorba, majd az expansion napóleoni háborúba torkolló menete még azokat is kiábrándította a felvilágosodás racionalizmusából és fejlődésbe vetett hitéből, akik kezdetben efféle illúziók jegyében figyelték rokonszenvvvel a párizsi eseményeket. Végso soron ez a kiábrándulás vezetett a művészet autonóm szemléletéhez, a társadalom világtól független, sőt azzal szemben azilumot nyújtó világról való

hit kialakításához.

Az utile et dulce gondolkörén való felülemelkedésig, az irodalom autonóm szemléletéig korszakunk magyar irodalmában senki sem jutott el. Az új értékrend nyomai csak a Kazinczy-korban mutatkoztak, például Ungvárnémeti Tóth Lászlónál, aki 1819-ben megjelent Görög verseinek előszavában világosan megfogalmazta: "A' szép mesterségeknek műveit nem hasznokért kell bücsülni, akármit beszéljen Horátz és Phaedrusz, hanem magokban, 's magokért, úgy hogy, bármi czélból származnának is, mihelyt szépek, tetszenek; 's mihelyt tetszenek, tökéletesek."⁸² Ungvárnémeti Tóth szemléletmódja azonban ebben az időben sem tekinthető általánosan elfogadottnak. A magyar irodalom fejlődésének megkésetttsége miatt ugyanis nálunk az irodalom autonóm szemlélete nem jelentkezhetett olyan korszakmeghatározó jelleggel, mint például a weimari klasszikában vagy a koraromantikában. Amikorra pedig ezek recipiálására igazán megérették volna a feltételek, addigra már megérkeztek a "Hochromantik", majd a "Vormärz" hullámai is, amelyek ismét szorosabbra húzták a szálakat irodalom és társadalom, irodalom és politika között.

A KÖLTÉSZETFOGALOM ALAKULÁSA

Versificatio és poesis

A felvilágosodás irodalomteoretikusai nem csupán a költészet hasznos voltát igyekeztek bizonyítani, hanem arra a logikusan felvetődő kérdésre is megpróbáltak választ találni, hogy milyennek kell lennie annak a költészetnek, amely alkalmas lehet a tudományközvetítő funkció ellátására, azaz általánosabban fogalmazva, igyekeztek meghatározni a költészet lényegét. Igaz ez a megállapítás a felvilágosodáskori magyar irodalomszemlélet vonatkozásában is. Az előző részben főként azt szeretnénk volna érzékeltetni, hogy a szépirodalomról szóló magyarországi gondolatmenetekben az utile et dulce körében mozgó elképzelések foglalták el a legszembeötlőbb helyet a 18. század utolsó évtizedeiben. Jeleztük ugyanakkor azt is, hogy a horatiusi közhelyet fel-elevenítő különböző korabeli források közé nem lehet automatikusan egyenlőségjelet tenni. A mostani alfejezetben e források azonos és eltérő vonásait a költészet lényegére vonatkozó elképzeléseik bemutatásával és nyugat-európai analógiákat segítségül hívó értelmezésével szeretnénk világosan láthatóvá tenni.

Közelebbi pillantást vetve azokra a későbarokk poétikákra, amelyek nyomán a korafelvilágosodás által oly nagy megvetéssel fogadott alkalmai versezetek készültek, mindenekelőtt az tűnhet fel, hogy a maguk módján ezek is praktícisták voltak. Prakticizmusuk azonban, ellentétben a korafelvilágosodás elképzeléseivel,

ill. elvárásaival, nem a költői mű hatása, hanem elkészítése terén jelentkezett. A költészet és a próza /= ékesszólás, ill. általában nem költői szöveg/ különbségét csupán a verses formában látták, a költészetet gyakorlatilag taníthatónak és tanulhatónak tartották, a poétikáikban a költészet lényegére való rákérdezés helyett az alkalmi költészet egyes műfajainak /születési és esküvői köszöntő, halotti búcsúztató stb./ elkészítéséhez hozzásegítő gyakorlati utasítások kaptak kiemelt helyet, miközben a költészet egyéb műfajait /oposz, tragédia stb./ szinte teljesen elhanyagolták. S. Bing, akinek gondolatmenete¹ nagyban hozzásegített ahhoz, hogy a fenti összefoglaló jellemzést megfogalmazhassuk, következtetéseit főként J. Mübner és Chr. Weise poétikáinak² vizsgálata nyomán vonta le. Az általa leírt szemléletmód azonban nem csupán a 17-18. század fordulója körüli német irodalomelméletre jellemző, hanem a korabeli európai /főként latin nyelvű/ poétikákra általában is.³

Ez a humanisztikus-latinos műveltség alapuló, iskolai poétikák által is terjesztett irodalomszemlélet képezte a 18. századi magyar irodalomfelfogás alapprótegót is. Jelenlétét a kor latin nyelvű irodalomelméleti kézikönyveiben, így Hosontzi István igen elterjedt Artis poeticae subsidium című, 1769-ben megjelent művében Bán Imre mutatta ki meggyőzően,⁴ a lényegében az általa későbarokknak nevezett irodalomszemléletről beszélt Szaunder József is a deákos klasszicizmus jellemzése közben: "Ez az 'átlag klasszicizmus' kétségtelenül nem önálló, és szociológiailag és program szerint el sem határolható irányzat; inkább csak iskolás műveltségkészlet, mely a régi humanisztikus alapokon álló, latin nyelvű elokvenciát és antik auktorok imitációját tanító iskola hatására Európa-szerte belevésődött az iskolával majd szorbe is forduló értelmiség, irodalmárok elméjébe."⁵ Sza-

uder tanulmányaiban maga is többször hangsúlyozta a deákos klasszicizmus barokk gyökereit, s kétségtelen, hogy a legfontosabb alapelvek /költészet taníthatósága, antik szerzők utánzása, propositio verselés stb./ változatlanul továbbéltek a 19. században is. Egy ponton azonban, Szauder megállapításait némileg finomítva-pontosítva, világosan kell differenciálnunk. Szauder a deákos, egy helyen zárójelben "gottschediánus"-nak nevezett⁶ műveltségkészlet fontos jellemzőjeként, s egyben korszerűtlensége bizonyítékeként említi azt, hogy képviselői a költészet fogalmát a tudományával kapcsolták össze, azaz a költészet lényegét inkább gondolatiságában, mintsem megformáltságában látták. Időzi például Csenkeszfi Poóts Andrást, aki kijelentette, hogy "ha különben a Vers Trallalára vigan ugrik is; de ha fűszerzám, az-az Tudomány nélkül való; már úgy nem egyéb, hanem a Mártziális szavaként: Fatua beta! - izetlen tzecla...".⁷ E vélekedést "gottschediánus"-ként jellemezni kétségtelenül nem alap nélkül való - csupán azt kell világosan látnunk, hogy a hangsúlyt a dulceról az utilere helyező Gottsched, mint ezt az előző részben is láttuk, tudatosan fordult szembe a barokk szinte kizárólag formai előírásokat soroló poétikáival. A 18. századi magyar szerzőknek a puszta formával szemben a tartalom fontosságát hangsúlyozó nézetei mögött valószínűleg ugyancsak a barokk költészetszemlélettel és költői gyakorlattal való szembenállást kell sejttenünk. Rajnis József például, akit egyébként Csenkeszfi Poóts-csal egy sorban szintén idéz Szauder, így kezdte A Magyar Helikonra vezér-16 Kalauz című munkáját: "Nem avégre koptattam író tollamat, hogy egy bizonyos törvényt hirdetnék, amelyet követvén a magyar poéták füleinket gyönyörködtethessék."⁸ Célja, mint a következő mondatokból kiderül, gyakorlati cél, a magyar nyelv szolgálata. Az a törvényhirdetés pedig, amelyet olyan határozottan visszautasít, nyil-

vánvalóan a pusztán fület gyönyörködtető versekhez vezető barokk poétikák világa. S ha mindemellett tekintetbe vesszük azt is, hogy a magyar költészetben még a 18. század végén is mennyire elevenen élt és alkalmi költemények tömegének képében virágzott a költészetet a pusztá versificatioval azonosító nézet, akkor a Rajnis-típusú állásfoglalások korszerűtlenségéről sem nyilatkozhatunk olyan egyértelműen. Kétségtelen persze, hogy abban az időben már jóval modernebb törekvések is éltek és hatottak a korszaknak nem csupán európai, hanem magyar irodalmában is. Ezeknek azonban nem feltétlenül mondott ellent minden ponton a formával szemben a költészet gondolatiságának fontosságát hangsúlyozó felfogás; éles szembeállítás helyett ez esetben is célszerűbbnek tűnik a minőségi változáshoz vezető szerves átnövés hangsúlyozása. Bizonyíthatja ezt, hogy az európai irodalomszemlélet megújulásában nem kis szerepet játszott Longinus-irat a fenséges öt kritériuma közül, a megformálással kapcsolatos követelmények előtt első helyen és nagy hangsúllyal emelte ki "a lélek nagy gondolatokat szülő tehetségét".⁹ Igen sokatmondó, hogy az a Batsányi, aki Tarnai Andor meggyőző érvelése szerint¹⁰ éppen a longinusi szublimitás követelményének jegyében utasította vissza Földi János néhány költeményének közlését, a következő szavakkal indokolta döntését: "Lakadalmi Verseid nem mehetnek bele, /a' Museumba/, válassz valamelly nevezetesebb tárgyat. A' versek magokban jók ugyan; de a' matériát is nagyon nézzük. Lesbiád szép, - hanem, barátom, nem volna e jobb olly szép versekkel valamelly ártatlanabb és felségesebb dologról írnod? mi ugyan nem kárhoztatjuk ezt is, hanem tsak óhajtanánk amazt."¹¹ Végző soron tehát Batsányi is a tartalom fontosságát emelte ki, akárcsak Csenkeszfai Poóts, még ha a Batsányinál emlegetett matéria és az előbbi idézetben szereplő Tudomány közötti különbség a szövegtör-

nyezetből világosan érzékelhető is. Megértette Batsányi kifogásait Földi János is, noha vitatkozott azokkal. "...vallyon tsak a' Vitézi versek, a' felemelkedett gondolatok, és erköltsi tudományok-e a' Poésisnek tárgyai?" - kérdezte sértődötten Kazinczynak 1789. február 5-én írt levelében.¹² Elismerte, hogy visszautasított szereelmes versei nem ütnek meg a Batsányi által felállított mércét, de a korban igen elterjedt, az utile et dulce kapcsán általunk is tárgyalt felfogásra emlékeztető módon helyet követelt a könnyedebb daraboknak is, mivel azok alkalmasabbak a nemzet olvasáshoz édesgetéséhez. A Batsányi és Kazinczy által felállított modernebb értékrendszert tehát a kor haszonelvű átlagfelvilágosodásának nézőpontjából utasította vissza, egy olyan gondolat jegyében, amelyből a csupán szórakoztatni akaró triviális irodalom is kinőtt.

Mindaz együttvéve bizonyos óvatosságra int a korabeli nézetek megítélésénél: a költészet külső formájának kiemelése gondolatosságával szemben éppúgy jelezheti a felvilágosodás racionalizmusának és utilitarizmusának meghaladását, mint a későbarokk konvencióinak szíves továbbélését vagy a trivializálódás folyamatának megindulását; s a költészet tartalmának előtérbe helyezése is egyaránt utalhat modernebb és elavultabb tájékozottságra.

A költészet taníthatóságát valló, lényegét a verses formában látó régi nézet szíves továbbéléséről tanúskodik Klobusiczki Antal franciából fordított Hasznos mulatság... című, 1764-ben Pozsonyban megjelent könyve. A költészet a kézi mesterségekkel szembeállított "szép Tudomány, vagy szabad Mesterség"-ről szóló részben kapott néhány mondatot. Az itt tárgyalt számos mesterség között - "...mellyek több észet és gondolkodást kívánnak, mint kézi fáradtságot, úgy mint: a' képirás, kő, vagy fa metszés, építő mesterség, hajókázás, ékesen szólásrul való Tudomány, lovaglás,

könyv-nyomtatás, pénz-verés, avagy bányász mesterség¹³ - azonban nem szerepel kiemelten; az alábbi párbeszédet az ékesszólás kapcsán olvashatjuk róla: "K. Kik a' Poéták? - F. A' kik verseket koholnak, és annak koholására másokat-is taníthatnak. - K. Mitsoda a' Vers? - Ez olly szólás, melly a' betűk üszvefoglalásának bizonyos száma által meghatároztatván, sokkal ékesebb és kedvesebb, a' szabados és folyó beszédnél, a' mint-hogy Isteni szólásnak-is mondatik."¹⁴ Egyértelműen a Klobusiczki által fordított könyvben szereplő költészetszemlélet jegyében álló verselési gyakorlattal fordult szembe Kazinczy egyik 1792-ben Csokonaihoz írott levelének fennmaradt töredékében: "Az Ur versei igen kedvesen folynak, 's az ideák nemesek és nem földszint csúszók. Ez pedig maga is poézist teszen, ha a' szavak prosában íródnak is. Hány Poetánk van az Istenekért! a'kiknek minden munkájok cadentiás prósa, és sermo morus!"¹⁵ A puszta versificatioval azonban érezhetően nem egyszerűen a tartalmas művet állította szembe, hanem Batsányival egyetértésben a szublimitás jegyében készült, így idézett mondatai viszonylag korszerű irodalomszemléletre utalhatnak. Jóval nehezebb egyértelmű ítéletet mondani Kovács József nézeteiről, melyeket 1799-ben megjelent Aeneis-fordításának utószavában fejtett ki;¹⁶ ezek ugyanis egészen sajátos keverékét képezik réginek és újnak. Alapvetően a költészet taníthatóságának gondolatát vallja, mondhatnánk hivatalból is, hiszen ő maga is költészetet tanított a debreceni kollégiumban; többek között Csokonai is az ő tanítványa volt. "Egy-két szó az Oskolai Tanítókhöz" című utószavában a költészet oktatásához igyekezett hasznos didaktikai tanácsokat adni. A költészet lényegét azonban nem a puszta formában, s nem is csupán a tartalom-ban látja, hanem a megszemélyesítésekben, mondván: "A' dolgoknak illyen personificálásában, és elő-adásában áll a valóságos

Poézis, nem pedig a rövid vagy hosszú Syllabáknak tudásában; úgy hogy lehet valaki valóságos jó Poéta, ha szintén egy verset nem tud-is írni." Véleménye szerint tehát a verses forma nem csupán a költészet lényegét nem képezi, hanem szükségszerű járulékos elemét sem; azaz Kazinczyhoz hasonlóan elismeri a kötetlen formájú próza költőiségének elméleti lehetőségét is. Valójában persze nem új gondolat ez. Megtalálható már Horatiusnál, rá hivatkozva megfogalmazta Dubos /Réflexions Critiques sur la Poésie et sur la Peinture, 1719/, Dubost idézve Sulzer.¹⁷ A 18. század végi Magyarországon, ahol a költészetet a puszta versificatioval azonosító nézettel kellett minduntalan szembeállítani, kimondása mégis időszerű tettként értékelhető. Nem véletlenül található meg ugyanez a gondolat Csokonainál is: "... lehet valaki jó poéta, ha mindjárt verset nem ír is; és ellenben jó verset írhat valaki, de azért nem poéta." Csokonai azonban a versificatioval nem csupán a personificatiót állította szembe. A költészet lényege szerinte "...a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mind ezeknek felöltöztetésében áll: a verscsináló pedig csak a szöszatok hangjainak bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szálljanak az ember fülébe."¹⁸ Kovács messze nem jutott el az általánosításnak erre a szintjére, s ez nyilván annak tulajdonítható, hogy szavait az oskolai tanítókhöz intézte, s gondolatmenetét az iskolai oktatáshoz igazította. A personificatio megtaníthatónak és megtanulhatónak tűnhetett, gyakorlása pedig, amint erről maga Kovács is hirt adott Csokonaira emlékező levelében,¹⁹ része volt az iskolai tanyanyagnak. Maga a fogalom egyébként szintén régi előzményekre vezethető vissza. Más néven számontartott antik előzmények után először Boileaumál bukkan fel, personnifier alakban; a personification forma a 18. század óta ismert.²⁰ Magáról a je-

lenségről a L'art poétiqueben olvashatunk. "Là pour nous enchanter tout est mis en usage; / Tout prend un corps, une âme, un esprit, un visage"²¹ - írta Boileau a hősköltemény kapcsán, majd a példák hosszas sorolása után így összefogta véleményét: "Sans tous ces ornements le vers tombe en langueur, / La poésie est morte, ou rampe sans vigueur; / Le poète n'est plus qu'un orateur timide, / Qu'un froid historien d'une fable insipide."²²

Tüzetesebb vizsgálatot érdemel Aranka György 1798. júl. 10-én Édes Gergelynek írt levele;²³ benne ugyanis, Édes versei ürügyén, a kor magyar irodalmában szokatlan részletességgel fejti ki nézeteit "a' Vers szerzésről". Kiindulópontul a költeményben megkülönbözteti "...a' Léket vagy Gondolatot; és a' verset vagy Testet." Azután szembeállítja a verset a prózával, de a kettő közötti különbséget nem a kötött, ill. kötetlen formában látja, hanem a "Vers szerző Lélek" és a "folyó beszédbeli Lélek" különbségében. A folyóbeszéd terén megkülönbözteti az Okoskodást és az Ékesen szollánt, mondván, hogy az okoskodás lelke a logika, mely "...olyan mint az egyenes linea, talál, vág, szúr, dicfalmas", míg az ékesszólás "...nem éppen egyenes Linea: hanem horgos". Alapvető meghatározója mégis a gondolatok logikussága és világossága: "...ámbar tekervényesen megyen is, láthatóképpen és tisztán". A költészet lényege szintén a "horgos Linea". A retorikától az különíti el, hogy gondolatmenete sohasem válik világosan átláthatóvá; inkább sejtet, mintsem kimond. Léleke természetesen ennek is a gondolat és "...a' fundamentumában igasságnak kell lenni; de azt hadja, nem mutattya magát, hanem a' játékait, Phenomenont csinál, vagy a' Természeti színeit, játékait tevén ki a dolognak: azokonn megyen, Levelekenn, Gyümölcsökön. Ha lehet meg se nevezi azt a' mit fejteget: hanem úgy írja le, hogy a

gondolkodó elme megismerje. Vagy legalább a' véginn jó ki a' dolog és igazság. Ha azt akarja mondani Szép vagy: éppen azt nem mondja. Ebben az első és utolsó végig az Elme: de nagy és jó ésszel egybe kötve; kivált a' nagyobb és Vitézi Énekekben. Célja a' kellemettséggel való Gyönyörködtetés. Ha tanítani akar is; vagy egy Igasságot fejtegetni: azt mint a' Patikárius a' Pilulát meg arannyozza." Aranka tehát, bár a költészet lelkét a barokk formakultusszal szembe forduló deákos klasszicistákhoz hasonlóan a gondolatban látta, a hangsúlyt egyértelműen a gondolatok megformálására helyezte, s ennek alapján különítette el a verset a prózától, ill. a próza különféle típusaitól. Utolsó mondatában feltűnik ugyan a keserűt édessel közhely, a megelőzővel együtt szemlélve azonban világosan érzékelhető, hogy bizonyos distanciát tartott a haszonelvű költészetszemlélettel szemben.

Nézeteinek helyét keresve a 18. századi európai irodalom-szemlélet fejlődésében először is azt állapíthatjuk meg, hogy a század második felének elméleti műveiben már sűrűn találkozunk hasonló állásfoglalásokkal. A Magyarországon különösen szívesen emlegetett Eschenburg szerint a költészet^{et} célja különbözteti meg a prózától: míg az előbbi élénk és érzékletes ábrázolásra, a fantázia megmozgatására tör, addig a próza az ábrázolás tisztaságával, pontosságával és alaposságával igyekszik meggyőzni az ésszt és irányítani az akaratot.²⁴ A költői szöveg homályosságáról szóló Aranka-gondolatok kapcsolatba hozhatók a fenséges kategóriájával is. Burke nagyhatású tanulmányában²⁵ a fenséges érzetét kiváltó okok között hangsúlyosan tárgyalja a közlésbeli homályosságot /obscurity/, s ezt a nézetét többek között H. Blair is visszahangozta²⁶ a később Kis János által magyarra is lefordított Aesthetikai leczkéiben.²⁷ Az Édes Gergelynek írt levélben kifejtettek legközelebbi rokonát azonban Sulzernál találjuk, poétikai

lexikonának Gedicht címszavában.²⁸ Kiindulópontul Sulzer is a költészet és próza szembeállítását választja, s Arankához hasonlóan egymástól elkülönítve vizsgálja a próza két típusát, a közönséges beszédet /gemeine Rede/ és az ékesszólást /die Beredsamkeit/ is. A közönséges beszédet nagyjából ugyanúgy jellemzi, ahogy Aranka az okoskodást: lényegének a keresetlenséget, pontosságot és érthetőséget tartja. Az ékesszólás lényege ezzel szemben a hatásosság, s ennek érdekében válogatja meg a szónok a szavakat és kifejezéseket, alakítja a gondolatmenetet. A költő viszont nem az olvasóra való hatást tartja tudatosan szem előtt, hanem saját érzelmeinek minél spontánabb kifejezését; ihletett állapotba kerülve egyszerűen nem képes érzelmei áradásának ellenállni. A költészet egyik jellemzőjének éppen az ebből a hozzáállásból eredő "phantastischer Ton"-t tartja, s vizsgálja részletesen különböző alkotóelemeit /verselés, élénk kifejezések, idősíkok összemosása/. Mellette további két jellemzőt tárgyal, ugyancsak nagyobb terjedelemben: a költői nyelvet /Figuren, Bildern/ és az ábrázolt anyag kezelését /Behandlung des Stoffs/. Mindkettőt a költő ihletett állapota határozza meg; utóbbi esetben Arankához hasonlóan kiemeli, hogy a költő másképpen kezeli anyagát, mint a filozófus, történetíró, vagy szónok: "Seine Einbildungskraft wirkt da mehr, als der Beobachtungsgeist oder der Verstand." Az ábrázolás középpontjában nem a költőt megihlető tárgy /gondolat/ áll, hanem azok a benyomások, amelyeket az a költőre tett; magát a tárgyat a költő vagy egyáltalán nem ábrázolja, vagy csak abból a célból és sajátos szubjektivitással, hogy megmutassa ihletének forrását.

Nem állíthatjuk természetesen, hogy Arankának Sulzer volt a közvetlen forrása. Bizonytalan például, az okoskodás alatt Aranka, Sulzerhez hasonlóan, a közönséges beszédet értette-e;

lehet, hogy inkább az értekező prózára /filozófiára, történet-írássra/ gondolt. Nem egészen világos az sem, hogy a költészetet jellemző közlésbeli homályosságról Aranka a megszületett költői szöveg jellemzőjeként beszél-e, vagy pedig úgy, mint a költő tudatos szövegalakító tevékenységének eredményéről; Sulzer mindenestre a költői érzelm kifejezés spontán eredményének tartja a közlés homályosságát. Tény az is, hogy Arankánál hiába keressük a Sulzer-lexikonban felvetett szempontok egy részét. A gondolatmenetek logikája azonban kétségtelenül hasonló és a megállapítások egy része is rokon vonásokat mutat, így végülis egyáltalában nem tartjuk lehetetlennek, hogy Aranka Sulzer ismeretében, de lényegében szabadon fogalmazta meg a maga álláspontját. A két szöveg párhuzamba állítása annyit mindenestre kétségtelenné tesz /s ennek felismerése lényegesebb a közvetlen hatáskutatásnál/, hogy Aranka gondolatmenete abba a fejlődési sorba tartozik, amely a közlésbeli világosságot követelményül állító Gottscheddel szemben a metaforát jogaiba visszahelyező Breitingerrel kezdődik, s jut el egészen az inverziók költői nyelvi fontosságát hangsúlyozó Herderig;²⁹ abba a fejlődési sorba, amely a racionális meggyőzés helyett egyre inkább a megérzéki-tégben látta a költői mű hatásának titkát és lényegét egyszerűsmind.

Megerősíti mindezt az is, amit Aranka levelének következő részében a versírás nyelvéről mond. Kiindulópontja: "A'. Vers szerző és folyó Beszédbeli Nyelvnek különbözni kell." A következőkben egyértelműen elutasítja azt a nézetet, hogy a verset a prózától csupán formája különítené el, majd áttér a vers nyelvi sajátosságainak közelebbi jellemzésére. Véleménye szerint ezek olyannyira eltérnek a prózától, hogy ha valaki folyó beszédben a költészet nyelvén szólna, azt teljes joggal tartanak bolond-

nak. Állítását részletesebben is indokolja: "A' folyó Beszéd-
ben el kell kerülni mindent, a'mi a'tárgyat, értelmet homályos-
sá teszi, igen tisztának kell lenni; a' Parenthesisek nem sza-
badok; a' sok /!/ egyberakása minél természetibb annál jobb,
szebb: A' Versben szántszándékkal, éppen azt a'mit értetni aka-
runk, úgy kell venni, hogy csak a gondolo elme ércse; az okos
közvetételek nevelik Méltóságát, a' szók egyberakását szabad,
sőt illik változtatni; csak éppen a' Nyelv Természete ellen ne
legyen. ... Hogy pedig ezt meg ne unnya; elmének kell benne len-
ni, de igazi Elmének, nem Elmésségnek, Vicznek; minél jobban
hangzó, könnyebben ugró vagy esetű Versnek." A legfeltűnőbb az
idézett mondatokban talán az, hogy Aranka elismétli mindazt,
most már a költészet nyelvére vonatkoztatva, amit korábban a
gondolat megformálása kapcsán mondott el. Van azonban legalább
két olyan új mozzanat is gondolatmenetében, amelyek feltétlenül
további magyarázatot követelnek: egyrészt a vers és a próza
nyelve közötti különbség hangoztatása, másrészt az igazi elme
szembeállítása az elmésséggel, a viccel.

Az utóbb említett szembeállítást tartalmazó, első pillan-
tásra meglehetősen homályos mondatot a Sulzer-lexikon Witz cim-
szavának³⁰ segítségével világíthatjuk^{meg}, megjegyezve, hogy maga a
fogalom hasonló értelemben már jóval korábban is a német iroda-
lomszemlélet gyakran emlegetett kategóriája volt.³¹ Sulzer wit-
ziger Kopfnak nevezi azt, akinek világról alkotott képét inkább
az élénk fantázia, mintsem az értelem irányítja. A Witzet az
értelemmel szembeállítva jellemzi: "Der Verstand zergliedert
und betrachtet jeden Begriff, jede Vorstellung nach dem Einze-
len, das darin ist, und findet seine Befriedigung in vollständi-
ger Zergliederung; der Witz aber faßt den Begriff gern im Gan-
zen, mit sinnlicher Klarheit, und bestrebt sich, ihn lebhaft

zu fühlen; darum verführt er schnell, da der Verstand langsamer geht." A Witz különösen alkalmas élénk érzetek, érzéki /sinnlich/ benyomások fölkeltségére, s éppen e tulajdonságainál fogva arra, hogy esztétikai erőt kölcsönözzön az ábrázolásnak. Mérték-telen használatát azonban Sulzer elítéli. Hatását a fűszeréhez hasonlítja, mely önmagában élvezhetetlen, de okosan adagolva föl-javítja az ételt. A Witz alkalmazásához éppen ezért kontrollra van szükség: "... so muß er mit Scharfsinn verbunden und von Verstand und guter Beurtheilung geleitet werden. Ohne Scharfsinn wird er leicht falsch, ausschweifend und so gar abgeschmakt ...".

Sulzer, pontosabban befejezésül idézett pár sora mindenek-előtt megvilágítja azt, hogy milyen értelemben használja az el-me szót Aranka: mögötte nyilvánvalóan a Scharfsinn szó magyar megfelelőjét kell látnunk.³² Az ismertetett elmélet egésze pe-dig érthetővé teszi, hogy voltaképpen mivel is fordult szembe Aranka a vicz elítélésekor: az olyan ábrázolásmóddal, amely igazi étel helyett csak fűszert kínál. Az azonban abból az egyetlen mondatból, amelyet Aranka a kérdés tárgyalására szán, nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy Sulzerhez hasonlóan a Witz megfelelően kontrolált használatával egyetért-e, vagy pedig alkalmazását minden formában és mértékben károsnak tartja.

A Witzcel kapcsolatos kérdések lezárása után rátérhetünk Aranka másik, a vers és a próza nyelvére vonatkozó állításának értelmezésére. Tárgyalását azért hagytuk utoljára, mert a problémával mások is foglalkoztak a kor magyar irodalmában, így az már túlvezet Aranka levelének értelmezésén. Itt elsősorban Pálóczi Horváth Ádámra és Batsányi gondolunk, akik között nem sokkal korábban levélbeli vita is kibontakozott a költészet és a próza nyelvi különbözőségéről, ill. azonosságáról.³³ A levélváltás

egésze sajnós nem maradt ránk; arról, hogy Pálóczi Horváth már korábban is kifejtette véleményét a kérdéssel, a költészet és a próza nyelvének azonossága mellett téve le a garast, Batsányi 1789. február 14-i leveléből értesülünk: "Csalatkozol, ha azt véled; a poéta stílusnak is olyannak kell lenni, mint a prózának; nézd el akármelyik nemzetet! micsoda különbség van írásoknak módjában! Szabót megtámadtátok, pedig minden megválasztás nélkül. - Igen is hibázott ő sokban, de mely sem hiba amaz mind egyig, a mit Révai barátom kijegyzett." Batsányi véleményét az teszi egészen egyértelművé és megfoghatóvá, hogy itt is emlegeti az inverziói miatt sokat támadott, s általa máshol is mindig védelmezett Baróti Szabó Dávidot. Pálóczi Horváthot azonban mindez szerencsére nem győzte meg, s február 20-án kelt levelében részletesen feltárta érveit a költészet és a próza nyelvének azonossága mellett: "Hiányosan distingválod a közbeszédet a vers-től; valami magyarul rútt a prózában, mind rútt az a versben." Véleményének megerősítésére Batsányi egyik verséből hoz példát, majd kijelenti, hogy számára a külföld költői gyakorlata nem mértékadó, legfeljebb az "arany idej poéták" tekintélyét ismeri el. Az Aeneis második könyvének példáját emlegeti, amelyből "... ha elkezdem comára olvasni ... egy dicsőséges oratio telik...". A szavakat azonban a magyarban nem lehet a latinhoz hasonlóan szanaszét szórni, mivel az ellenkezik a nyelv törvényeivel. Nézetét a következőképpen foglalja össze: "...a vers törvényei, mindjárt nem lesznek a szépség törvényei, ha csak az lesz bennök a különös, hogy vers; hanem ha a prózáéhoz hasonló egyenes folyamatú, és még is vers; ez már az a különös valami, a mi a versben szépség." Mint költőnek, fő célja az, "...hogy a ki soha verset nem olvasott is; egész megelégedéssel és értelemmel olvashassa versemet, és úgy; mintha az, folyó beszéd volna. Ez az

én állításom nem rontja el azt a törvényt, hogy minden versnek azonban, a maga természetéhez illendő majestása meg legyen...".³⁴

Aranka és Batsányi nézeteinek rokon volta első pillantásra is nyilvánvaló. Értelmezésük sem különösebben bonyolult feladat, az Arankáról általunk eddig elmondottak, ill. Tarnai Andornak a Milton-vitáról írt tanulmánya³⁵ nyomán: helyüket nyilvánvalóan a köznapí beszéd fordulatainak kerülését, a metaforák, régi vagy idegenesen hangzó szavak-kifejezések használatát tanácsoló Burke és az inverziók jelentőségét felismerő Herder között jelölhetjük ki. Példaként hivatkozhatunk Klopstockra, aki a költészet és a próza nyelvének világos elkülönítésében egyenesen az irodalom egészséges fejlődésének zálogát látta, mondván: azok a nemzetek, amelyek a költészet és próza nyelve között nem tettek világos különbséget, sem a költészet, sem a próza terén nem voltak képesek igazán jelentőset létrehozni.³⁶ Velük szemben Pálóczi Horváth nézetei egyértelműen elavultnak tűnhetnek. Megítélésüknél mégsem árt egy kis óvatosság, s nemcsak azért, mert a majestas emlegetésével Horváth végülis elhatárolja magát a rimfaragó irodalmi gyakorlattól. Még elgondolkodtatóbb az a tény, hogy a korafelvilágosodás a barokk díszes nyelvében pusztán dagályt látott, s vele szemben az egyértelműség és érthetőség követelményét állította,³⁷ ezzel az elvárással viszont, mint már említettük, Breitinger szállt először szembe. Pálóczi Horváth véleménye, a jelzett átalakulás tükrében szemlélve, nemcsak a modern nézetekkel szemben való defenzív harcoként, hanem a puszta formaművészet elleni támadásként is értékelhető.

Korántsem meritettük ki ezzel a korabeli, versificatio de poësis kérdéseivel foglalkozó forrásokat. Azt azonban idézett-értelmezett szövegeink és egyértelműen bizonyíthatták már, hogy a vers és a próza elhatárolása a költészet lényegét feltárni i-

gyekví 18. századi irodalomszemlélet alapkérdései közé tartozott. Munkánk következő részében eddigi következtetéseinket helyezzük majd tágabb keretek közé, nem feledkezve meg eközben néhány eddig még nem érintett igen fontos, a versificatiót és a poézist szembeállító nézet bemutatásától sem.

A természetutánczástól a szívre való hatásig

A 18. század folyamán az irodalomról való gondolkodás igen sokat változott, Magyarországon éppen úgy, mint Európában. Az előző két fejezetben ezt a sokarcúságot inkább csak érzékeltettük, miközben a hangsúlyt a konstans elemek bemutatására helyeztük: az utile et dulce közhelyére, és a költészetet a versificatioval azonosító, a prózát lényegében a retorika hatáskörébe utaló nézetekkel folytatott, mindvégig következetes polémiaira. Eközben persze rámutattunk arra, hogy az utile et dulce hatókörén belül milyen jelentős átrendeződésre került sor, és igyekeztünk érzékeltetni azt is, hogy a költészet-versificatio azonosítással szembeforduló nézetek nem feltétlenül ugyanebben látták a költészet lényegét. Mostani fejezetünkben az állandó helyett a változót állítjuk figyelmünk középpontjába: a költészet lényegéről vallott nézetek alakulását igyekszünk nyomon követni.

Beszéltünk már arról, hogy a hangsúlyt az utile-ről a dulce-re áthelyező Gottsched hogyan fordult szembe a pusztán a megrendelők szórakoztatására hivatott, öncélú barokk verseléssel, és hogyan igyekezett helyet biztosítani, nem is sikertelenül, a költészetnek a felvilágosodás racionalista-prakticista értékrendjében (→29-30.). A költészet helyének és feladatának korszerű meghatározásánál azonban talán még jelentősebb, bár azokkal szorosan összefüggő tette volt az, hogy az arisztotelészi ter-

mészetutánzás-elmélet fölelevenítésével a költészet lényegét is sikerült újszerűen megfogalmaznia. "Als ich in meiner Dichtkunst 1730 zuerst den Grundsatz der Alten von der Nachahmung vortrug, schien er ganz Deutschland neu und fremde zu sein. Jedermann meinte: die Poesie sei eine Kunst Verse zu machen und weiter nichts. Alle unsere vorigen Dichtkünste hatten so gelehrt." - írta 1754-es Batteux-kiadásának egyik jegyzetében, mintegy visszapillantva korábbi tevékenységére és értéklve azt.³⁹ Az utánzás elmélete és gyakorlata természetesen a korábbi századokban is ismert volt, de nem az arisztotelészi értelemben. A fogalom ugyanis már az antikvitás óta kettős jelentést hordozott: az eredeti arisztotelészi értelmezést követően /a természet utánzása/ az attikai szónoklat ünnepeit mestere, Isokrates már az i.e. IV. században arról beszélt, hogy az írók feladata nem valami gyökeresen újnak a kitalálása, hanem a régi szerzők utánzása, témáik korábbinál tökéletesebb feldolgozása. Felfogása a klasszikus latinitás korában széles körökben hangoztatottá vált, s a nagy elődök imitálásának gyakorlata végérvényesen bevonult az iskolai retorika és poétika oktatás területére.³⁹ Ez az imitáció-értelmezés helyet kapott abban az iskolás-humanisztikus jellegű műveltségkészletben, amely a reneszánsz óta számos hangsúlyeltolódással ugyan, de folyamatosan élt az európai szellemi életben (→ 35-36.). Megtalálható természetesen a barokk irodalomszemléletében és költői gyakorlatában is; itt mindenekelőtt a régóta jól ismert témák és motívumok újradolgozására adott készítményt, egybecsengően az irányzat már többször említett formakultussával.⁴⁰ Gottsched számára azonban az utánzás nem a klasszikusok imitálását, hanem a természet költőileképezését jelentette; e felfogásának ^{ki}alakításához egyébként a 17. századi francia irodalom Arisztotelész-kultuszától⁴¹ kapott ösztönzést.

A hangsúly itt a költői jelzőre esik. Gottsched ugyanis, Arisztotelészhez hasonlóan, utánzásban nem pontról-pontra való naturalisztikus ábrázolást értett, hanem a valószínű, az elképzelhető, a lehetséges megjelenítést. Ezen az alapon rangsorolta a művészi utánzás különböző fajtáit, s ami még ennél is fontosabb, így különíthette el a költészettől a nem szépirodalmi igényű prózát, azaz a történetírást, a retorikát és a filozófiát.⁴²

"Ein Geschichtschreiber soll nicht nachahmen, was wir Menschen zu thun pflegen, oder wahrscheinlicher Weise gethan haben könnten, thun sollten, oder thun würden, wenn wir in solchen Umständen befindlich wären; sondern man fordert von ihm, daß er getreulich dasjenige erzählen solle, was sich hier oder da, für Begebenheiten zugetragen haben. Ein Redner soll nicht nachahmen, was andre Leute thun; sondern die Leute überreden, etwas für wahr oder falsch zu halten, und sie bewegen etwas zu thun oder zu lassen. Ein Weltweiser ist gleichfalls von der Nachahmung entfernt, indem er uns die Gründe von der Möglichkeit aller Dinge untersuchen lehret. Wie die Rechtgelehrsamkeit, Arzneykunst und andre Wissenschaften mehr, von der Poesie unterscheiden sind, das wird ein jeder leicht abnehmen können. Der Dichter ganz allein, hat dieses zu seiner Haupteigenschaft, daß er der Natur nachahmet, und sie in allen seinen Beschreibungen, Fabeln und Gedanken, sein einziges Muster seyn laßt."⁴³ Gottsched tehát világosan különbséget tett a valóságos ábrázolás és a valószínű utánzás között, amikor az egyiket a történetírás, a másikat a költészet hatáskörébe utalta, s az utánzás elv ugyanakkor alkalmasnak bizonyult a retorikától és a filozófiától való elhatárolásra is. Mindezzel persze szembehelyezkedett azzal a régi állásponttal is egyúttal, amely a költészet lényegét a verses formában látta; amint műve egy pontján világosan megfogalmazta, a pharsali csata

Lucanus-féle leírását a verses forma nem emeli ki a történetirói munkák közül, míg az aesopusi mesék prózai formájuk ellenére is költői alkotások.⁴⁴

A valóság és a költészet közötti, Gottschedéhez hasonlóan világos különbségtétellel a 18. századi magyar irodalomban alig találkozunk, noha a probléma láthatóan foglalkoztatta a korabeli szerzőket. Nagy János a költészet lényegét kizárólag a verses formában látta, s a méhészetről szóló tanító költeményének⁴⁵ e-lőljáró versében öntudatosan vette elejét jóelőre azoknak az esetleges támadásoknak, amelyek netán hiányolnák művéből a fikciót:

És ha talán, mit nem vélnék Zoilusra akadnál,

Súgván fulbe, hogy én gyenge Poéta vagyok:

És azon okra vagyok, mert versebe' Poétai költés

Vagy mese nints, nondgyad: nints akarattya helyén.

Mert a' Méhekrül irván természeti dolgot,

Versbe' mesét, 's költést hordani toll nem akart.

Félre azért nondgyad nekik, mind félre dará'zok,

Mert az én Méhém-is tud marakodni, ha kell.

Ugyancsak a fikciót hiányoló esetleges ellenvetésekkel száll szembe Nagy Ferenc is, A pártos Jeruzsálem (1799) című könyvének előszavában. Maga a mű Josephus Flavius A zsidó háború című történeti munkájának eposzi átköltése. "A' Történet' vagy Párt-ítás' folyását - mondja Nagy - meg nem változtattam; többnyire mindent abban a' helybenn, időbenn, és szinbenn adtam elő, a' mellyben meg-esett; hogy így a rend helyett zavarral, az igazság helyett hazugsággal, a' valóság helyett tündéres költeménnyel senkit meg-ne tsaljak." Kifejti azt a véleményét, hogy a kitalált történetek csak gyerekeknek valók, majd az elmondottakhoz hozzáteszi: "Éltem ugyan apró költeményekkel; de ollyakkal,

mellyeknek fundamentoma volt a' Történet, nem a' zabelátlan képzelődés...". Gondolatmenete ezen a ponton kapcsolódhatna a valóság-valószínűség problémájához, s válhatna ezáltal igazán érdekessé - Nagy Ferenc azonban nem foglalkozik tovább a kérdéssel. Ő egyébként is, úgy tűnik, a költészet feladatának elsősorban a történelem népszerűsítését tartotta, ily módon igazodva a felvilágosodás hasznosság-elvéhez, s véve fel a harcot az öncélú-szórakoztató költészet ellen, legyen az akár barokk örökség, akár újmódi triviális irodalom. Kitűnik ez Hunyadi Lászlónak történetei (1792) című epikus költeményének előszavából is, melyben Bessenyei hasonló című munkáját a következő kommentárral emlegeti: "Ez ... eléggé szép; de azonkívül, hogy többnyire csak elmés-Költemény, a' Történet' valóságához képest hijjános-is; és abból az ő nagyra termett Lelkét; Vitéz-tselekedeteit; és rémitő viszontagságokon által-ment Elméjét, senki meg nem tanulhatja." Fikció és valóság kapcsolatának elméleti tisztázatlanságára (→ 190-195.) mi sem jellemzőbb a 18. század végének Magyarországon, mint az, hogy amíg az eddig idézett szerzők a fikció elmaradása miatt mentegetődtek, addig mások munkájuk fikción volta miatt kérik az olvasók elnézését és megértését. Molnár Borbála például így írt:⁴⁶ "Hogy pedig tsekély munkáimhoz Mesét-is egyelitettem: erről azt jegyzem-meg lassór, hogy az nem mese vagy soha meg nem történt dolog tellyességgel, mivel a' személy a'kit matériául felvettem, esméretes volt előttem; de hogy a történetnek le-írásában tellyességgel esméretlen utat követtem, abban a' volt fő szélom, hogy ne tsak tanulságot okozzon, hanem a' szívnek pallérozására is legyen...". Gondolatmenete nélkülöz mindenféle modern elméleti megfontolást; azt a nyilván előtte egyedül ismeretes elméleti meggondolásra, a gyönyörködtetve használni közhelyére futtatja ki. Alapvetően apologetikus jellegű Babótsai

István meglehetősen későn, 1806-ban megjelent drámájának⁴⁷ előszava is, noha ő már nyíltan vallja: "En itt nem Mistoriát, hanem csak Játékot akartam írni. Poétai Mesterség ez; mellyben minden szabad; és ritka, talán csak között alig találhatik egy olyan Játék, melyben csupán a' Valóságos Történet minden Téladalék nélkül adatna elő." Kijelentését azonban meg sem kísérelte elméletileg körüljárni, az az ön maga által megfogalmazott lehetséges ellenvetés pedig, hogy történetének egyes részletei "...nem csak hogy talán meg nem történtek, hanem még hitel fellett valók is", végképpen válasz nélkül maradt. A korabeli megnyilatkozások döntő többségének közös vonása tehát az apologetikus jelleggel párosult elméleti igénytelenség. Igen jellemző az, hogy Batvani István állatmeséinek előszavában⁴⁸ sem találunk komolyabb elméleti megfontolással, holott a beszélő és cselekvő állatok-tárgyak igazán ellentétben állnak a hétköznapi logikával, s nem véletlenül készítették arra Gottschedet, hogy poétikájának egyik legérdekesebb részében mondjon véleményt róluk.⁴⁹

A valóság és fikció viszonyával foglalkozó, meglehetősen szegényes anyagból egyértelműen kiemelkedik és részletesebb ismertetést-elemzést követel Csokonai Dorotttyájának előszava.⁵⁰ Szerzőjének hozzáállása alapvetően különbözik az eddig idézett kortársakétól; különbözik két szempontból is. Először is azért, mert ő nem a fikció jelenléte, ill. elmaradása miatt meglepődzik, hanem azt igyekszik elhíttetni olvasóival, hogy a valóságnak látszó történet mögött nem szabad valóságos személyeket keresniük. Másodszor pedig azért, mert ezt az állítását nem csupán hétköznapi logikával, hanem elméleti szinten is megpróbálja alátámasztani. Okfejtése során számbavesszi azokat az elemeket, amelyekről az olvasó arra gyanakodhatna, hogy valóban megsejt

történetről, létező személyekről lehet szó, és mindegyikhez a-zonnal hozzáfűzi a cáfolatot. Az általános és a szorosabb érte-
lemben vett irodalomelméleti bizonyítékok többnyire keverednek
gondolatmenetében. Kivételt csupán a történet pontos datálható-
ságából eredő gyanú eloszlatása jelent, ebben az esetben ugyan-
is egyszerűen a gyakorlati ellenőrizhetőségre hivatkozik. El-
ismeri, hogy története az 1779-es rövid farsanghoz köthető, de
arról, hogy "...azon a télen esett-é afféle bál, vagy efféle
história, amit nékem csupán csak versekbe kellett volna minden
költői tehetség nélkül foglalnom? arról szóljanak az egész tán-
coló publikumnak mind a két renden lévő érdemes tagjai."⁵¹ A má-
sodik gyanús pontot, a helyszín pontos megjelölését /Somogyban,
Kaposvárrott, a hercegi kastélyban/ illető magyarázata már ösz-
szetettebb. Saját munkáját szembeállítja a csupa kitaláláson
alapuló tündéres történetekkel, melyekben ő a pusztán szórakoz-
tató irodalom megtestesítőit látja: "Már ilyen históriákat talán
nyolc lovas debreceni szekérrel is lehetne a pesti vásárra vi-
tetni, mint a lipsaikra a sok Feengeschichteket mit einem sau-
bern Tittelkupfer."⁵² Az ő célja azonban nem a népszerűséghaj-
hászás, hanem "néhány nemzeti visszaélések" megrovása, ennélfog-
va "A földön kellett hát játékomnak nézőhelyét felütnöm, és ál-
talan fogva nemzetemnek lakóföldén valahol."⁵³ Választása egy-
szerűen azért esett Somogyra, mert abban az időben éppen ott
élt. Elválasztja tehát a pusztá fikciót a valószínűtől, a való-
színűt pedig a valóban megtörténttől. E különbségtétel még vilá-
gosabbá válik a következő részben, ahol azt a gyanút igyekszik
elhárítani, hogy élethű figurái mögött valóságos személyek áll-
nak. Érvelése során a Täuschung fogalmából indul ki, melyet ő
ámulágnak fordít; ma inkább illúziónak, vagy illúziókeltőnek
neveznék az e címszó alatt következőképpen leírt jelenséget:

"...ha t.i. eleven és természeti előadásunkkal az olvasó, szemlélő vagy hallgató képzelődését annyira elámitjuk, hogy azt a mi költött scénánkba vagy indulatunkba, mint valamely új világba, a maga reális situációjából által varázsolhatjuk."⁵⁴ Azaz a valóban létező helyett itt is a valószínű ábrázolásról beszél, s következő mondatainak tanúbizonysága szerint valóságosnak tűnő alakjaiban az illúziókeltés tökéletes voltának és ezzel saját költői erejének egyértelmű igazolását látja. Az, hogy a korabeli német esztétikai nyelvben elterjedtebb Illusion szó helyett a Täuschung alakot használja az ámulás szó jelentésének egyértelművé tételére, valószínűleg Sulzer hatására utal; a német esztétikus tárgyalja ugyanis e címszó alatt lexikonában a jelenséget.⁵⁵ Sulzer terjedelmesebb magyarázata nem is mond ellent Csokonai rövid definíciójának, noha kétségtelen, hogy nem szó szerinti átvételről, hanem a dolog lényegének megértéséről és önálló megfogalmazásáról van szó. Az elméleti fejtegetést ebben az esetben is gyakorlati bizonyítékok egészítik ki: Csokonai elmondja, hogy Kaposvározt mindössze egyszer járt életében, a hercegi kastélyban pedig sohasem, "De poétának lenni éppen azt teszi egyiket, hogy költeni és képzelni tudjon az ember."⁵⁶

Gondolatmenetének további részében Csokonai főként műfajelméleti kérdésekkel foglalkozik, melyeket munkánk megfelelő fejezetében ismertetünk és értékelünk majd (→163-172.). Pillanatnyi vizsgálódásunk szempontjából két részlet tűnik még kiemelésre érdemesnek. Egyrészt az, hogy a Täuschung kapcsán kifejtett meggondolásokkal összecsengően néhány oldallal később bevezeti a valószínű /Wahrscheinlichkeit, versimilitudo/ fogalmát, mondván: a lényeg az, hogy "...a dologban semmi képtelenség ne legyen, s az olvasó képzelhesse, hogy az megtörténhetett...".⁵⁷

Másrészt figyelemreméltó az is, hogy amikor ismételten megfogalmazza munkájának célját /"...szerzeményemnek interesszéja áll a nemzeti luxusnak és elkorcsosulásnak kigúnyolásában..."⁵⁸, gondolatmenetét az utile et dulce közhelyére futtatja ki; megfogalmazása szerint jóra nevelni és a rosszról leszoktatni nem lelketlen és száraz szentenciák, hanem az érzelmekre ható költészet segítségével lehet. A közhely felbukkanása természetesen nem meglepő és nem is minősíti Csokonai gondolatmenetét; beszélünk már arról, hogy használata mennyire alaprétegét képezte a kor irodalomszemléletének. Lényegesebb ennél annak kiemelése, hogy a valóságosnak, a valószínűnek és a puszta fikciónak szétválasztásában a kor magyar irodalmában senki sem látott olyan tisztán, mint Csokonai, s ez akkor is komoly érdem, ha az általa elmondottak a század vége felé a nyugat-európai irodalomszemléletben lassan már közhely-szintre süllyedtek.

Ha a korábban bemutatott szerzőkről azt mondtuk, hogy nem érik el Gottsched színvonalát sem, akkor a Tauschung fogalmát bevezető Csokonairól ennek éppen ellenkezőjét kell megállapítanunk: ő már egyértelműen meghaladta a lipcsei professzor által képviselt elméletet. Az illúziókeltés jegyében ugyanis a valószínű fogalmát a befogadóra, pontosabban a befogadó képzeletére tett hatása szempontjából közelítette meg - az érzéki hatás pedig mindig, a racionalizálhatóság korábbi követelményével szemben a 18. század második felében jutott egyre jelentősebb szerephez az európai irodalomszemlélet alakulásában. Gottsched az utánzás három lehetséges formájának /leírás, érzelmek, ill. cselekedetek utánzása/ elkülönítésekor a leírást helyezte a legalsó, a cselekmény utánzását /Fabel/ a legfelső fokra, mivel alapvetően racionalista beállítottságánál fogva elsősorban az észre, az értelemre akart hatni, erre pedig a példázatul szolgáló cse-

lekmény utánzása alkalmasabbnak látszott, mint a mindenekelőtt az érzéseket megmozgató leírás. A gottschediánus elmélet első kritikusai, a svájci Bodmer és Breitinger viszont éppen az érzéki hatás középpontba állításával helyezték új megvilágításba a természetutánzás egyébként alapvetően elfogadott elméletét, s ezzel együtt érthető módon állították előtérbe az érzelmek felkeltésére alkalmas, képzelőerőt megmozgató leírást /*poetische Mahlerei*/.⁵⁹ Véleményük szerint egy költemény szépségét nem egyszerűen az biztosítja, hogy utánozza a természetet, hanem az, hogy hatásosan utánozza; láthatóvá teszi azt is, ami a hétköznapi ember előtt egyébként rejtve marad.⁶⁰

Az európai irodalomszemlélet 18. századi fejlődése során, lényegében a svájciakhoz hasonlóan, sokáig nem szakított látványosan a természetutánzás gondolatával, hanem fokról-fokra, de egyértelműen távolodott el tőle. A francia Batteux 1746-ban kiadott Les beaux arts, réduits à un même principe című munkájában például még egyértelműen a "szép természet" követésében jelelte meg a kultúszet lényegét, megállapítva, hogy a prózától éppen ez, s nem a költői fantázia, az ihlet, vagy a verses forma különíti el. Gottsched érthetően fogadta e gondolatmenetet különös lelkesedéssel és fordította németre 1754-ben; benne ugyanis saját elmélete megerősítését láthatta. A francia szerző munkájának német földön igen nagy volt a hatása,⁶¹ s különböző német nyelvű kiadásait /elsősorban a Hamler-félt/ gyakran emlegették a korabeli magyar szerzők is. Sulzer is elismételte lexikonának Nachahmung címszavában, hogy egyes műbírák szerint a művészetek lényege a természet utánzása, a tetszés forrása az utánzás sikeressége, melynek eredményeként az olvasó jólesően veszi tudomásul az utánzás tárgya és eredménye közötti azonosságot - de saját véleményként már hozzáteszi mindehhez: "In die-

sem Urtheil ist etwas wahres, aber noch mehr falsches."⁶² Szerinte a művészetek közül egyedül a képzőművészetek alapulnak a természet utánzásán, míg a retorika, a költészet, a zene és a tánc élénk érzetektől származnak, illetve a szerző azon óhajából, hogy ezeket az érzeteket maga és mások szórakoztatására ki is fejezze. Nem fogadja el azt a nézetet sem, hogy a művészi alkotások az őket létrehozó sikeres utánzásnak köszönhetően tetszenek: "Die Sache selbst setzt uns in Erstaunen, die Vollkommenheit der Nachahmung aber, erwekt bloß Wolgefallen."⁶³ Sulzer persze, mint ez közismert, nem volt igazán eredeti gondolkodó; nem tartalmaznak eredeti felismerést a természetutánzásról szóló gondolatai sem. A század második felében ugyanis már egyre erőteljesebben jelentkeztek azok a tágabb értelemben egészen Pascalig, közvetlenül pedig legalábbis Baumgartenig, sőt, mint láttuk, a svájciakig visszavezethető nézetek, amelyek a költészet értékét már nem az észre, hanem a szívre, az érzékenységre tett hatása alapján mérték le. Ennek jegyében pedig a poézis lényegének az érzelmek és indulatok spontán és intenzív érzelmeket keltő kifejezését tartották. Az imitáció helyett egyre inkább az ihlet és a képzelőerő váltak kulcsszavakká, míg a természetutánzást mindinkább csak egyként tartották számon a költészet lehetséges eszközei közül.⁶⁴ Sulzer megfogalmazásában: "Freylich geschiehet es ofte, daß der Künstler, der den Ausdruck seiner Empfindung, oder die Erwekung einer Leidenschaft in andern zum Zweck hat, ihn dadurch zu erreichen sucht, daß er Scenen der Natur schildert; aber darin das Wesen der schönen Künste zu setzen, heißt ein einzelnes Mittel, mit der allgemeinen Absicht verwechseln."⁶⁵

Ezek a nézetek először Angliában, majd Franciaországban fogalmazódtak meg, s a képzelőerő fontosságát kiemelő Addison

/The Pleasures of the Imagination, 1712/, ill. a költészetet az általa kiváltott érzetek és szenvedélyek alapján minősítő Dubos /Réflexions critiques sur la poésie et la peinture, 1719/ művein keresztül már Bodmer és Breitinger munkásságát is alapvetően befolyásolták.⁶⁶ Ugyanennek az áramlatnak a sodrában, bár bizonyos vonatkozásban olasz előzményekre is támaszkodva⁶⁷ alakította ki gondolatrendszerét Baumgarten, az esztétika német megalapítója /Meditationes..., 1735; Aesthetica, 1750/. Ő az esztétikát az érzéki megismerés elméleteként határozta meg, mely szemben áll a logika tudományával; az első feladata az érzékek, a másodiké az értelem vizsgálata és irányítása.⁶⁸ Nézetei végigkísérték a századot, hatásuk kimutatható Kantnál⁶⁹ is, híres és sokat idézett költészetmeghatározását "oratio sensitive perfecta"/ pedig még Herder is alapvető egyetértéssel, bár a saját szemszögéből kommentálta.⁷⁰ E fellazulási folyamatba tartozik a már többször idézett Sulzer mellett a század utolsó harmadának szinte valamennyi német elméletirője, így a nálunk különösen sokat forgatott Eschenburg, Engel és Riedel⁷¹ is, a Sturm und Drang gondolkodóiról most nem is beszélve. Az utóbb megnevezett szerzők persze, Sulzerhez hasonlóan, nem tartoznak a 18. századi német elméleti, ill. esztétikai gondolkodás legeredetibb és legjelentősebb képviselői közé. Szerepük inkább - talán az egy Engel kivételével - az összefoglalás és népszerűsítés; magyarországi olvasottságukat is minden bizonnyal ennek köszönhették. Igen jellemző, hogy a költészet lényegére rákérdező legterjedelmesebb és egyben legalkalmasabb korabeli magyar gondolatmenet, Verseghy Ferenc Mi a' Poézis? és ki az igaz Poéta? című könyve⁷² is, amint erre már Császár Elenér rámutatott,⁷³ Horatius Ars poeticaja és Batteux művének Ramler-féle kiadása⁷⁴ mellett Sulzer és Engel munkáira támaszkodott legöröteljeseb-

ben. Talán azért is, mert a legnagyobbak munkái kevésbé jutot-
tak el Magyarországra; tudjuk például, hogy Csokonai hiába i-
gyekezett hozzájutni Herder Fragmentejeihez⁷⁵. Bizonyosat mon-
dani a kérdésről azonban csak a korabeli /magán/könyvtárak ál-
lományának ismeretében lehetne.⁷⁶ Csokonai esete önmagában nem
elég meggyőző, már csak azért sem, mert éppen nála lehet meg-
lepő ellenpéldát is találni. Hátrahagyott iratai között maradt
fenn egy autográf könyvlista,⁷⁷ mely kizárólag elméleti és esz-
tétikai műveket tartalmaz 173 tételben, legnagyobbrészt a 18.
századból. Többségük német, a maradék angol és francia nyelvű.
Használójuk igen alapos tájékozottságra tehetett szert a század
elméleti irodalmában, közöttük ugyanis a korszakos jelentőségű
művek Dubos-tól Baumgartenen át egészen Herder Fragmente... ci-
mű munkájáig /!/ szinte hiánytalanul megtalálhatók, nem is be-
szélve a kevésbé eredeti, ill. népszerűsítő jellegű könyvekről.
A könyvlista eredetére és rendeltetésére vonatkozólag azonban
szinte semmit sem tudunk; annyi bizonyos mindössze, hogy Csoko-
nai életének utolsó esztendejében keletkezhetett, mivel a fel-
sorolt művek közül a legkésőbbi 1803-ban jelent meg. E bizony-
talan területre vezető és szorosabb értelemben inkább a korabo-
li könyvkultúra kutatóját, mintsem a kritikátörténet művelőjét
érintő kérdések után térjünk vissza Verseghy említett művéhez.
Ami első pillantásra fűtünhetett, az a forrásként használt
szerzők /Horatius, Batteux, Sulzer, Engel/ névsorának heteroge-
nitása. A következőkben először e tényt értelmezve Verseghy mun-
kájaival foglalkozunk részletesebben, s egészítjük ki, ill. pon-
tosítjuk Császár Elemérnek a forrásokra vonatkozó megállapítá-
sait, majd rátérünk azoknak a hazai forrásoknak az ismertetésé-
re, amelyek, ha esetenként csak egy-egy utalás erejéig is, de
szintén a természetutánzás elméletének meghaladásáról tanuskod-

nak.

Horatius hatásának megítéléséhez mindjárt a mű elején támpontul szolgál az a verses Ajánló Levél, melyet Verseghy "Q. Horatiusnak az eliziumi mezőkön mulató lelkéhez" intéz. Episztolája valójában saját nézeteinek és célkitűzéseinek burkolt megfogalmazása. "...az olme fogyott és bénna beszédű / Verskoholók nyáját ... lyukaikba riasztád" - jellemzi Horatius tevékenységét, s emeli ki tendenciózusan a hajdani római versfaragókkal való szembeszállását. Majd kéri, hogy tekintsen le "Nemzeti Költésünk szomorú sorsára" és küldjön "Csak egy szikrát" a hazai "Verskoholók" szívébe, hogy az igaz utat megtalálják. Saját munkájának ugyanezt a szerepet szánja; világosan kiderül ez a bevezetőt követő tulajdonképpeni gondolatmenetének első részéből. Itt egyértelműen megfogalmazza ugyanis, hogy munkájában "...a' Költést a' Verseléstől ..., az igaz Poétát a' Pegazuson nyargaló Majomtól, a' tulajdonképpen való Verset a' sántító és melódiátlan beszédétől..." szeretné elkülöníteni. Az utóbbi időben elszaporodott dilettánsok tevékenysége nyomán ugyanis az a veszély fenyeget, hogy a költészet "...a' méltatlan, alávaló és motakos tárgyaknak kendőzésében megpöszhedvén, egész bötséttől és minden erejétől..." megfosztatik. Véleményét alátámasztandó Verseghy nem elégedett meg a horatiusi példára való pusztán hivatkozással, hanem függelékként az Ara poetica teljes szövegének prózai fordítását is csatolta gondolatmenetéhez. Célkitűzése és eljárás módja a Critische Dichtkunst-ot fogalmazó Gottschedére emlékeztet. A lipcsei professzor is, amint ezt már érintettük (--- 29.), a korabeli versgyártók ellen akarta fordítani munkáját, bevezetőjében a verskoholókat megfegyvelmező Horatius példájára hivatkozott⁷⁸ és műve elejére az Ara poetica fordítását állította.

Verseghy világosan tagolta munkáját. Először elméletileg igyekezett tisztázni a költészet fogalmát, majd az általa legveszélyesebbnek ítélt jelenséggel, a "hangegyeztetéssel", azaz a mérték nélküli, rimes verseléssel foglalkozott részletesen, zárásként pedig az elméleti szintre visszatérve foglalta össze az elmondottakat, s vonta le a korabeli költői gyakorlatra vonatkozó tanulságokat. A poézis lényegét tisztázni hivatott elméleti részben - mely számunkra pillanatnyilag a legérdekesebb - a szokásos sémát követi: a költészetet a nem művészi szöveggel állítja szembe. "Az egész különbség e' két Mesterség között oda megy ki, hogy az Ékesenszóllás a' mindenképp' helyes és igaz, a' Költés pedig a' mindenképp' érzékeny előadásban foglalatoskodik." - mondja, mintegy a végkövetkeztetést előrebecsátva. A korábban elmondottak fényében világos, hogy meghatározása nem idegen sem Sulzer, sem Engel szellemétől. Az "Ékesenszóllás" terminus technikus használata azonban inkább Sulzerre utal; e szó német megfelelőjét /Beredsamkeit/ önála találjuk meg következetesen a két fogalom szembeállításakor. Engel viszont mindig Prosaról beszél a Poesie ellentétéként Anfangsgründe einer Theorie der Dichtungsarten /1783/ című munkájában, s a következő részben már Verseghy is ezzel a kifejezéssel él. Az előrebecsátott meghatározás bizonyításaként ugyanis bevallottan "Engel Urat" követi; munkájának 2-5. oldala, amint erre már Császár Elemér is utalt,⁷⁹ gyakorlatilag szó szerinti fordítás a német szerző könyvének első fejezéből. Példák nyomán megállapítja, hogy önmagában sem a metrum, sem a rim, sem a költői fantázia, sem a hétköznapiól elütő költői kifejezés mód nem tesz egy szöveget költőivé, amint hiányuk sem okoz föltétlenül prózaiságot. De, folytatja a gondolatmenetet Engel, érezzük mégis, hogy e jegyek mindegyikének köze van a költészethez. Meg kell keresnünk tehát

bennük a közös-általánost, s ennek a munkának már a költészet lényegéhez kell vezetnie. Közelebbi vizsgálatra a metrumot választja ki, mivel ez, ha nem is meríti ki a költészet fogalmát, de kizárólag hozzá tartozik. Hatásának részletes és többoldalú elemzése nyomán arra a következtetésre jut, hogy a költészet lényege a szívre való hatás; a költők beszéd útján élénk képzeteket hívnak életre, s a léleknek azon erőit, amelyek kizárólag az ilyen képzetek befogadására hivatottak /érzékek, képzelőerő, "Witz", együttérzés/ mozgásba hozzák, fejlesztik és élesítik. A próza viszont valóságos dolgokkal foglalkozik, s ezekkel szélesíti a hasznos tudást, győzi meg az értelmet az általános és különös igazságokról, s irányítja az akaratot. Az a következtetésig vezető kacsakeringős útra azonban magyar fordítója már nem követte őt. Vorseghy, miután Engel nyomán ő is lezögezte, hogy a költészetet és a prózát a verses forma, a költött tárgyak és a költői kifejezések nem különböztetik meg, egyszerűen visszatér a gondolatmenet kezdetekor előrebecsátott megállapítás majdnem szó szerinti megismétléséhez: "...a' különbséget elvégre egy bizonyos belső béllýegben küll keresni, mely semmi egyéb nem lehet, a' fýllyebb említett legfýbb garádtára emeltt érzékeny, édesgető, avvagy' aestheticabeli erónél, melylyel az ő előadásait a' Poésia felfegyverkeztetni szokta; míg azonban az ékesenszólás a' mindenképp' helyes és igaz előadásokban foglalatoskodik."³⁰ E megállapítás persze lényegében egybevág Engel imént ismertetett végkövetkeztetésével, csupán az "ékesenszólás" terminus technikus visszatérése tünik furcsának /különösen miután a mondat első felében még a "próza" kifejezést használta!/, no meg a bizonyítás hiányzik. Tudja ezt természetesen Vorseghy is, s a következő részben igyekszik pótolni a hiányt - ezúttal a Sulzer-lexikon Dichtkunst. Poesie címszava a-

latt olvashatók egy részletének szó szerinti fordításával,⁸¹

Der Redner behandelt seinen Stoff als ein Mensch, der sich besitzet, der sieht, beurtheilet und empfindet, was vor ihm liegt; der Dichter wird von seinem Gegenstand lebhafter gerührt, er wird davon so hingeworfen, daß er in Begeisterung oder doch in eine Träumung geräth, in welcher seine Phantasie freyer und lebhafter wirkt. Daher kommt es, daß er seinen Gegenstand anders sieht, als andre Menschen, daß ihm das Vergangene und Zukünftige, als gegenwärtig, das bloß Eingebildete, als wirklich vorhanden vorkommt, daß seine Vorstellungskraft durch die geringste Veranlassung eine Menge Nebenbegriffe aufweket, die ihn eben so lebhaft rühren, als die, welche unmittelbar in seiner Materie liegen.

Az Ékesenszólló mindenkor úgy bánik tárgyával, mint egy olyan ember a' ki önműn megáll, és az előtte lévő állapotot látta, érzi, és megítéli. A' Poéta ellenben az ő tárgyától elevebben megérdekelte és mintegy elragadtatik, oly annyira, hogy elvégre ihletésbe jöven, avagy belsőképpen meghevülven, egy bizonyos indulatosságba és az álmodozáshoz hasonló állapotba merül, mely képzelő tehetségét szabadabban és elevebben munkálkodtatta. Innen történik azután, hogy a' Költő az ő tárgyat másképpen látta, mint más emberek? hogy az elmúlt és jövőendő úgy tűnik elejébe, mintha jelenvaló, a' képzelt pedig, mintha valóságos volna; és hogy az ő képzelő ereje a' legkisebb érdeklésre számtalan mellékképeket fog, melyektől szinte oly hathatósan elragadtatik, mint azoktól, melyek egyenesen tárgyában fekszenek.

Ezután azokat az eszközöket veszi sorra Verseghy, amelyeket az ihletett állapotban lévő költő gondolatai és érzései kifejezésére felhasználhat. Az a bevezető megállapítása, hogy az ihlet hevében a költő nem is annyira "össze keresi", mint inkább "indulatosságától elragadtatván, minden keresés vagy fáradtság nélkül csak előveszi az önként elejébe érkező Eszközöket", kétségtelenül Sulzerre emlékeztet: "...sein Genie, wie von einer göttlichen Kraft geleitet, erfindet ohne Mühe, und gelegt ohne Arbeit zum besten Ausdruck dessen, was es erfunden."⁸² Magukról a költői eszközökről küszört gondolatainak közvetlen megfelelőit azonban nem találjuk Sulzernél. Verseghy e ponton ugyanis ismét Engelre támaszkodott erőteljesebben. Az itt számba vett eszközök ugyanazok, amelyeket Engel nyomán már korábban is vizsgált, azaz a versformák, a költői képzelet és a költői kifejezések.

Mint erről már volt szó, Engel közülük a metrumot kiválasztva és tüzetesebben szemügyre véve jutott el a költészet lényegének felismeréséig, utána azonban megvizsgálta e szempontból a költői képzeletet és a költői kifejezéseket is. Verseghy ugyanezt teszi most más sorrendben és a korábban tapasztaltnál sokkal szabadabban támaszkodva az eredeti szövegre. E szabad átdolgozás természetesen lehetővé teszi Sulzer idevágó gondolatainak egyidjű recipiálását is; elsősorban a Gedichte címszó alatt összefoglaltak néhány vonására ismerhetünk rá. Inkább Sulzerre, mintsem Engelre emlékeztet a poézis fogalmának a következő oldalon olvasható, mintegy az eddigi vizsgálódások konklúziójaként közölt meghatározása:⁸³

Die Kunst den Vorstellungen,
die unter den Ausdruck der Rede
fallen, nach Beschaffenheit
der Absicht den höchsten Grad
der sinnlichen Kraft zu geben.

...olly mesterség, melly a'
beszédben előadható tárgyat,
a' költött képeknek, a' vá-
logatott kifejezéseknek és
a' lábmértéknek segédleme á-
tal, a' legérzékenyebb erővel
felfegyverkezteti.

A poézis célját tisztázni hivatott következő részre, amint erre már Császár Elemér felfigyelt,⁸⁴ egyértelműen Sulzer gondolatai hatottak. Verseghy a lexikon Künste címszava nyomán, melyet néhány évvel korábban a kassai Tagyer Museum számára szó szerint is lefordított,⁸⁵ először is különbséget tesz végső és legközelebb való cél között. "Végső Tzéllya az ..., hogy kivált olyan emberekben, kiket, gyengeségük miatt, a' mélyebb okoskodás által az igazra és jóra vezérelni nem lehet, az észt érzékeny módokkal megvilágosítsa, a' szívet pedig meg nemesíttse."⁸⁶ Elválasztja tehát a kétféle hatóterületet, az észet és a szívet, egyelőre, amint ez a gondolatmenet folytatása során világossá válik, csak tartalmi alapon; az a mű, amely "józan igazságokat" tartalmaz, az észhez, amelyik pedig "erköltsi tökéletességeket",

a szívhez szól. Ami közös bennük, az a módszer; feladatát mindig egyik tárgyának "akaraterősítő és szívindító előadása által viszi végbe". A szívindító előadás kifejezés használata arra utal, hogy az értelemhez a szíven keresztül vezet az út, azaz a költészetnek a szívre, az érzékekre kell hatnia akkor is, ha az észhez akar szólni. A poézis közvetlen célját kifejtő részben ezt még egyértelműbben megfogalmazza: "A' Szép Mesterségeknek legközelebb való Tzéllyok az: hogy a' szíveket hathatósan megillessék. Mert az igazat, a' tökéletest és a' szépet az emberrel soha meg nem kedveltethetik, ha csak azoknak szeretetére az ő szívét az aestheticabeli erők által hathatósan fel nem indíttják".⁸⁷ Verseghy hajlandó tolerálni olyan művet is, amely "...sem valamelly igazságot vagy erkölcsi tökéletességet költözetessé, sem pedig ellenben valamelly tévelygést vagy tökéletlenséget gyűlölségessé nem tesz, hanem csak egyedül az érzékeny szépnek előadásában foglalatoskodik."⁸⁸ E kijelentése látszólag ellentmond annak a néhány sorral feljebb kifejezett véleményének, hogy az értelmi vagy morális haszon végső célul való kitűzése nélkül "...a' Költés is veszedelmes Tündér, és tsábitó Szírenis volna." Valójában azonban nem jelent többet annak megengedésénél, hogy bizonyos "műdarabcskák" hasznosak lehetnek csupán azért is, hogy "...vagy a szívet érzékenyítik, vagy az elmét élesítik, vagy a jó és helyes ízlést gyarapítják...", és ezzel lehetővé teszik a "fontosabb Műdarabok" igazságának, moráljának befogadását - azaz gondolatmenetét, amint ez már a költészet végső céljának meghatározásánál is kitűnt, az utile et dulce közhelyének kontextusába ágyazza bele. Erre üsztünözhatték forrásai is: Sulzer lexikonában minden lehetséges alkalommal igen erőteljesen hangoztatta az ész kontroljának, a költészet végső, morál vagy tudományközvetítő funkciójának szem előtt tartását, s

Engel is ugyanezt a nézetet vallja, ha nem is ragad meg minden alkalmat annak kifejezésére. Ám számukra, Verseghyhez hasonlóan, a költészet végző és legközelebb való célja világosan elválik, s a hangsúly az utóbbi részletezésén, a szívre, az érzékekre való hatáson van. A Verseghy-féle gondolatmenet nem kellőképpen kifejített voltának és látszólagos ellentmondásosságának oka valószínűleg az, hogy a csupán az érzékeny szépet ábrázoló műveket is elismerő gondolatokat a Sulzer-lexikonnak nem a Künste, hanem valószínűleg az Empfindung címszavából vette át, s nem simította a két helyen olvasottakat kellőképpen össze. Verseghy Csokonaihoz hasonlóan felismerte a költői illuziókeltés jelentőségét is, melyet ő áltatásnak nevez. Szövegének e részlete szó szerinti fordítás Sulzer Täuschung címszavából,³⁹ s nem nehéz felismerni a Dichtkunst címszó hatását a poézis tárgyának kétségtelenül önállóbban kialakított meghatározásánál sem.

Ezzel a végére is értünk a poézis fogalmát elméletileg tisztázni igyekvő résznek; a következőkben Verseghy áttér a rimes verseléssel kapcsolatos ellenérzéseinek kifejtésére, melyeknek bemutatása nem e fejezet feladata. Arra azonban itt kell felhívunk a figyelmet, hogy Batteux neve ebben a részben bukkan fel először, a "hangegyeztetéssel" szembehelyezkedő gondolatai kapcsán. Kiinduló kérdésünkhöz visszatérve megállapíthatjuk tehát, hogy Verseghy kísérletet sem tett meglehetősen heterogén forrásoknak összehangolására, hanem igazi kompilátorként mindig ahhoz nyúlt, amire éppen szüksége volt. Munkájának ismertetése és értelmezése során magunk is kénytelenek voltunk feldolgozási módszerünket Verseghyéhez igazítani; ez magyarázza a magyar szöveg és az idegen források szokásosnál aprólékosabb párhuzamba állítását. Vizsgálódásaink eredményeként most már mindenestre meglehetősen biztonsággal állapíthatjuk meg, hogy Horatiusra elsősor-

ban mint magatartásmintára hivatkozott. Sulzer és Engel segítségével a költészet lényegét igyekezett meghatározni, míg Batteux-t tulajdonképpen tárgyra, a rimes verselés elítélésére rátérve vette elő, anélkül, hogy a bevezetőben használt német források és a francia szerző műve közötti lényeges szemléletbeli különbségekre akárcsak utalt volna.

Nagyjából Verseghy munkájával egy időben más szerzők tőle nyomán is születtek olyan gondolatmenetek Magyarországon, amelyek a költészet lényegét a Mi a' Poézia?-hoz hasonlóan láttatták, noha költészetmeghatározásukat nem járták olyan részletesen körül. Csokonai véleményét A magyar verscsinálásról közön-ségesen című tanulmányának elejéről idéztük már arról, hogy az igazi költészet lényege nem a verses formában, hanem "...a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében és mindezeknek felöltöztetésében áll..." (→⁴⁰). Csokonai azonban e megállapítását nem fejtette ki igazán részletesen, inkább csak ugródeszkának használta tanulmánya fő tárgyának, a különböző versformákkal kapcsolatos nézeteinek kifejtéséhez. Ugyanigy járt el Földi János is A' Vers-írásról című munkájában,⁹⁰ azzal a különbséggel, hogy ő egyértelműen meg is indokolta eljárását. Könyve céljaul a különböző versformákkal kapcsolatban felvetődő kérdések tisztázását tűzte ki, noha egyértelműen kifejezésre juttatta azt is, hogy véleménye szerint a költészet lényegét máshol kell keresni. Ismeretüket mégis szükségesnek tartja, mondván: "Hasonlíthatom a' Versírókat a' Méhekhez. Ezeknek munkájokra kettő kívántatik: a' mesterséges léptsinálás, és a' mesterséges lépnek édes mézzel béöntése. Szinteúgy a' Versíróknak szükségesek a' jó versformák vagy módok, és az érzékeny oktató 's gyönyörködtető beszédeknek azokba foglalások."⁹¹ A költészet lényegét egyértelműen az utóbbiban látja, míg a formát "csak

hozzá járuló dolog"-nak nevezi. Baumgartenre hivatkozva beszél az esztétikáról, amelynek feladata a költészettel "a' maga telylyességében" való foglalkozás, majd a költészetet az "esztétika szerént" a következőképpen határozza meg: olyan érzékileg tökéletes, élénk ábrázolás, amely szavak útján érzékileg megragadható tárgyakat, gondolatokat, érzéseket vagy cselekedeteket fejez ki, ily módon erőteljesen megmozgatja az olvasó képzelőerőjét és együttérzésre készíteti. Ebben rejlik az igazi költészet lényege, mondja, nem pedig az egyes versek egyedi és véletlenszerű alkotórészeiben: "Nem a' szótagoknak mértékében, nem a' Rithmusokban, nem a' kifejezéseknek válogatott különösségében, nem a' költésben, nem a' Lelkesíttetésben /Begeisterung/ nem a' követésben, nem is az indulatos beszédben kell hát keresni a' Poésisnek természetét, mivel mind ezek a tulajdonságok egyenként, vagy tsupán tsak a' Poésisnek szépítésére, és az ő érzékeny erejének erősítésére valók, vagy nem mind [enholt] és mindenkor találhatók ottan, a'hol vagyon az igaz Poésis." Földi szorgalmazza ezután, hogy kortársai közül valaki foglalkozzék részletesebben az esztétikával, ő maga azonban csupán a versírás "külső módjának", a versformáknak a taglalására vállalkozik.⁹²

Csokonaihoz és Földihez hasonló szellenben határozta meg a költészet lényegét Göböl Gáspár 1789-ben megjelent, Az első embernek el-esése című fordításának előszavában, és Kármán József 1795-ben napvilágot látott A nemzet csinosodása című tanulmányában. A két megfogalmazás olyannyira egybevág, hogy nem tartjuk tanulság nélkülinek párhuzamos idézésüket:

Göböl:

A' Poézis áll nem a' szóknak bizonyos lábokon való ugrálásokban, vagy a' syllabáknak meghatározott számokban, vagy azoknak egy-forma hangzásokban: hanem az eleven képzelődésekben, az ékeőbb szólás' formáiban, a' külömb külömbféle változtatásiban, az elmének el-ragadtatásiban, a' tűzben, erőben, a' szóknak a' gondolatoknak, nem tudom ki mondani, mitsoda szívre-hatóságában, mellyekre egyedül a' természet képszítheti az embert.⁹³

Kármán:

Nem a kiszabdalt mérték, nem a lebékózott ritmus, nem a megszámlált hang teszi a poétát... A mérész képek, az eleven költés; az ábrázolatoknak különbélesége és szépsége, az az entusiasmus, tűz, sebes rohanás és erő, és az a nem tudom mi a szóknak és gondolatokban, amelyet csak önként ajándékozhat a természet.⁹⁴

Első pillanatban arra is gondolhatnánk, a szövegek hasonlósága láttán, hogy Kármán tanulmánya írásakor fölhasználta Göböl jó fél évtizeddel korábban megjelent könyvének előszavát. Véleményünk szerint azonban az azonos gondolatmenetet helyenként más-más szavakkal élénk táró szövegek inkább egy közös forrás használatára, pontosabban fordítására vallanak; a két szöveg variációi ugyanis leginkább egymástól függetlenül készült két fordítás természetes eltéréseire emlékeztetnek. E közös forrást megtalálnunk nem sikerült;⁹⁵ találtunk viszont jónéhány rokon szellemű passzust, így például a Dubost idéző Sulzerét: "Diese poetische Sprache, sagt der Kunstrichter, ist es, die eigentlich den Dichter ausmacht, nicht der Abschnitt und der Reim. Man kann, wie Horaz anmerkt, ein Dichter in ungebundener, und ein gemeiner Redner in Versen sein. - - Dieses ist aber der wichtigste und schwerste Theil der Dichtkunst, die Bilder zu erfinden, die das, was man sagen will, schön mahlen; den eigentlichen Ausdruck, der den Gedanken ein sinnliches Wesen giebt; dies ist, wozu der Dichter ein göttliches Feuer nöthig hat, nicht das Reimen...".⁹⁶ Ez persze mindannak jegyében, amit az európai irodalomszemlélet korabeli alakulásáról már elmondtunk, egyáltalán

nem meglepő. Érdekesebbnek és fontosabbnak tűnik annak tudatosítása, hogy a jelek szering Göböl és Kármán sem riadt vissza a Verseghyre emlékeztető kompilálás módszerétől, mely a korban általánosan elfogadott volt. Megfigyelhető utóbb idézett szerzőink közül Földi Jánosnál is, nála azonban nem vagyunk találgatásokra utalva: ő pontosan megnevezte forrását, Eschenburg Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften /1783/ című könyvét. Eschenburg eredeti szövegét Földiével összeolvasva kiderül, hogy Földi a német szerző művét a költészet lényegének meghatározásakor használta, s nem csupán szabadon támaszkodott rá, hanem szó szerint lefordította munkájából azt a részt, amelyre saját gondolatmenete kifejtésekor éppen szüksége volt.⁹⁷

A kérdés mindezekután most már az, hogy miként értékeljük az ismertetett szövegeket, beleértve természetesen a Verseghyről elmondottakat is. Véleményünk kialakításakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a választ, amelyet ugyanerre a kérdésre, egy kivétellel az általunk is érintett szerzők kapcsán Szauder József fogalmazott meg Csokonai poétikájához című tanulmányának⁹⁸ elején. Ő Csokonai és Földi idézett szövegeinek ismertetése után megállapítja, hogy ezekből első pillantásra az 1790-es években bekövetkezett közös fordulatra, "az iskolás poétikával való szakításra" is lehetne következtetni. Véleménye szerint azonban nem erről van szó. Ugyanezek a nézetek már a Querellek idején, felbukkantak de La Mottenál, mégpedig az ész, az értelmet háttérbe szorító versificatio ellenében az igazi költészet jellemzőjeként. A formával szemben a tartalom fontosságát hasonló szellemben kiemelő Marmontel poétikájával pedig Kármán Józsefnek azt a mondatát állítja párhuzamba, hogy "Ne a szót vegyük üllő alá, ne szót kovácsoljunk - dolgot, ne héjt - velőt, ne formát, de valóságot." Végül összefoglalóan megállapítja, hogy

az idézett korabeli szövegek olyan jellegzetes felvilágosodás-kori közhelyeket tartalmaznak, amelyekből "...semmi esetre sem Sturm und Drangra vagy romantikára, hanem az ész nagyobb szabadságának követelésére lehet csak következtetnünk."

Szaudernek kétségtelenül igaza van akkor, amikor Csokonai, Földi, Verseggy és Kármán gondolatmeneteinek a felvilágosodás irodalomszemléletébe való szerves beleágyazottságát hangsúlyozza; némi ellenkezésre legföljebb csak az ad okot, hogy egyrészt nem érzékelteti kellőképpen a felvilágosodás irodalomszemléletén belüli fejlődést és tagoltságot, másrészt nem méri fel az idézett nézetek elavultságának, ill. aktualitásának kérdését a korabeli magyar viszonyok között. Az általa közölt példatárat persze még bővíteni is lehetne. Az a Csokonai, aki vallja, hogy a jó poéta munkája, "...ha más nyelvre folyóbeszédbe fordítják is, csak poésis marad az."⁹⁹ kétségtelenül a racionalizálható tartalom fontosságát emelte ki. Hasonló szellemben nyilatkozott a kérdés kapcsán Pétzeli is: "...az igaz poézisnak pedig szépnak kell lenni, akármelyik nyelvre fordíttassék; mert a fordításban megmaradnak a felséges gondolatok, csak a szónak hangja vész el, amely csak olyan a poézisnak, mint a szép szerszám a spanyol lónak."¹⁰⁰ Ezek a nézetek azonban, amint erre más összefüggésben utaltunk már (--> 36-37.), Magyarországon nem tekinthetők teljesen korszerűtleneknek. Nálunk ugyanis, s ezt éppen Csokonainak az Alkalmatosságra írott versek előszavában olvasható szociológiai hitelességű helyzetképe támasztja igen szemléletesen alá, még a század utolsó évtizedében is élénken élt és hatott a későbarokk költészetszemlélete és alkalmi költemények formájában virágzó költői gyakorlata. Élt és hathatott annál is inkább, mert nálunk hiányzott a vele szembeni Gottsched-típusú, racionalista fordulat; az idézett, korszerűtlenül ható

nézetek végső soron ezt a feladatot is magukra vállalták. De megfogalmaztak ugyanakkor modernebb gondolatokat is. Abban ugyan Szaudernek kétségtelenül igaza van, hogy a teremtfő, ihletett költő eszménye igen messzi múltba nyúlik vissza /ezzel a kérdéssel részletesebben fogunk foglalkozni következő fejezetünkben/, a lényeg véleményünk szerint mégis az, hogy az idézett szerzők többsége bizonyíthatóan, kisebb része valószínűsíthetően modernebb forrásokból is merített. Nem a Sturm und Drang-ból persze, hanem például azt az megelőző fejlődést lexikonának szócikkeiben enciklopedikus igénnyel összegyűjtő, kétségtelenül eklektikus, alapvetően mégis a Baumgarten utáni fejlődést reprezentáló Sulzerből, valamint a Sturm und Drang-ot követő német későfelvilágosodás poétikáiból: Engelből és Eschenburgból;¹⁰¹ e források használata pedig nem feltétlenül a hátramaradottság jele. Kétségtelen persze, hogy olvashattak volna eredetibb korabeli gondolkodókat is. A magunk részéről mégis Szaudernek azzal a mondatával rokonszenvezünk, amely a korábban saját maga által elmondottakat némileg enyhítve a következőképpen hangzik: "... ez a racionális akkor már az entuziaszmus, a tűz, a nagyobb képzeletőerő előtt is megnyitja az utat /racionalitás és szenzibilitás nem ellenségek!/, tehát pozíciója a XVIII. század végén történt elhangzása miatt is valami olyan mellékértelmet kap, mely mégiscsak eltéríti eredeti, XVIII. század eleji arisztotelianus jelentésétől." Azt persze a fentebb elmondottak értelmében továbbra is megkérdőjelezzük, hogy az idézett szövegek mögött egyértelműen és kizárólag csak arisztotelianus jellegű racionálisvet kel-lene látnunk, amint azt sem hisszük, hogy a bennük foglalt gondolatoknak csak 18. század végi elhangzásuk különzött modernebb mellékértelmet.

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg tehát, hogy az értel-

mezett gondolatmenetekben megfogalmazódtak ugyan a század végének nyugat-európai irodalomszemléletéhez viszonyítva anakronisztikus nézetek is, ezek jelenléte azonban a korabeli magyar szerzők műveiben két okból is szükségsszerű. Egyrészt nem szakíthatunk egy csapásra és látványosan a deákos klasszicizmus magyar viszonyok között még meghatározó irodalomszemléletével, másrészt a legelavultabb nézetekkel szemben való harchoz sok esetben nem is a nyugat-európai irodalomszemlélet legmodernebb eredményeire volt szükségük. A régebbi nézetek kétségtelen jelenléte azonban mindezzel együtt sem takarhatja el azt a tényt, hogy ha az esetek többségében csak Kompilátorként és fordítóként is, de az irodalom lényegéről kialakított elgondolásaikban a nyugat-európai /főként német/ irodalomszemlélet Baumgarten, sőt Sturm und Drang utáni periódusának eredményeit, vagy legalábbis eredményeinek bizonyos elemeit recipiálták. A sokszor és sok helyen tapasztalható ellentmondásosság legfőbb oka, némileg aforisztikusan fogalmazva, éppen az, hogy a 18. század végi magyar irodalomszemlélet anélkül fogadta be a gottschediánus típusú természetutánzás-elméleten már túljutott nyugat-európai irodalomszemlélet egyes részleteit, hogy saját maga átesett volna a barokkos imitáció-elvet visszaszorító, s az eredeti arisztotelészi elméletet elidéző természetutánzás fázisán.

A tanult költőtől az ihletett költőig

Az előző fejezetben elsősorban arra a kérdésre kerestünk választ, hogy miben látták az igazi költészet lényegét a 18. században, ill. hogyan alakult át a költészet lényegéről vallott felfogás a század folyamán. Eközben érintettük már azt a kérdéskört is, hogy miként hozható létre az igazi költészet, milyennek

kell lennie az igazi költőnek; másként nem is tehették volna, hiszen az alkotás folyamata és végeredménye szorosan összefüggének egymással. Most, a korábban elmondottak szerves folytatásaként, figyelmünket az alkotás folyamatára igyekszünk összpontosítani.

A magyarországi irodalomszemlélet alaprétegét képező deákos klasszicizmus, mint láttuk (→36-37), a műalkotás gondolatosságának előtérbe állításával szembefordult ugyan a barokk kultészetszemlélettel, más vonatkozásban viszont szerves folytatása is volt annak. A költészet mesterség volta, taníthatósága, a tanítás eszközeként a nagy elődök műveinek imitálása alaptéziseit alkotta a deákos klasszicizmus irodalomszemléletének éppen úgy, mint a korábbi századok humanisztikus-iskolás műveltség-eszményének.¹⁰² Szorosan kapcsolódott mindehhez a műveltség és az állandó gyakorlás /vö. *propositio* versgyakorlatok/¹⁰³ követelménye, ennek szerves kiegészítőjeként pedig az állandó csiszolgatás és tökéletesítés, a folyamatos korrekció elve. Közismert Rajnis József esete, aki a horatiusi *nonumque prematur in annum* jegyében addig várt időmértékes verseinek megjelentetésével, amíg Révai is, Baróti Szabó is megelőzték őt hasonló próbálkozásaik közrebocsátásával.¹⁰⁴ De idézhetünk további példákat is a klasszicista korrekció-elv erőteljes jelenlétére a 18. század utolsó harmadának magyar irodalomszemléletében. Baróti Szabó kiadni szándékozott, de kéziratban maradt kötetének előszavában gyengébb verseit azzal mentette, hogy "A' mint hozta az alkalmatosság, töredék üdötskében szerzöttem ezen aprólék darabokat. A' tainosgatásra nem volt érkezésem";¹⁰⁵ az idő rövidségére való hivatkozás egyébként a kor legelterjedtebb közhelyei közül való. Gyöngyössi János szerint a versírást már gyermekkorban kell kezdeni "...és naponként sok gyakorlás által

nagyobb tökéletességre vinni; mert senki e' föle jó verset igen hamar nem készít, ha született Foeta-is."¹⁰⁶ Kovács Ferenc, a népfelvilágosító cikkeiről ismert pápai mérnök Pálóczi Horváth Ádám érdeklődő levelére /döntően el, hogy a Pálóczi Horváth-féle Vergilius fordítás jobb-e, vagy Földié/ a fordítások tökéletlenségének okai fölött általánosságban eltöprengve egyebek mellett kijelentette: "Időt kívánnak és szorgalmatos gondot a nyomós munkák." S ezt nem csupán a fordításokra értette, sőt éppen azal érvelt, hogy ha Voltaire, Milton és Klopstock oly hosszú időt szántak műveik tökéletesítésére, ha Vergilius oly "...sokat és soká nyalogatta ezt a munkáját...", akkor a fordítók sem végezhetnek "...csak egynehány perczentések alatt..." tökéletes munkát.¹⁰⁷ Horváth Ádám némi fenntartással el is fogadta Kovács véleményét. Válaszlevelében azt fejtegette, hogy az állandó csiszolgatás "...valósággal igen sokat tesz, de ez is sokkal többet az írásban, mint a fordításban...". A fordító kezét ugyanis megköti az eredeti mű tartalma, attól nem térhet el, míg önálló mű alkotása esetén a tartalmi változtatásnak nincsen semmi akadálya.¹⁰⁸ Az, hogy néhány sorral később mégis megjegyzi: ő maga nemigen tudna javítani Hunniásán, noha mindössze két hónap alatt írta, e pillanatban kevésbé fontos számunkra. Érdekesebb viszont gondolatmenetének első része, melyből világosan kitűnik, hogy ő korrekció alatt nem csupán a külső forma tökéletesítését értette, hanem a gondolat újraformálását is. Ilyen értelemben pedig a csiszolgatás-tökéletesítgetés eszménye a mű tartalmasságának követelményével függ össze, s hozzá hasonlóan szembefordítható a puszta versificatioval, a barokktól örökölt alkalmi költészettel is. "Hogy lehetne már az ilyen poétáktól olyan remeket várni, ami csak a hosszas gyakorlásnak, a cél szerint való olvasásnak és a természet s az emberi szív csanéretének fogantja?" - írta Cso-

konai kora megrendelésre és kutya-futtában dolgozó poétáit bírálva az Alkalmatosságára írt versek előszavában,¹⁰⁹ ahol egyébként idézett költői kérdésőt állító formában is megfogalmazta: "...az olyan versek, a mint ama józan és élet ítélletű Horatius mondja, a melyek sok idő és sok vakarás által tökéletességre nem vivődtek, nem fognak a nagy emberek könyvházainak ékességek lenni."

A korrekció-elv ilyen értelmű áthangolása már a felvilágosodás korai, egyértelműen racionalista-prakticista szakaszában megtörtént, párhuzamosan a hangsúlynak a dulce-ről az utile-re való áthelyeződésével (→29-30). Gottsched például, akit a Critische Dichtkunst megírására egyértelműen a barokk költészet-szemlélettel és költői gyakorlattal való elégedetlenség inspirált, azt fejtegette könyvének Von dem Charactere eines Poeten című fejezetében, hogy az emberek mindig túlságosan könnyen adományozták a költő címet, mivel nem gondolták kellőképpen végig, "...was für eine große Fähigkeit der Gemüthskräfte, wieviel Gelehrsamkeit, Erfahrung, Uebung und Fleiß zu einem rechtschaffenen Dichter gehören."¹¹⁰ Amint a jó festőnek tisztában kell lennie a perspektíva törvényeivel, az anatómiával, a mitológiával, a történelemmel, az építészettel, ugyanúgy egy költő sem boldogulhat megfelelő képzettség nélkül.¹¹¹ Mindebből persze téves lenne arra következtetni, hogy Gottsched szerint az igazi költészet létrehozásához elegendő a megfelelő képzettség, szorgalom és kitartás. Munkájának ugyanabban a fejezetében nagy hangsúllyal emelte ki a veleszületett költői tehetség fontosságát, s úgy vélte, ennek hiányában nem jöhet létre igazi költészet. Hozzátette azonban, hogy a természetes adottságok önmagukban nyersék és tökéletlenek, azokat szorgalmas tanulás és gyakorlás útján kell kiképezni; ellenkező esetben a tehetségből csupán Possen-

schreiber, Pritschmeister és alberne Reimenschmiede losz.¹¹²

Véleménye nem különösebben eredeti és meglepő: lényegében ugyan-
ezt már Horatius is megfogalmazta Ars poeticajában,¹¹³ az 6 nyo-
mában pedig a neolatin költészetelmélet olyan neves mesterei
gondoskodtak a nézet továbbéléséről, mint Vida, Scaliger és
Micyllus.¹¹⁴

Az igazi költészet létrehozásához természetesen Csokonai
szerint sem elegendő a műveltség és mesterségbeli képzettség;
erre csak azok a poéták képesek, akik "...a természettől zseni-
vel áldattak meg...".¹¹⁵ A kor hazai irodalomszemléletére általá-
ban a mesterségbeli tudás és a veleszületett képességek fontos-
ságának hasonlóan párhuzamos hangsúlyozása jellemző; ebben a
szellemben foglalkozott a versírással a deákos klasszicizmus me-
legágyát képező iskolai oktatás tematikáját és részben didakti-
káját meghatározó 1777-es Ratio Educationis is. A versírás az al-
sőbbfokú iskolák tanmenetében egyáltalán nem kapott helyet, s a
királyi gimnáziumokban is csak a fakultatív tárgyak között, azzal
a megjegyzéssel, hogy versírásra tanítani csak azokat lehet, "...
akiket a természettől kapott tehetségük erre ösztöndöz."¹¹⁶ A köl-
tői, ill. szónoki mesterség elemeinek passzív elsajátítása, a
klasszikus szerzők műveinek magyarázata, "...a nyelvi kifejező
erő, a nyelvi sajátosságok, illetőleg a kötetlen és kötött elok-
vencia átfogó rendszerének..."¹¹⁷ megismerése természetesen a
gimnázium valamennyi tanulója számára kötelező volt. Ugyanezek
a lényegében horatianus és gottschedianus alapokon áll Vályi And-
rás is A' magyar nyelvnek hathatósságáról mondott beszéd című,
az utile et dulce problémakörének tárgyalásakor már érintett
(-->26) röpiratának költészettel foglalkozó részében.¹¹⁸ Ennek
a megállapításnak látszólag ellentmond az a tény, hogy költészet-
meghatározását, Földihez hasonlóan, Eschenburgból merítette; for-

rását ugyan nem nevezte meg, de az egybeesés nyilvánvaló:

Poesie ist sinnlich vollkommene, oder möglichst lebhafteste Darstellung vermittelst der Rede, wodurch entweder sinnliche Gegenstände, oder Gedanken, oder Empfindungen, oder Handlungen, ausgedrückt, nachgeahmt, beschrieben, in der Einbildungskraft des Hörers oder Lesers mit der lebhaftesten Stärke rege gemacht... 119

A' költés, az a' beszéd által lett Érzetnek tökéletes leábrázolása, a' mellyel, mind az érzeményes Tárgyak, mind a' gondolatok, mind az érzékenységek, mind pedig a' tett tselekedetek, olly eleven színekkel tétetnek előnkbe, hogy ez által valamint az Olvasónak, úgy a' Halgatónak is képzelő ereje önként mozgásra hevül fel.

Eschenburgból kompilálta-fordította gondolatmenetének folytatását is, melyben kifejtette, hogy a költészet akkor éri el célját, a hasznos gyönyörködtetést, ha egyszerre hat az érzetekre, a fantáziára, az észre és a szívre /vö. Eschenburg II. rész = Poetik, 9./. Az ilyen költészet létrehozásához "A' gazdag, és a' termékeny képzelő erőn kívül megkívántatik még, egy minden érzetek behatásait hirtelen megfogható tehetség is, ehez tartozik a' hathatós, és az eleven érzés; ha ezeket a' megértt ítélő ész, és az ehhez illő nemes izlés igazgattya; ekkor nevezik az előszámlált ritka tehetségeket méltán Költők ész lángjának, avagy poétai 'Zeninek." /Vö. Eschenburg II. rész. 10./ E természet által adományozott képességek mellett azonban a költőnek ifjúságtól fogva állandó tanulásra és gyakorlásra van szüksége, tehetsége csak így bontakozhat ki. De hasznos a költészet szabályainak ismerete az olvasó számára is, mivel így alkothat megfelelő ítéletet a költői műről /vö. Eschenburg II. rész, 15./. Vályi tehát gondolatmenetét egészében véve Eschenburg alapján kompilálta; a szövegek pontról-pontra való párhuzamos idézésétől ugyan ezúttal megkíméltük az olvasót, de a hivatkozások alapján ez a megállapításunk könnyen ellenőrizhető. A magyar szerző azonban az igazi költészet létrehozásához szükséges Eschenburg-féle feltételek közül elhagyta a költői ihletet, melyet a német szerző,

részint Sulzer nyomán,¹²⁰ a következőképpen határozott meg: "Diejenige Gemüthsfassung, worin der Dichter zur sinnlichen Darstellung vorzüglich aufgelegt, und daher in Ausübung seiner Kunst am glücklichsten ist, nennt man poetische Laune ... Sie entsteht nie durch Zwang und Vorsatz, sondern durch irgend eine innere oder äussere Veranlassung...".¹²¹ Vályi gondolatmenete éppen e lényeges momentum figyelmen kívül hagyása miatt nem emelkedhetett a horatianus-gottschedianus szint fölé. Nem így Csokonaié, aki az Alkalmatosságra írt versek előszavában a megrendelésre dolgozó költők tevékenységének jellemzése után nem csupán a mesterségbeli tudást-gyakorlást, ill. a természetadta költői tehetséget emelte ki az igazi költészet létrejöttének feltételeként, hanem a pillanatnyi ihlet fontosságát is: "Valamint a szépmesterségeknek minden miveire, úgy a poétai munkákra is jó kedv kell, kiderült képzelődés, helyén levő ítéllettétel, nem tudom micsoda jó ízű elandalódás, borúlátás, ragadtatás; egy szóval: hogy a Múza bennünket, ha segítségével élni akarunk, jó órába találjon. Ez a jó óra ... deáknál véna, a németnél Laune ...". Meghatározása szellemében emlékeztethet Eschenburgéra, de szó szerinti fordításról, kompilálásról szó sincs, sokkal inkább egy sajátjává érlelt vélemény önálló megfogalmazásáról.¹²² Csokonai tehát hármas feltételrendszert állapított meg az igazi költészet létrehozásánál: a szorgalmas tanulást, gyakorlást és csiszolgatást, a természetadta költői tehetséget és a pillanatnyi ihletet. Gondolatmenetének következő részében pedig, mintegy összegezve, arra mutatott rá, hogy alkalmi költészet esetén e három feltétel mindegyike a legritkábban találkozók össze, így "...ki ütközhetik meg rajta, hogy a miveltebb nemzeteknél az előfordult állapotokra irogatott versezetek olyan kedvetlenségbe, sőt megvetett csúf hirbe, szóba keveredtek." Saját, kötetbe gyűjtött alkalmi költe-

ményeinek többségét sem tartja tökéletesnek és őszintén bevallja: "Egy része lát azért világot, hogy magam is érzem róla, hogy valósággal poétai darab; más részét néhol néhol képenként helyenként tartom poétainak; vannak olyan poémák benne, a melyeket a tárgynak nevezetes volta miatt, vagynak olyanok, melyeket tiszteletből vagy háladatosságból, vagynak, a melyeket parancsokból nyomtatásra adtam."

Saját mű esetén tehát az állandó csiszolgatás és javítás magától értetődő követelményként kapott helyet a kor irodalmi tudatában, párhuzamosan a természetadta képességek, s Csokonai esetében a pillanatnyi ihlet fontosságának hangsúlyozásával. De mi a helyzet akkor, ha már nem élő szerző műveinek újrakiadásáról van szó? Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a korrekció elve ilyenkor is érvényesült, az itt-ott felmerülő kételyek és ellenvélemények azonban az egyéni költői teremtő erő, a pillanatnyi ihlet, a költői eredetiség legalábbis megszejtésének és tiszteletben tartásának igényét tükrözik. A szemléletbeli átalakulást jól jellemzi Beniczki Péter Magyar Rithmusok című kötetének 1803-as pozsonyi kiadása, mely közli az alapul vett 1664-es nagyszombati kiadás előszavát is. "Meg-vallom, hogy által olvasván néhol valami Correctiot tettem benne, de nem sokat." - írta a 17. századi sajtó alá rendező. Az új kiadás szerkesztője viszont a nyomdahibák kiküszöbölésére és az írásmód modernizálására szorítkozott csak, és arra is "...úgy mindazonáltal, hogy a* bődög emlékezetű írónak elmés Versezetjén, vagy annak értelmén, tsak legkissebb változást tenni is lelki esméretben járó dolognak tartottuk...".

Tudatosan nézett szembe a hűség és korrekció egymásnak ellentmondó követelményével Batsányi János is, miközben Ányos Pál munkáinak kiadását készítette elő, s dilemmájáról hirt is

adott az 1798-ban megjelent kötet előszavában.¹²³ Elmondta, hogy némellyek a korrigálás pártján álltak, sőt mintákat is küldtek neki a javításra. "Jóvá hagytam szándékjokat; de tanácsokat, a' közlött példák szerént, nem követhottem, mert - szentség törésnek tartottam volna, a' Magyar Apolló egyik fő-papjának írásait úgy megrongálni!" Mások viszont a legapróbb részletekig hű kiadást szerettek volna, beleértve még a nyilvánvalóan a kéziratok másolásakor esett hibákat is. "Ezeknek sem teheték eleget: jól tudván több másokkal én-is, hol és mit kívánhasson a' diplomatica fides; mit kívánnyon-meg, ellenben, az illy-félékben egy okos kiadónak kötelessége, és magának-is egy nem régen /sőt mi-velünk/ éltt poétának ditsőssége." Végülis a középutat választotta: "...Helyre hoztam a' valóságos és tetemesebb fogyatkozásokat; megegyengettem a' hibás verseket; és azt, a' mi azokban nyelvünknek kényes természetét, vagy a' poézisnak megszeghetetlen reguláját sértette - a' mennyire az értelemnek tsonkittatása vagy egész rendeknek fel-bontása nélkül lehetséges vala - szabadon 's könnyű kézzel megváltoztattam." A javítást kívánó, sőt javításra példákat küldő némellyek mögött egyébként minden valószínűség szerint egyedül Pálóczi Horváth Ádám állt. Erre utal az a levélváltás, amelyet a szántódi posta Batsányival folytatott 1789-ben,¹²⁴ s amelyben Batsányi a Pálóczi Horváth-féle korrigálási javaslatokat, a későbbi előszó szóhasználatát megelőlegezve, szentségtörő rongálásoknak nevezte. Azt azonban, hogy más jellegű javításokra szükség van, természetesen levelében is vallotta. Hasonló tudatossággal nézett szembe a szövegkiadás elveivel kapcsolatos, Batsányi dilemmáira emlékeztető problémákkal Csokonai is, akit Kazinczy kért meg arra, hogy tegyen javaslatokat Dayka Gábor műveinek kiadás előtti korrigálására. Csokonai, leveleinek bizonyossága szerint,¹²⁵ nagyon szerett vol-

na e kérdésről Kazinczyval személyesen is értekezni, nem tudta ugyanis eldönteni, hogy milyen messzire mehet el a javításokban. Egyik levelének megfogalmazása szerint: "Hogy pedig vagy kevesebbet ne tegyek, mint amennyit várnának s negligenciával ne vádoltatódjam; vagy többet bátorkodván kelleténél, vakmerőbbnek és durcás Aristarchusnak ne mondassam: provinciám határának körülírását s magamnak arról előre való gondolatjait közleni kívántam."¹²⁶ A találkozóra végülis nem került sor, így Csokonai írásban fejtette ki véleményét /Jegyzések és Emlékezések a Dayka verseire/.¹²⁷ Ebben ő is szembenézett a diplomatica fides követelményével, a korrigálás szükségességében azonban egy pillanatig sem kételkedett; téves tehát Vargha Baláznak az az állítása, hogy Csokonai vonakodott volna Dayka verseibe belejavítani.¹²⁸

Más jellegű problémákkal kellett megküzdenie Gyöngyösi műveinek kiadásakor.¹²⁹ Dugonics Andrásnak. El kellett döntenie, hogy a Csalárd Cupidót az eredeti kézirat szerint adja-e nyomdába, vagy a későbbi kiadásoknak nem a szerzőtől származó betoldásaival együtt; az ezekben található sok kacérságok ugyanis véleménye szerint az idők folyamán az olvasók tudatában Gyöngyösi sajátjaivá váltak. Végül salamoni döntést hozott: "Hitemre és emberségemre fogadom az Ország előtt: hogy GYÖNGYÖSINEK kezeírását úgy fogom ki-adni, a'-mint nálam találtatik, de ezt álló betűkkel fogom ki-nyomtattatni, a' hozzá-tollott Verseket pedig, hogy GYÖNGYÖSIÉTŐL meg-ismértessenek, fekvő betűkkel...". Eljárását ezzel indokolta, hogy így mindenki tisztán láthatja, "... minő különbség legyen Gyöngyösinek keze írása és a' Budai kacérnak ki-adása között...", de talán nem tévedünk, ha döntése mögött üzleti megfontolásokat is sejtünk: egy "kacérságaitól" megfosztott kiadásnak aligha lett volna igazi sikere a korabeli olvasók körében. Dugonicshoz hasonlóan az eredeti kéziratok és a későbbi

változatok közötti választás kérdésével kellett szembenéznie. Révai Miklósnak is, az 1737-es kiadás¹³⁰ előszavának tanúbizonysága szerint, Faludi Ferenc műveinek sajtó alá rendezésekor. Az ő esetében azonban Dugonicshoz képest éppen fordított volt a helyzet: Faludinak ugyanis első fogalmazványai terjedtek el kéziratban, míg a későbbi, maga a szerző által korrigált változatok ismeretlenek maradtak. Végül Révai is a modern kiadási elvek felé mutató kompromisszumos megoldást választotta: "A' mi jelesebb különbség vagyon széllyel az utánna való leiratásokban, én azt is különösen meg jegyzettem, azért leg inkább, hogy a' Zúgolódóknak is eleget tegyek." Még rigorozusabban igyekezett tartani magát a régi szövegek eredeti alakjához Elegyes verseinek¹³¹ toltalékában. Az előszó szerint kötete végén azért szorított helyet a magyar irodalom legrégibb darabjai közül néhány-
nak /Emlékezzünk régiekről, Angyaloknak nagyságos asszonya, A magyar népnek, ki ezt olvassa/, mivel nem tudta, hogy lesz-e alkalma a költeményes gyűjtemény folytatására, de mindenképpen bizonyítani akarta, hogy nem tartotta "...csak szóval a' Hazát." Az egyes szövegeknek párhuzamosan közölte az eredeti alakját és a kora nyelvhasználatának megfelelően korrigált változatát. Az eredeti szövegek nyomtatásakor még a betűk formájára és a mellékjelek elhelyezésére is gondosan ügyelt. Lényegesnek tartotta megjegyezni például, hogy "Nints meg a' nyomtatós műhelybenn az ű betű, mint abbann a' Könyvben /ti. ahol az eredeti szöveg megjelent - Sz.M./ iratott. Ott az o betűnek az aljábann hozzá ragasztódva egy egyenesen le függő vonás vagyon, azt én kéntelenittetem csak melléje tenni, imígyen o."¹³² S a hasonló eltérések előszámlálása ezzel korántsem ér véget. Hitelüket azonban meglehetősen lerontja Sándor István tudósítása az Emlékezzünk régiekről... Révai-féle kiadásáról. "Révai - olvashatjuk a Sokféle III. kötetben - ... önnön maga meg-vallotta nekem, hogy ő a' régi ere-

deti Kéz-írást nem látta, 's a' Gothus betűkkel tsak azért nyomtatta, mivel egy valóban régi darab."¹³³ Ezzel az eljárással Sándor István nem értett egyet; véleménye szerint a régi szövegeket vagy bevallottan új átiratban, vagy az eredetihez még a betűtípus tekintetében is ragaszkodó módon kell közreadni.

A szövegkiadás elvei fölött tehát meglehetősen nagy volt a bizonytalanság a 18. század végének Magyarországon; ezt részint a korrekció-elv alkalmazása, ill. alkalmazásának mértéke fölötti dilemmák /Batsányi, Pálóczi Horváth, Kazinczy, Csokonai/, részint a romlott, vagy valami okból kétes hitelűvé vált, de a köztudatban megrögződött szövegeknek az eredetihez való visszanyesegítése fölötti bizonytalankodások /Dugonics és részint Révai/ jeleznek. Ez azonban nem tekinthető speciálisan magyar jelenségnek, hiszen például az angol irodalom 18. századi fejlődésében fontos csomópontot jelentő Reliques of Ancient English Poetryben /1765/ is korrigáltan adta ki a régi szövegeket a szerkesztő-sajtó alá rendező Percy, és a modern szövegkiadás elvei csak a gyűjtemény fogadtatása, főként J. Ritson kritikái nyomán kezdtek lassacskán kikristályosodni.¹³⁴

Eredetiség és nemzeti sajátosságok.

A nem-antik hagyomány

Geist der Goethezeit című nagy művének első kötetében H. A. Korff igen érdekesen és tanulságosan mutatja be azt a minőségi változást, amely a német Sturm und Drangot elválasztja a korábbi évtizedek törekvéseitől. A változás sok esetben nem gyökeresen új eszmék fölmerüléséből, hanem a régiek egy részének átértelmezéséből következett. A népköltészetet, Shakespearet, Ossziánt például Lessing éppen úgy nagyra becsülte, mint a Stürmerek, de

értéküket nem ugyanabban látták. Az isteni ihletettségü, terem-
tő költő eszméje az antik görögök, ill. Platon óta jól ismert
volt, de mást jelentett a racionális klasszicizmus és mást a
fiatal Herder vagy Goethe számára, amint az eredetiség gondolata
is, amelyet a Sturm und Drang hangsúlyozott igen erőteljesen,
felmerült már a 18. század első felében is - nem egészen azonos
értelemben persze. A minőségi változás lényegét Korff abban lát-
ja, hogy amíg a korábbi évtizedek művészetfelfogását alapvetően
egyféle céldetermináltság /"Kurz, ihre Kunsttheorie ist die
Lehre von der richtigen Anwendung der richtigen Mittel zur Er-
reichung der richtigen Zwecke."/¹³⁵ jellemezte és a nézetelté-
rések-viták alapvetően a közönség megfelelő befolyásolására al-
kalmas eszközök-alkotómódszerek fölött folytak, addig a Stürme-
rek az /ön/kifejezést állították a középpontba, azaz a művésze-
tet nem befogadása és hatása, hanem létrehozása felől értékel-
ték; a művészet befogadásának pszichológiája helyett a művészi
alkotómunka pszichológiájára figyeltek. Éppen munkánk előző fe-
jezete is bizonyítja persze, hogy az alkotó személye esetenként
már korábban is a figyelem középpontjába került és a legkülönfé-
lébb teoretikusok igyekeztek meghatározni, hogy milyen tulajdon-
ságokkal kell rendelkeznie az igazi műalkotás létrehozásához.
A zseniális művészt alapvetően olyan lénynek tekintették, aki
megfelelő mesterségbeli tudás és tehetség birtokában, az ihlet
Istenek által sugallt pillanataiban átlát a káoszban és a felfe-
dezett rendet a közönséges emberek számára is láthatóvá teszi.
A Sturm und Drang elképzelése szerint viszont az alkotó zseni
második istenként, a panteisztikus tanoknak megfelelően felol-
dódik művében, közvetlenül önmagát adja, anélkül, hogy a készü-
lő műalkotás várható hatására figyelne; nem utánozza, hanem ön-
magává lényegíti és újjászüli a természetet. Alkotása így maga

is természet, ill. a természetnek egy darabja lesz. Az igazi értéket nem a korábbi objektív elvárások-szabályok jegyében született alkotások, hanem az egyedi, a művész saját életének megnyilvánulásaként született eredeti művek hordozzák. "Die wahre Kunst ist die charakteristische, d.h. die ursprüngliche; aber die wahre charakteristische ist die individuelle, d.h. deren Ursprung nicht die regelnde Vernunft, sondern das eigenwillige Leben ist"¹³⁶ - fogalmazott Korff. A műben közvetlenül megjelenő alkotói személyiség ugyanakkor, mint a természet része, a mindenkori külső körülmények által meghatározott. Ez utóbbi felismerés döntő jelentőségének bizonyult. Korff gondolatmenetétől most már némileg elszakadva azt mondhatjuk, hogy elvezetett egyrészt a historizáló történelemszemlélet 19. századi kiteljesedéséhez /Herder/, mely meghaladta és értelmetlenné tette azt a hosszan gyűrűsö vitát, mely a "régik" és "új" műalkotások értékesebb vagy értéktelenebb volta fölött folyt újabb és újabb hullámokat vetve a 17. század végi francia Querelle des Anciens et des Modernes óta (→ Exkursus:194-220); hiszen ha a művek koruk bolyegét hordozzák magukon, a korok pedig változnak, akkor a különböző történelmi időpontokban született műalkotások egymáshoz viszonyított értékének megállapításához hiányosnak az objektív mérések. Másrészt, nem függetlenül bizonyos angol jelenségek (Percy-féle gyűjtemény, Ossian) recepciójától, elvezetett a nemzeti sajátosságok Korff által is erőteljesen hangsúlyozott¹³⁷ felismeréséhez, s ezzel párhuzamosan a felvilágosodás korábbi évtizedeiben /s majd a Sturm und Drangot követőkben is/ meghatározó szerepet játszó kozmopolita irodalomszemlélet meghaladásához. Az alkotók számára ugyanis nem csupán a különböző korok, hanem a különböző nemzeti kultúrák is különböző munkafeltételeket, művészi impulzusokat biztosítanak; igazán karakterisztikus és ere-

deti költészet pedig csak ezekből a nemzeti sajátosságokból, nem pedig örökérvényűnek és nemzetek fölöttinek hitt művészi ideálokból születhet. Ez a felismerés a Sturm und Drang alkotói számára nem csupán a német nemzeti kultúra gyökereinek kereséséhez és az organikus továbbfejlődés igényének felismeréséhez adott nagy lökést, hanem más nemzeti kultúrák pozitív értékeléséhez és tanulmányozásához is; egyebek mellett Herder híres gyűjteménye, az 1778/79-ben megjelent Volkslieder bizonyíthatja ezt, melynek újrakiadója, J. v. Müller nem véletlenül adta 1807-ben a ma is ismeretes Stimmen der Völker in Liedern címet.

A Sturm und Drang irodalomszemléletében fontos szerephez jutott eredetiség-gondolat természetesen, amint erre már utaltunk, a korábbi évtizedekben sem volt ismeretlen; e kérdéskör legalább futólagos vizsgálata azért látszik különösen fontosnak, mert az eredetiség eszmájének 18. század végi magyarországi megfogalmazásait csak akkor tudjuk helyesen értelmezni, ha nem csupán a Sturm und Dranghoz viszonyítva vizsgáljuk őket.

"Unser Vaterland hat auch in der That noch nicht viel große Poeten hervorgebracht: weil wir in den großen Gattungen der Gedichte noch kein recht gutes Original aufzuweisen haben. Mit Uebersetzungen aber ist es nicht ausgerichtet ... Es muß etwas Eigenes, es muß eine neue poetische Fabel seyn, deren Erfindung und geschickte Ausführung mit den Namen eines Dichters erwerben soll" - fogalmazott Gottsched a Critische Dichtkunstban,¹³⁸ de előtte már Opitz is sikraszállt az eredeti művek mellett, utána pedig többek között Lessing, Klopstock, Voß és a Stolberg-fiúk tették ugyanezt.¹³⁹ A német nemzeti kultúra gyökereit kereste Bodmer és Breitinger is. Az Allgemeine deutsche Bibliothek 1765-ben megjelent első számának programadó előszavában arról olvashatunk, hogy a lap az igazán értékes műveket, különösen az

eredeti német alkotásokat részletesen fogja recenzálni, míg a kisebb jelentőségűeket és a fordításokat csak röviden értékeli majd; az eredetiség problémájára, többnyire az eredeti művek hiányának okait kutatva, a folyóirat valóban rendszeresen viszsza-
szatért.¹⁴⁰ A Sturm und Drang által képviselt eredetiség-követelménytől alapvetően az választja el ezeket a korábbi megfogalmazásokat, hogy szerzőik hittek az univerzális, nemzetek fölötti és ideális művészi formában és úgy gondolták, ezt a klasszikus példák, ill. fejlettebb nemzetek nyomán lehet és kell elsajátítani, majd nemzeti tartalommal kitölteni. Ezzel a lényegében tartalmi eredetiség-követelménnyel a Sturm und Drang nem elégedett meg; alkotói az univerzális normákat elvetve a művész lényévé vált helyi /nemzeti/ sajátosságok közvetlen kifejeződése, "újjászülése" mellett szálltak síkra.

A 18. század utolsó évtizedeinek magyar irodalomszemléletét vizsgálva először is az tűnik fel, hogy az eredetiség problémája meglehetősen ritkán kapott helyet a korabeli gondolatmenetekben, s ha mégis, akkor leginkább csak a felvilágosodás utile et dulce-központú eszmerendszerének kontextusában, a Sturm und Drangot megelőző tartalmi eredetiség jegyében. Nem a sajátosan nemzeti irodalom megteremtésének vágya hajtotta tehát a korabeli alkotók többségét, hanem az idegen irodalmakból jól ismert formák-műfajok magyar megfelelőinek életre hívása. A Toldi-ról szindarabot író, pontosabban *magyarító* Dugonics¹⁴¹ egy korfui történetet vett alapul, s azt, mint előszavában írta, "...igazán, magyar ráhára szabván, tulajdonommá, és Eredeti Játékká tettem". Célja pedig mindezzel az volt, hogy megmutassa, "...hogyan lehessen a' Magyar Játék-Szinbe magyarul beszéltetni a' külsőket is. Nincs-is előttem nagyobb éktelenség, mint amikor egy Anglust német ruhába, avagy egy Spanyol-oroszági embert széles bugyogójá-

ba magyarul szólni hallok; 's füleimbe a' sok don Pietrók,
don Gonzalesek hangzanak." Molnár Borbála azon töprengett, hogy
"...ha mi a' Nemzetünk között gyakran meg-eső emlékezetes tür-
téneteket szorgalmasan fel-keresnénk, nem-igen volna szüksé-
günk az idegen Románok olvasására."¹⁴² Minél több eredeti munkát
szeretett volna látni Kis János is a magyar Parnasszuson, de
hitte, hogy amíg "...magyar Homérusok, Ksenofonok', 's Plátók'
..." nem születnek, addig ő is siettetheti fordításával "...
ama' szép hajnalnak hasadását, mellynek a' Bartsaiak, Bárótzaiak,
Ortziak, Bessenyeiek 's a' t. ez előtt egynehány esztendővel
olly követésre méltó szent buzgósággal kezdettenek vólt utat ké-
szíteni."¹⁴³ Ugy gondolta tehát, s ez a vélemény általánosan el-
terjedett volt a korban, hogy a fordítások teremtik meg a lehetősé-
get az eredeti darabok megszületéséhez. Sturm und Drang előtti
megfogalmazásokra emlékeztet Csokonai kijelentése is a Dorottya
előszavának végéről: "...jobban szeretek középszerű original len-
ni, mint első rangú fordító."¹⁴⁴ Párhuzamként, a közvetlen hatás
bizonyításának igénye nélkül idézhetjük Addison híres 1711-es
Spectator-beli cikkét: "An Imitation of the best Authors is not
to be compared with a good original...".¹⁴⁵ E. Young híres irata,
a Conjectures on Original Composition /1759/ pedig, melynek több
18. századi német fordítása is született,¹⁴⁶ egyenesen arról be-
szélt, hogy a középszerű eredeti is többet ér a legjobb utánzat-
nál.¹⁴⁷ Jellemző ugyanakkor, hogy az idézett, az európai irodalom-
szemlélet talán legnagyobb hatású eredetiség-elméleteit kidolgo-
zó angol gondolkodók az eredetivel az imitációt állították szem-
be, míg Csokonai a fordítást;¹⁴⁸ e különbség is arra utalhat,
hogy a magyar szerző elsősorban tartalmi eredetiségre gondolt
idézett mondatában. Young /és Kant/ eszméivel rokonította Szegedy
Mazák Mihály¹⁴⁹ Csokonai A magánossághoz című versének sokat idé-

zett sorait is: "Tebenned úgy csap a poéta szíjjel, / Mint a sebes villám setétes éjjel; / Midőn tarent új dolgot / S a semmiből világokat." Feltételezését lényegében jóváhagyta Szau-der József is /"Csokonai e tételei valóban csak ezekkel a XVIII. században is modern és előremutató gondolatokkal rokoníthatók, és nem a korábbiakkal, nem a klasszicista poétika belső reform-jával."/,¹⁵⁰ noha Kant hatásánál inkább Rousseau Nouvelle Héloïse-ának befolyását tartotta valószínűsíthetőbbnek. Biró Ferenc vi-szont néhány évvel korábban megjelent tanulmányában¹⁵¹ Pétseli hatására gyanakodott, aki így fogalmazott a Magyar Hírmondó 1786. január 11-én megjelent számában: "A poétának képszelőése némiképp az a természetnek, teremt ez itt is, ahol semmi sincs; szabadon kell tehát azt ereszteni, hogy egy percentés alatt az egész világot összejárhasse."¹⁵² A kérdést Csatri La-jos helyezte egészen új megvilágításba¹⁵³ assal, hogy felismer-te a gondolat közhely-voltát, gyökereit egészen a hellenizmus platonizáló retorikáig vezette vissza, a Csokonai féle megfo-galmazás közvetlen előzményét pedig, utalva a magyar költő ola-szos műveltségére, valószínűsíthetően az olasz későbarokk költé-szetesenléletében jelölte meg. A felsorolt véleményekből tanul-sásként azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Csokonai közvet-len forrásairól egészen pontosan mondani aligha lehet; a lényeg azonban kétségtől a gondolat közhely-voltának és mélyen Sturm und Drang, sőt Young és Rousseau előtti gyökerezettségének fel-ismerése és hangsúlyozása. A gyökeresen eredeti, nemzeti irodá-lom eszméje jelentkezett viszont az erőltetett nyelvújítási ki-sérleteiről híressé-hírhedetté vált Vaandra Mihály A' búsongó Ámor című könyvének előszavában: "Már tiszáz, 's majd meg annyi számul, midőn nemzeti nyelvünkön is tainosan szólnani ébressz az ídő bennünket. - Igyekszünk tehát halkkal mi is hűlgyes övénye-

ken üstökös atyáinknak , és keressük ajkaiknak illő aggbözsökét. - Oh vajha idegennyelveink helyett hazai Homér' és Ossziánok' lelkei lebegnének éltető földünk határa felett, kiknek ditső emlékeik alatt mind a' jelenlévő, mind a' következendő világ nyugotot találhatna!" Vaandza könyve azonban meglehetősen későn, 1806-ban jelent meg, s túlságosan is általánosan megfogalmazott cirkalmas mondataiból egyébként sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.

Terjedelméből, átgondoltságából és sajátos kontextusából következően is tüzetesebb vizsgálatot igényel viszont Kármán József eredetiség-programja, melyet részletesen A nemzet csinosodása /1795/ című tanulmányában fejtett ki, jelzésszerűen azonban már korábban, az Uránia bevezetőjében is megfogalmazott. Mindezekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy Kármán sem szorosabb értelemben vett esztétikai-irodalomszemléleti kérdésekről kívánt értekezni; ezeket csupán érintette a korabeli magyar művelődési viszonyok felmérése közben. A nemzet csinosodásának alapvető kérdésfeltevései: hol tart a magyar művelődés?; milyen okai vannak hátramaradottságának?; milyen szerepe lehet a költészetnek a nemzeti művelődésben?; milyen költészet képes betölteni ezt a szerepet? A kérdések közül bennünket most, kritikátörténeti problémák tárgyalása közben, az utolsó kettő érdekel, az előbbieket csak a legszükségesebb mértékben érintjük.

Beszéltünk már arról, hogy a magyar felvilágosodás első évtizedeiben a magyar irodalom művelése, lényegében a létrejövő mű színvonalára való tekintet nélkül, hazafias tettnek és dicsőségnek, sőt szinte morális kötelességnek számított /--→31 /. Kármán tanulmányának elején e dilettáns és triviális irodalmi alkotások tömegét szülő, az utile et dulce közhelyére hivatkozó szemlélet és költői gyakorlat ellen vette föl a harcot és ítélte el

szenvedélyes mondatokban a magyar irodalom őrdentelen tűnjénését egyfelől, a versecskéket másfelől. Az utile et dulce szemléletmódját azonban nem tagadta meg, sőt a félreértések elkerülése végett hosszasan részletezte, hogy a költészet "...a leghatósabb mód, mely által egy nemzetet, mely addig a szelíd tudományoknak nem áldozott, vissza lehet vezetni azoknak tiszteletére."¹⁵⁴ Sikraszállt viszont a minőség mellett és részletesen fejtegette, hogy milyennek kell lennie annak a költészetnek, amely alkalmas e tudományokhoz felemelő- tudományközvetítő feladat ellátására. Elismételte a költők isteni ihletettségéről szóló antik közhelyet¹⁵⁵ /"...Apolló leszáll az egekből, és lantját neki kölcsönzi, az ő fuvallása felgyullasztja őket, szent dühödéssel betölti, és szájokba adja beszédét az isteneknek"/¹⁵⁶ mely a reneszánsz óta folyamatosan élt az európai irodalomban, s Boileau tonkölteményének első soraiban éppen úgy megtalálható, mint a majdan megszülető romantikus költészetelméletekben. E közhelyből kiindulva határozta meg, minden bizonnyal valamely általunk nem ismert szerző művét felhasználva, az igazi költészet lényegét, melyet a formális előírásokhoz való ragaszkodással szemben a gondolatok szabad és ihletett kifejezésében látott (→ 70-72). A költői ihlet mellett azonban, a felvilágosodáskor irodalomszemléleti hagyományához szorosan kapcsolódó Csokonaihoz hasonlóan, ő is kiemelte a tanultság, a tudományokban való jártasság szerepét is: "Nem egy-két félig megemósztott sovány ideákból áll a bölcsesség, és aki annak hirdetőjévé akarja magát felszentelni, - bölcs legyen maga is."¹⁵⁷ Elítélte a céltudatosságot és a nyelvvel való öncélú foglalkozást, majd rátért az eredetiség problémájának, pontosabban az eredetiség hiányából fakadó problémáknak a tárgyalására. "Eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet, és emelik

fel a nagy nemzetek ragyogó sorába."¹⁵⁸ - hangzik a kérdéskört bevezető első mondata, s már ebből is kitűnik, hogy az eredetiség követelményét korábbi gondolatmenetével teljes összhangban, a tudományokhoz elvezető igazi költészet jellemvonásainak számbavétele során vetette fel. Elismerte a fordítások út és útegynyegető szerepét, praktikus okokból mégis az eredeti munkák mellett tette le a voksot már a nemzeti irodalom kialakulásának fázisában is: "Azok az apró készítő munkák, melyek által valamely már megélemedett csinosodású nemzet oda lépett, ahol van, már többé nincsenek, és az illyeket könnyebb is, hasznosabb is készíteni, mint fordítani."¹⁵⁹ A magyar fordítások, eltekintve többnyire gyenge színvonaluktól, már csak azért sem tölthetik be útegynyegető szerepüket, mert eredetijeik "...nevezetes, nagy és remek munkák...".¹⁶⁰ Nem igaz az sem, hogy a jó fordítások kevesebb munkát követelnének, mint az eredeti alkotások. Következő érve - "...idegen, esméretlen, járatlan világot talál az olvasó lefordított könyveinkben"¹⁶¹ - helyet kapott már az Uránia bevezetőjében¹⁶² is, jelezve, hogy Kármán valószínűleg döntő fontosságot tulajdonított neki; a magyar közönség könyvek iránti közömbössége véleménye szerint nem kis részben ide vezethető vissza. E gondolat európai kontextusát keresve meglehetősen ellentmondásos kép bontakozik ki előttünk. Kármán nézete egyértelműen ellentétes Youngnak bizonyos vonatkozásokban a Sturm und Drangot is befolyásoló eredetiség-konceptiójának megfelelő passzusával,¹⁶³ amelyben az angol szerző azt fejtegette, hogy az olvasók érdeklődését nem unalomig ismert témák újrafeldolgozásával, hanem távoli és ismeretlen világokba vezető eredeti alkotásokkal lehet felkelteni. Látszólag összecseng viszont H. Blair híres Ossziántanulmányával,¹⁶⁴ melyhez egyébként Kármán viszonylag könnyen hozzáférhetett, hiszen azt a bécsi Denis közreadta 1768/69-ben meg-

jelent Osszián-fordításának harmadik kötetében. Az igazi költőnek Blair szerint is mindig saját hazájában kell témát keresnie, idegen költőktől való kölcsönzések helyett. Ám amíg Blair azzal támasztotta alá véleményét, hogy az igazi költészet nem idegen példák utánzásából, hanem a természet követéséből szület, a természet pedig minden költő számára az őt körülvevő hazai természettel azonos,¹⁶⁵ addig Kármán érvelése e ponton is merőben prakticiista, nem a költészet létrejöttére, hanem hatására figyelő. Szerinte az embereket mindig az érdekli, ami hozzájuk közel van, ami őket közvetlenül érinti. Főleg így van ez egy olyan nemzet polgárainak esetében, akik még nem szoktak hozzá az olvasáshoz: "Kicsinosodott ész kell ahhoz, hogy a közönséges s széles terjedésű igazságokat kedveljük; a gyermek olvasónak és a gyermekded nemzetnek közel kell találni az igazságok mellett az utilitét vagy a ducét, mert azokat messze nem tudja keresni."¹⁶⁶ Szinte úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy Kármán, merőben praktikus meggondolásokból, fordított egyet a korban közkeletűvé vált gondolkodási sémán: nem fordításokkal kell előkészíteni a terepet az eredeti alkotások létrehozásához és befogadásához, hanem éppen fordítva, az eredeti művekre a fejlettebb nemzetek nagy alkotásainak méltó recipiálására való felkészülésnél van szükség. E megfogalmazásunk természetesen túlságosan is sarkos. Főként abban a tekintetben torzít, hogy Kármán fő célja mégiscsak a fejlettebb irodalmak szintjére való felemelkedés, és e cél elérésének mellékes velejárója csupán a nagy alkotások befogadására való képesség megszerzése. A hazai témák fontosságának kiemelésével azonban Kármán korántsem fejezte be az eredetiséggel együttjáró praktikus előnyök sorolását. Felhívta a figyelmet arra is, hogy megnövekedne így az írók becsülete, hiszen kihullanának közülük az eredeti művek létrehozására kép-

telen akarnokok; kisebb számú, de jobb minőségű mű születne, ezek iránt pedig nyilvánvalóan a közönség is nagyobb érdeklődést mutatna. "A megfontolt, megkérdőzött, új és hasznos igazságok forgásba jönnek, mert interesszálnak,"¹⁶⁷ és végre terjedni fognak a tudományok: "...ez lesz nálunk az igaz és józan világosodás boldog időnyílása,"¹⁶⁸

Tanulmányának befejező részében Kármán a cenzurával és az írók kevés becsületével foglalkozott a hazai művelődés terjedésének akadályaként. Ezek a kérdések azonban most kevéssé érdekesek számunkra; értékelnünk kell viszont eredetiség-koncepcióját, kijelölve helyét a 18. századi európai irodalomszemlélet kontextusában. Utóbbi feladatra a Kármánnal foglalkozó korábbi szakirodalomban egyedül Csetri Lajos vállalkozott. Gondolattmentének végső következtetése: "A felvilágosodás kultúranépszerűsítő és evolucionista szemlélete egyesül tehát itt a Sturm und Drang nemzeti eredetiségkövetelményével..."¹⁶⁹ Saját vizsgálódásainkat összefoglalva viszont mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy Kármán merőben praktikus szempontból, az utile et dulce elv által meghatározott keretek között foglalkozott az originalitás követelményével. Az eredetiséget ő sem az utánzás, hanem a fordítás ellenpárjaként tárgyalta, és ez minden bizonnyal arra utal, hogy csupán a tartalmi eredetiség-követelményt tartotta szem előtt. Végülis úgy gondoljuk, hogy A nemzet csinososában kifejtett eredetiség-program inkább a 18. század korábbi évtizedeiben kialakult elképzelésekkel mutat rokon vonásokat, mintsem a Sturm und Drang korábban jellemzett originalitás-koncepciójával.

Kármán József tanulmányában egyetlen szóval sem érintette a magyar nemzeti művelődés és irodalom múltját. Számára ez, úgy tűnik, nem létezett; a nemzeti kultúráról szólva ő fiatal plá-

táncskákról beszélt, amelyekre gondosan kell ügyelni, védeni a férgektől, hogy növekedésükkel a durva nemzetnek tartott magyarság felemelkedhessék a fejlett nyugati országok szintjére.¹⁷⁰

A nem létező múlthoz való kapcsolódás helyett így nála szükségképpen a kultúra teremtésének mozzanata került előtérbe. Célul a máshol már megvalósult szint elérését tűzte ki, és e cél elérésének egyik eszközeként foglalkozott az eredetiség kérdésével is. Programja így csak nagyon áttételesen és az eredetiség fogalmának pusztá, kontextustól független felbukkanásánál fogva kapcsolódik azokhoz a törekvésekhez, amelyek részint a nyugati kultúra korabeli erőteljes, nemzeti tudatot megzavaró recipiálásának ellenhatásaként, részint közvetlen nyugati hatásokra is a nemzeti identitás kérdését állították előtérbe.¹⁷¹ Az azonosság érzését nyilván erősítette a II. József-féle németosító politi-

kával szembeni ellenszenv is, de feléledését téves lenne egyszerűen ennek számlájára írni. Csetri Lajos kétségtelenül joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a múlt iránti érdeklődés növekedésének már a 18. század közepe tájától számos jelét figyelhetjük meg, a korábban ismeretlen szövegek kiadásától /Anonymus, Halotti beszéd, Margit-legenda, Pannóniás ének/ a jezsuita történetíráson /Pray, Katona/ és Gyöngyösi, ill. Zrínyi kultuszán át a honfoglalás-téma előbb latin /jeszuita/, majd magyar nyelvi /Ráday, Csokonai, Dugonics/ feldolgozásaiig, ill. feldolgozási kísérleteiig, nem is beszélve a korabeli kibontakozó nyelvtudományról, amely a magyar nyelv keleti jellegének bizonyításával szólt hozzá a kérdéshez, létrehozva ezzel az ortológia állandó hivatkozási alapját.¹⁷² Tény továbbá az is, hogy a jozefinizmus sem volt feltétlenül ellentétes a nemzeti múlt feltárására irányuló igényekkel. Kazinczy például semmiféle ellentmondást nem látott a királyi politika támogatása és a magyar nyelv, a magyar

múlt ápolása között. "Es ist zur Zierde des Thrones Sr. Majestät, dass unter ihm verschiedene Nationen ruhen;" - mondta 1789.

októberében visitatorai előtt tartott eligazító beszédében,¹⁷³ majd a magyar nyelv, izlés és tudományok művelésére biztatta őket, s kijelentette: "Aus der eben-berührten Rücksicht empfehle ich Ihnen zugleich die Kenntniss der Ungarischen Geographie und Vaterländischen Geschichte. Das Andenken an die Helden, Tugenden ihrer VorEltern muss in jedem Ungarn, der über seinen Namen Stolz ist, den National Charakter, Grossmuth, Tapferkeit und Patriotismus anflammen; und die Geschichte unseres Vaterlandes könnte in den Händen eines philosophischen Geschichtschreibers fasst so lehrreich werden, als die Geschichte der Griechen und Römer, den grössten Mustern, die die Menschheit vorzuweisen hat."

Mindaz természetesen nem mond ellent annak a ténynek, hogy a nemzeti azonosság érzése a század utolsó évtizedeiben jelentkezett igazán erőteljesen Magyarországon. Sokatmondó, ahogyan a nemzeti múlt feltárásának igénye egyre elvszerűbb megfogalmazások formájában tért vissza mindegyre az első magyar nyelvű újság, a pezsonyi Magyar Hirmondó leveleiben. 1780. május 27-én Szarka János ismertette olvasói levélben Sylvester Új Testamentomának eredeti, 1541-es kiadását, melyre a bécsi "császári k. bibliothécában" akadt rá, s teljes egészében közölte a beköszöntő verset /Próféták által szólt.../.¹⁷⁴ Jó egy évvel később, 1781. október 10-én arról adott hírt a lap, hogy Benkő József régi históriák, versek "s több afféle magyar írásocskáknak" gyűjtéséhez kezdett Erdélyben, melyből évente egy-egy kötetet szeretne kiadni Erdélyi Históriás Szekrény címmel. A szerkesztő Rát Mátyás lelkesen üdvözölte a szándékot, s Benkő példájának magyarországi követésére buzdított, megjegyezve: "Hogy nem hijá-

ba való dolgot óhajtok, azt más tudós nemzeteknek példáikból könnyű volna megbizonyítanom."¹⁷⁵ S nem sokkal később, 1782. január 16-án megjelent a lapban Révai Miklós sokat emlegetett, régi költői emlékek és népdalok gyűjtésére programszerűen felhívó írása, Rát valóban nem csupán lelkes, hanem hozzáértő, a korabeli Európa rokon törekvéseinek alapos ismeretéről tanúskodó kommentárjával.¹⁷⁶ "Tudva vagyok, minémű nagy szorgalmatossággal gyűjtögetik az águlusok és a franciák nemcsak önnönmagok emlékek régi verseiket s énekjeiket, hanem a távol lakozó népekéit is." - írta Rát, majd hozzátette, hogy hasonló törekvések az olaszoknál és a németeknél is jól ismertek. Részletesebben ez utóbbiakról beszélt, melyeket Göttingában eltöltött éve alatt nyilván közelebbről is megismerhetett, s nem feledkezett meg annak kiemeléséről sem, hogy ők a különböző írott emlékeken kívül a nép száján forgó dalokat /Volkslieder/ is felvettek gyűjteményeikbe. "Általában valami tsak eredeti, nem másból vétetett, akármely nyelven legyen megírva, mindaz méltónak íteltetik a felföldi [észak-európai] tudósoktól, hogy világra hozattassék" - fogalmazott Rát összefoglalólag. Az általa elmondottak és a Sturm und Drang nemzeti sajátosságokat kiemelő szemléletmódja között kétségtelenül felfedezhetők rokon vonások; különösen figyelemre méltó annak kiemelése, hogy a felföldi tudósok nem csupán saját nemzetük költői emlékeit találták kiadásra méltónak, hanem az idegen nyelveken fennmaradottakat is. Horváth János egyenesen úgy fogalmazott, hogy a Hirmondó szerkesztője Révai felhívása mögé "...odavázolta a Herder-féle népiesség csaknem egész jelentését."¹⁷⁷ Herder hatását magától értetődő tényként kezelte alapos tanulmányában Kókay György¹⁷⁸ is. Az általuk kifejtettekkel szemben nekünk sincsen komoly kifogásunk, noha kétségtelen tény, hogy Rát Herder-olvasmányaira nincsenek közvetlen bizonyítékok; Hor-

váth és Kókay felmételezését azonban eléggé hihetővé teszi az a tény, hogy Rát 1772 és 1777 között Göttingában tanult, s ott aligha kerülhették el a figyelmét Herder művei. A közvetlen forrásokra vonatkozó hipotézisek cáfolása, ill. megerősítése helyett azonban egyébként is fontosabbnak tűnik számunkra annak kiemelése, hogy a Rát-Révai-féle felhívás egy olyan, a nemzeti múlt felé forduló összeurópai érdeklődés része, amelynek a Strum und Drang és Herder sem kiindulópontját, csupán egyik fontos kiteljesedését képezte. Ha a kiindulópontot keressük, akkor inkább az angol irodalom fejlődését kell szemügyre vennünk, bár kétségtelen, hogy a múlt iránti érdeklődésnek a német irodalomban is voltak már korábbi jelei. A szigetországban egyazon évben, 1765-ben jelent meg Macpherson Ossianja és Percy Reliques of Ancient English Poetry című, régi és népi szövegeket egyaránt közreadó gyűjteménye, melyek hatása egész Európában érezhető.¹⁷⁹ Magára Herderre e műveken kívül elsősorban az oxfordi egyetem professzorának, Th. Wartonnak a munkássága hatott ösztönzőleg, aki tanulmányt írt Spenserről és nagyhatású összefoglalót az angol költészet történetéről /History of English poetry 1-3. London, 1774-81./; utóbbi nagymértékben járult hozzá a középkori angol költészet iránti érdeklődés főlköltéséhez. De emlegette Herder a Chauchert kiadó Th. Tyrwhittet /Canterbury Tales, 1-5. 1775-78/, valamint annak a francia Curne de Sainte-Palaye-nek a nevét is, akinek anyaggyűjtése nyomán születetett meg Millot Histoire des troubadours /1-3. Paris, 1774/ című könyve.¹⁸⁰ Osszián német recepciója¹⁸¹ egyébként már az első részletek angliai megjelenése után megindult 1762-ben, majd több részletfordítás után 1768-69-ben jelent meg Bécsben a teljes Osszián német nyelven, Michael Denis fordításában, kiegészítve H. Blair híres értekezésével.¹⁸² Denis személye, fordítása és a régi nemzeti költészettel foglal-

közö tanulmányai különösen azért fontosak számunkra, mert tőle, ill. műveitől kétségtelenül közvetlen szálak vezetnek Magyarországra.¹⁸³ Révai bécsi tartózkodása alatt személyesen is megismerkedett vele,¹⁸⁴ így nagyon valószínű, hogy a régi költői emlékek összegyűjtése körüli fáradozását a Bánóczi és Csaplár által emlegetett neves történész, Cornides Dániel mellett¹⁸⁵ Denis példája is inspirálhatta.¹⁸⁶ Talán az sem pusztán véletlen, hogy a Költeményes Gyűjtemény első darabjaként megjelent Faludi-kiadás¹⁸⁷ külalakja nagyon hasonlít Denis Osszián-fordításának, ill. Die Lieder Sineds des Barden /1772/ című könyvének kiállítására. Az egyes oldalakon található szöveget mindkettőjükénél egyforma, diszes keret veszi körül; Bánóczi még is jegyezte monográfiájában: "Ily fényes kiadást nem látott még idáig a magyar könyvpiac."¹⁸⁸ Denis már Osszián-fordításának előszavában a régi költői emlékek felkutatására buzdított. Abban reménykedett, hogy a szigetországi példa talán követőkre talál német földön is, felkelti a kedvet a régi német bárdok utáni nyomozásra. Egyáltalán nem tartotta lehetetlenné, hogy a régi könyvtárak és kézírattárak kutatása meghozza majd a remélt eredményt, s e munka ösztönzésére pályadíj alapítását javasolta.¹⁸⁹ Imént már említett Osszián-stilusú dalokat tartalmazó kötetéhez¹⁹⁰ pedig terjedelmes előszót írt Vorbericht von der alten vaterlaendischen Dichtkunst címmel, melyben az egész germán múlt bárdköltészetéről igyekezett áttekintő képet adni, és a figyelmet a görögös-latínos kultúrával szemben a nemzeti múlt emlékeire terelni. Denis e gondolatmeneteinek közvetlen hatása azonban, s ez kétségtelen tény, nem mutatható ki Révai Nirmondó-beli szövegében. A magyar szerző elméleti fejtegetések és idegen példák helyett inkább gyakorlatiasabb érvekre /anyanyelv művelése/ és gyakorlatiasabb tudnivalókra /a szövegek összegyűjtésének és kiadásának munkájára vo-

natkozó elképzelésének ismertetésére/ koncentrált; Horváth Jánosnak kétségtelenül igaza van abban, hogy a felhívás elméleti háttérét inkább Rát rajzolta meg bevezetőjében.¹⁹¹ Mielőtt azonban e tényből egyértelműen Révai elméleti érzéketlenségére és tájékozatlanságára vonatkozó következtetéseket vonnánk le, fel kell hívunk a figyelmet arra is, hogy Rát, nyilván terjedelmi okokból /igy is mentegődznie kellett az egyéb híreket kiszorító felhívás miatt olvasói előtt/, rövidítve, a töredékességre idézőjelekkel utalva közölte az eredeti szöveget. A teljes változatot nem ismerjük, így sem annak terjedelméről, sem a kihagyott részek tartalmáról nem alkothatunk képet. A dolog logikájából, pontosabban a hirdetés műfajából következik azonban, hogy a közleménybe nem az esetleges elméleti fejtegetések kerültek bele, melyeket Rát tömören, s göttingai tanulmányainál fogva talán színvonalasabban is összegezhetett, hanem a praktikus és fontos, mindenki számára világosan megfogalmazott tudnivalók. A régi szövegek és népdalok kiadásának nyelvművelő szerepét egyébként Révai mellett Rát is hangsúlyozta; nyilván ez volt az a pont, ahol a felhívás a legkönnyebben kapcsolódhatott a korabeli magyar szellemi élet szélesebb körökben is ismertté vált törekvéseihez. Nem meglepő és semmiképpen sem a hátramaradottság jele, hogy ugyancsak mindkettőjükénél és egyformán differenciálatlanul került egymás mellé a régi és a népi. Így volt az Nyugat-Európában is mindenütt, egyenes következményeként annak, hogy a fő szempont a nemzeti múlt feltárása volt, ehhez pedig a régi kéziratok és elfeledett nyomtatványok éppen úgy hozzájárulhattak, mint a szájnól-szájra megőrzött történetek; a folklórkutatás speciális szempontjai csak jóval később alakultak ki. Hirmondóbeli közleményében Révai név szerint Faludit, Gyöngyösit és Benitzkit emlegette a kiadni szándékozott

költők közül, felhívásának 1785-ös és 1786-os, immár önálló kiadványokként¹⁹² történt megismétlésekor pedig a névsor Balassival, Rimayval és Zrinyivel bővült, s a kiadni szándékozott költőktől szemelvényeket is közölt. Népdalokról, vagy amint ő nevezte, közénekekről nem ejtett szót, jelezte viszont, hogy "Mostani Vers szerzőinket méltó közbe-közbe vetnem: mert érdemesek is arra, az után ezen tisztelet megadás ösztönül is lésszen mind nékiek, mind pedig másoknak a jelesebb irogatásra." Idézett mondata arra utal, hogy a hagyományfeltárás és a kultúra; ill. irodalomteremtés között nem látott merev válaszfalat.

Denisnek tehát minden valószínűség szerint nem kis része volt abban, hogy Révai részánta magát a nemzeti múlt emlékeinek összegyűjtésére és kiadására. A bécsi papköltőnek a magyar irodalom korabeli fejlődésére gyakorolt hatása azonban korántsem merült ki ezzel. Szerepe alapvető volt Osszián magyarországi recepciójának megindulásánál is, noha kétségtelen tény, hogy eljutottak hozzánk a néhány évvel később megjelent, Harold és Petersen-féle német fordítások¹⁹³ is. Batsányi például, aki Osszián műveinek legismertebb és legelkessebb korabeli fordítója volt, Denis hexameteres tolmácsolása mellett előszeretettel támaszkodott az utóbb említett prózai fordításokra¹⁹⁴ is, s valószínűleg a Denis által választott formát elítélő Herder hatására egyik korábban készített, s a Magyar Múzeumban megjelent hexameteres átültetése mellé később odajegyezte: "Balvélekedés volt ez!, s nem sokára megismerem, mely igen csalatkoztam."¹⁹⁵ Osszián magyarországi recepciójáról egyébként Maller Sándor írt nagyobb összegző tanulmányt¹⁹⁶ és Batsányi fordításának kapcsán részletesebben foglalkoztak vele a kritikai kiadás szerkesztői is;¹⁹⁷ mi a következőkben csupán a szorosabb értelemben vett irodalomszemléleti kérdések kiemelésére vállalkozunk.

Említettük már, hogy a múlt felé Magyarországon részben a nemzeti identitás érzésének az új eszmék tömeges beáradása által előidézett zavara, részben az antik örökséggel szemben a nemzeti, ill. általában a nem-antik hagyományok felé forduló nyugat-európai érdeklődés közvetlen hatása együttesen terelte a figyelmet. A nordikus költői világot leghatásosabban képviselő Osszián recepciója ugyanezek a keretek között értelmezhető. "Mikor én Osszián fordításához kezdettem ... Az vala fő s legelső tárgyam, hogy ... szívreható énekei által magyarainkat megihletvén, hazájokra s önnön magokra emlékeztessem. Bárdusssá akartam lenni magyar nemzetemnek, s a régi kelták történeteiben tükröt tartani polgártársaim eleibe; édes anyám nyelvén akartam siratni erkölcsünk elhanyaglását, dicsőségünk kimúlását. ... ha csak teljességgel el nem rontotta már szíveinket az idegen maszlalag, szükségképpen meg kell illetődnünk egy Hazája veszedelmét oly érzékenyen kesergő öreg vitéznek szomorú panaszára" - írta Batsányi Teleki Józsefnek, 1788. november 1-én kelt levelében.¹⁹⁸

A kelta és a magyar nemzet sorsa között közvetlen párhuzamot vont néhány évvel később Csokonai is, mondván: "...félő, hogy míg mi szunyadozunk, elenyészék a magyar nyelv ... és a jövő századokban úgy fogják feltalálni, mint ennek a mi századunknak közepe táján az ezelőtt ezer esztendővel virágzott kelták nyelvét, és legjobb íróinkról is csak úgy fognak emlékezni, mint most a nagy Ossziánról."¹⁹⁹ Ossziánt egyébként a kortársak szinte valamennyien nagyra becsülték. Batsányi lelkes szavakkal méltatta a Magyar Múzeum első kötetében megjelent fordítása előtt az 1782-es Harold-kiadás bevezetője nyomán,²⁰⁰ rajta kívül Bárcz, Ráday, Kazinczy és Kisfaludy Sándor is foglalkozott magyar nyelvre való átültetésével, vagy legalábbis átültetésének gondolatával.²⁰¹ Ellenvéleményt egyedül talán Rájnis József fogalma-

zott meg az Apulėjus tüköre című írásában, mely a Milton és a fordítási vita sodrában keletkezett, ám sokáig kéziratban maradt és csak a Tudományos Gyűjtemény 1820. évi VIII. számában jelent meg egyik /éppen Ossziánnal foglalkozó/ részlete.

A vita során először Rájnis emlegette Osszián nevét, 1789-ben megjelent Vergilius-fordításának toldalékában.²⁰² Akkor még egyáltalán nem elítélőleg, sőt, éppen azzal vádolta Kazinczyt és Batsányit, hogy a Magyar Museum első kötetének tanúbizonysága szerint maguknak olyan gyönyörködtető műveket választottak ki fordításra, amilyenek Klopstock, Gessner és Osszián munkái, míg Baróti Szabóca Milton szerencsétlen munkájának átültetését bízták, hogy saját tehetségük ennél inkább világossá válhasson.²⁰³ Batsányi válaszában /Toldalék a' Magyar Museum III. d. negyedéhez/ fordítási példaként hozta elő saját Osszián-átültetését, s ennek kapcsán ejtett néhány szót, természetesen dicsérőleg, a kelta bárdról. Minden bizonnyal H. Blair értekezése nyomán²⁰⁴ állította Homérosz mellé az északi költőt, mondván: "...mind a' ketten a' leg-nagyobb, leg-felségesebb elmével születettvén, annak vezérlése után a' Természetnek eggyügyű, egyenes uttyát mind a' kettő hiven követte."²⁰⁵ Rájnis minősíthetetlen hangvételű támadását éppen ez az egyébként lábjegyzetben leírt megjegyzés váltotta ki. "A' mit Ossziánról írtam Toldalékomnak 6. és 7. levelén, hogy tudniillik gyönyörködtetők a' költeményei, azt nem úgy kell érteni, Ütsém!"²⁰⁶ kezdte mondókáját, majd kifejtette, hogy sohasem jutott volna eszébe a kelta bárdot Homérosz-szal és a többi antik íróval egy polcra ültetni. Osszián hasonlatai szépek ugyan, de túlzásokba esik és ott is él velük, ahol nem kellene. Még nagyobb baj, hogy sokszor "...a' hihetőségnek korlátján kívül nyargal...". Éppen ezért, folytatja Rájnis,

Osszián költeményei "...olyanok a' régi jeles Poéták' munkáihoz képest, a' minémű a' filenilóknak gyönyörű énekléséhez képest az Ökör szarvnak durva hangzatja...".²⁰⁷ Ezután Konia nyomán részleteket fordított a Pingálból és az előrebocsátott hibákat ezek alapján igyekezett részletesen bizonyítani, ill. melléjük újabbakat felsorakoztatni. Nem állhatta meg azt sem, hogy gúnyosan föl ne hívja a figyelmet a Pingál cím jelentésére, amennyiben magyar igeként olvassuk azt...²⁰⁸ Mindent összevetve Rájnis, amint erre már a Matsányi kritikai kiadás szerkesztői felhívták a figyelmet,²⁰⁹ a klasszikus latinos-humanisztikus műveltségesszmény eposszal szembeni elvárásait kérte számon Ossziánon, és értetlenül, sőt megvetéssel szemlélte a másféle irodalmi hagyományt teremtő-feltáró kelta dalok fő jellemvonásait, az érzékenységet és a fenségességet.

Osszián és általában a nordikus költészet azonban csak egy volt a 19. század nem-antik hagyományokat feltárni igyekvő törekvései között; mellette legalább olyan súllyal jelentkezik az óhéber /biblikus/, ill. általában a keleti költészet is. Az északi mellett maga Herder is erőteljesen emelte ki a keleti költészet értékeit.²¹⁰ A tárgykörrel való elmélyült foglalkozásnak csúcsa a Von Geist der Hebräischen Poesie /1782/ című könyve, de a keleti költészet kérdéseivel, s nem csupán az óhéber vonatkozásban, már korábban is rendszeresen foglalkozott.²¹¹ Nem egyedül Európában possessa és nem is a korábbi rokon törekvésektől függetlenül; a század második felében, az északihoz hasonlóan, a görögös-latinos kultúrával szembeállítható keleti költészet felfedezésének vágya az egész kontinensen /legalábbis annak nyugati felén/ általánosnak mondható. A klasszikus szerzőktől örökölt műveltséganyag lassú torzessé válása mellett a magyarországi

orientalizmus kialakulásánál szerepet játszhatott az is, hogy a keleti származás a korabeli magyar nemzeti tudat szervező részét képezte, így a keleti napkelet vallatása a nemzeti múlttal való foglalkozás palinátját is magára ültethette. E szempont jelentőségét a korábbi irodalomtörténetírás talán túllangsúlyozta,²¹² jelenléte a kor irodalomszemléletében azonban nem vitatható. A Magyar Hírnök például így írt 1730. november 11-én: "Mind a szomszédság, mind pedig saját nyelvünknek mivelte régén arra összehasonlíthatott volna bennünket, hogy a nap nyugati európai nyelvek mellett igyekedjünk a napkeleti, nevezetesen a török, persa és arab nyelveket is tudni." Emléke azonban lenne ennek, folytatta a kiíró, hogy így a magyarság közvetítő szerepet játszhatna kelet és nyugat között, majd kiemelte Reviczky Miklós és Kollár Ádám tevékenységét, "...ki is mind a kettő a napkeleti nyelvekben való tudásával nem kisebb dicsőséget és érdemet szerzett magának, mint egyéb tudományával és sok jónak végbevitelével."²¹³ Reviczky és Kollár mellett, sőt őket megelőzve azonban már több erdélyi magyar peregrinus diák is előfordult az orientalisztika rojtteleiben. A keleti nyelvek és kultúrák iránti érdeklődés Európaszerte a teológiai tanulmányokból nőtt ki a 18. század elején; először, amint erre Goldziher Ignác rámutatott kitűnő tanulmányában,²¹⁴ a hollandiai Schultens-féle iskola vonzáskörében. Schultens /1636-1750/ azzal a korában általánosan elterjedt szemléletmóddal szemben, amely a héber nyelv törvénycit kizárólag szövegéből igyekezett magyarázni, összehasonlító alapként bekapcsolta vizsgálódásába az arab nyelvet. Tevékenysége nyomán megkezdődött az arab irodalom tanulmányozása is, és mi sem jellemzőbb annál a ténynél, hogy Európa első arab filológusai az ő iskolájából kerültek ki. Tanítványai között jó néhány erdélyi diák is akad /Verebély György, Eszprogi

Korona, Muszti György/, kik teológiai tanulmányaik előnyitására érkeztek Hollandiába, s ennek során átnertudták a kétféle nyelvhasználat köréből készítették el. A hollandiai iskola erőfolyi hatására jellemző, hogy Schultens kétféle grammatikájának második kiadása Kolozsváron jelent meg 1743-ban.

A Schultens-féle iskola az érdeklődést a korábban általános dogmatikai problémák helyett kétségtelenül a filológia felé terelte. Kifejezetten irodalmi alkotóként azonban csak R. Lowth foglalkozott a Bibliával oxfordi előadásában; a műveit össze-foglaló De sacra Latina Loquacorum /1753/ című könyve főként ezen szemléletbeli újítása miatt terjedt el igen gyorsan egész Európában.²¹⁵ Ismertető vállalat különösen az 1750-62-ben megjelent Michaelis-féle gútiangal kiadás segített elő, s kiugrázásának erejét mutatja egyebek mellett l'abbé du Pontant de la Motte Essai sur la poésie et la musique des Hébreux című munkája.²¹⁶ Lowth hatása eljutott Magyarországra is. Szerdahely György elő-gotte Ang poética generalis-ának elején, munkáját bevezetőve a kelet iránti, általános európai érdeklődés folyamatába.²¹⁷ A parallèle Adamusokról szóló bevezetőt Földi János ismertette az Elmélkedés a' 'Gidő voss-irásáról című, a Magyar Hírnévtér 1792. december 21-én megjelenő kiadásaként megjelent írásában. Földi különös óvatosságot, mint erre Horváth Iván felhívta a figyelmet néhány évvel ezelőtt,²¹⁸ hogy felfedezte: a párhuzamosság jelensége nem csupán az ókorban, hanem a magyar és a latin kultúrákban is megfigyelhető; a parallelizmus hatékonyan ilyen kiszámíthatósággal ugyanis jöcskén megelőzte európai kortársait. Szerdahely György és Földi kívül Lowth művét szinte bizonyosan forgatta Gso-konai is. Az ógörög poéziséről című tanulmányában található hivatkozássalnak tanúbizonysága szerint.²¹⁹

Lowth a bibliai poézis értékeit még kétségtelenül a görög-

római antikvitáshoz viszonyítva mérte fel, a lényeg azonban az, hogy a háber kultúráját nemzeti jellegének hangstatisztikával, a szláv nép életének aranykoraszori ábrázolásával mégis egy addig ismeretlen, a görögökével egyenrangú irodalmi hagyományt fedezett fel.²²⁰ Alapvetően ugyanennek a felismerésnek a jogyában született a 19. századi európai irodalomszemlélet órdoklódását most már nem csupán a háber, hanem általában a keleti kultúrát felé terelő legjelentősebb mű, G. Jones Poetae Asiaticae Comentariorum Libri Sex /1777/ című hatkötetes munkája. Munkája szintén érezhető Magyarországon, sőt arra is vannak egyértelmű adatok, hogy létrejöttéhez az imént már említett Reviczky Miklós is hozzájárult. Reviczky és Jones kapcsolatáról a magyar szakirodalomban különböző nézetek élnek; annyi mindenesetre bizonyos, hogy a magyar gróf és a nála fiatalabb angol orientalista londoni megismerkedésük után rendszeresen váltottak leveleket. Ebből a tényből azonban különböző szerzők különböző következtetéseket vontak le. Goldziher²²¹ két azonos órdoklódású ember találkozásáról beszélt, Kópos Géza viszont a közöttük levő korkülönbséget hangsúlyozta, Reviczkyt a pályakezdő angol kutató "ifjúkori barátjának és mesterének" tartotta, a szemérem vetítte Jonesnak, hogy később igazságtalanul elfeledkezett róla,²²² míg Szander József, nyilván Kópos túlsótt rajongásának visszahatásaként, Reviczkyt "dilettáns magyar gróf"-nak nevezte.²²³ Ez utóbbi állítás véleményünk szerint mindenesetre igazságtalan; Goldziher tanulmányának adatai, Jonessal folytatott levelezése egyértelműen bizonyítja, hogy Reviczky nem csupán műkedvelő szinten foglalkozott az orientalistikával. Az angol és a magyar tudós közötti alapvető szemléletbeli különbségesség azonban azt a feltételezést is kizárja, hogy Jones Reviczky tanítványa lett volna. Levélváltásaik egyik központi témája volt a

keleti költészetnek a görögökhöz viszonyított értékelése. Míg Jones természetesen a kettő egyenrangú volta mellett foglalt állást, addig Reviczky így írt: "Én mindazok mellett kénytelen vagyok megjelenni kért a görög és a latin számára. Elismerem, mert nem vagyok képes tagadni, a keletiek, különösen a perzsák tökéletességét és magas fokát a költészet némely fajaiban; de mégis minden tétova nélkül szívesen lemondanék a három keleti nyelv /arab, perzsa, török/ ismeretéről az egy görögnek ismerete kedvéért."²²⁴

A görög és a keleti költészet egymással össze nem hasonlítható, de egyenértékű szépségeiről magyar nyelven tudomásunk szerint elsőként Csokonai beszélt Az ázsiai poézisről című tanulmányában. Eszerint a görög szerzők /Homér, Theocrit, Pindaros stb./ különböző érdemeit "...soha senki az írásban ... el nem fogja érni; mindazáltal nem tagadhatni, hogy megvan az ázsiai poétáknak az ő, még pedig a természeti dolgoktól vett tulajdonságaik; és a szépségeknek saját színei, a melyeknek dicséretéhez az európai poesis épen nem közelít."²²⁵ Jones és Csokonai véleményének egybeesése természetesen nem véletlen. A magyar költő ugyanis, mint ezt Képes Géza tanulmányából tudjuk,²²⁶ lényegében Jones szövegét fordítva-jegyzetelve írta tanulmányát, és az Akadémiai Kézirattárban őrzött eredeti kéziratokat megtekintve az is világossá vált számunkra, hogy a Marsányi-Gulyás kiadás által közzétett magyar nyelvű oldalakat az eredeti műből kímált eredeti nyelvű, azaz latin szövegrészek veszik körül.

Említettük már, hogy Csokonai Az ázsiai poézisről című munkájában Lowthra is hivatkozott. E tényhez, Szander József nyomán,²²⁷ még azt a megjegyzést kell hozzáfűznünk, hogy a Lowth-hivatkozás Jones eredeti szövegében nem szerepelt, így felbukkanása egyértelműen arra utal, hogy Csokonai jól ismerte a ko-

rábbi angol szerző munkáját is. Lowth és Jones ismeretéből pedig Szander azt a figyelmen kívül hagyható következtetést vonta le, hogy Cookonai lényegében ugyanazokból a forrásokból merítve ugyanazon az úton indult el, amelyen mintegy másfél évtizeddel korábban Herder járt.²²⁹ De a párhuzamosság Cookonai tájékozottságának és gondolkodásmódjának modernségére vall, amelynek értelmét különösen az növeli, hogy Herder műveinél ebben az időben még minden valószínűség szerint hiába igyekezett hozzájutni (→ 61.). A teljes igazsághoz azonban természetesen hozzátartozik az is, hogy a keleti kultészet alkotó recipiálása, amint erre Szander is többször és hangsúlyosan rámutatott, csak szépirodalmi műveiben történt meg, míg elméleti munkásságában Az ázsiai poézisről című fordítása mellett mindössze néhány célzással találkozunk; A magyar verscsinálásról közösségesen című tanulmányában például emlegette a parallelizmus membrumot²²⁹ és Bayka verseire készített foljegyzéseiben is hivatkozott keleti analógiákra.²³⁰

A vizsgált források tehát - a ezzel mostani fejezetünk tanulmányainak összességéig jutottunk el - arra utalnak, hogy amíg az eredetiség eszméje csak az európai irodalom fejlődésének egy korábbi, a tartalmi originalitás szempontjára figyelő szakaszára emlékeztető módon jelentkezett a 18. század utolsó harmadának magyar irodalomszemléletében, addig az európai irodalomról való gondolkodásban az antikvítás által öröklött műveltség és irodalmi elvárásrendszer ellensúlyaként népszerűvé vált nordikus és keleti kultészet, ill. a hozzájuk kapcsolódó kultészet-elmélet recipiálása lényegében nagyobb késések nélkül megkezdődött vizsgált korszakunkban. Más kérdés, hogy a recepció meglehetősen sporadikusan, és inkább csak a passzív befogadás, mintsem az alkotó továbbgondolás és adaptálás szintjén jelentkezett;

ennél többet elvárni azonban a kor más kérdésekkel elfoglalt irodalomszemléletétől történetietlen követelmény lenne.

VITA HILTONRÓL ÉS A FORDÍTÁS HÍRDÉSEIRŐL

Bosszonyi György 1779-ben megjelent Holnija 39. részének tanúbizonysága szerint vágyott a penna-csatákra, Irótársait szándékosan is igyekezett vitára készíteni, szándékosan garázdálkodott néhol írásaiban; hitt ugyanis abban, hogy "Mihent az Irók nyomatásba egy egész nemzet előtt el kezdnek egymással vitélkedni, azonnal megindul a szép elmélkedés."¹ Igyekezete hiábavaló maradt; művei annakidején nem váltottak ki vitát. De általában nem kavartak indulatokat irótársainak munkái sem, annak ellenére, hogy a mai szemlélő számára úgy tűnhet: lott volna ok és alkalom a csatározásokra. Korábbi fejezeteinkből kitűnhetett, hogy a kor irodalomszemléletében jónéhány olyan nézet fogalmazódott meg, amelyeknek képviselői között elképzelhetők lettek volna az üszecsapások, a "régik" és "új" irodalom értékeléséről kezdve az utile et dulce-elv különböző értelmezésén át a költészet lényegéről vallott eltérő nézetekig - hogy csak néhányat ragadjunk ki a lehetséges vitapontok közül. A különböző vélemények azonban sokáig békésen megfértek egymás mellett, legföljebb szelíd levélváltásokra került sor híveik között, mint például Horváth Ádám és Batsányi (-->46-47), vagy Horváth Ádám és Kovács Ferenc, ill. Eulái (--> 77.) esetében. A latin vagy magyar nyelvűség kérdésében ugyan a Hadi és Más Nevezetes Történetek című lap félreérthetően megfogalmazott pályatételo nyoman egy pillanatra föllángolni látszott a vita, de Báróczi rüpiatának átütő sikere, ill. a nemesség nyelvről vallott nézeteinek átalakulása után az ellentétből senki sem szólalt meg (-->21-22). Az anya-

nyelv fejlettségéről, ill. fejleszthetőségének szükségességéről/ lehetőségéről persze megoszlottak a nézetek, közöttük összeüt-közésekre azonban egyelőre nemigen került sor. A nagy közös cél, a magyar nyelvű nemzeti kultúra megteremtésének feladata lényegében képes volt elfedni az ellentéteket; a kérdés a magyar felvilágosodás első évtizedeiben többnyire még nem az volt, hogy valaki e cél elérése érdekében mit tesz és hogyan, hanem az, ^{tesz-e,} hogy egyáltalán valamit. Az 1790-es évek elejére persze már a minőség kérdése is felvetődött itt-ott (→31), és ezzel párhuzamosan lassanként kialakultak az igazi viták feltételei is. Nyíltan először az időmértékes verselés törvényszerűségei fölött kerültek szembe egymással a különböző nézetek, tüzelve a rivalizálástól és személyes ellentétektől is. Ugyancsak a személyes ellenszenv motiváló volta tűnik szembe először a Miltonról és a fordítás kérdéseiről folytatott vita esetében is: Rájnis annak a Kassai Magyar Museumnak az irányvonala ellen indított támadást, amelynek szerkesztői között ott találjuk régi ellenlábasát, a Milton-fordító Baróti Szabót is. A személyes ellentét mögött azonban, amint ezt Tarnai Andor meggyőzően kifejtette a kérdéskörről szóló alapvető tanulmányában,² igazi mozgatóként mély izlés- és szemléletbeli ellentétet fedezhetünk fel: voltaképpen a régi deákos műveltség csapott itt össze a modernebb tendenciákkal.

A Miltonról, ill. a fordítás kérdéseiről szóló, egyébként tisztán olváló/elválasztható viták egy fejezetben való tárgyalását lefolyásuk párhuzamossága, dokumentumai és szereplőik jelentős részének egybeesése indokolja. Eseménytörténetük felidézése nem túlságosan bonyolult feladat. A Magyar Museum első kötetében jelentek meg az Elvesztett paradicsom részletei Baróti Szabó tolmácsolásában³ és ugyanitt látott napvilágot Batsányi-

nak A' fordittásról című, általános olvi kérdéseket tárgyaló tanulmánya is.⁴ Rájnis mindkettőt támadta 1789-ben megjelent Vergilius-fordításának toldalékában; írását a Kassai folyóirat két fiatal szerkesztőjének, Batsányinak és Kazinczynak címezte.⁵ Kazinczy azonban nem kapcsolódott be a vitába; később Orpheusá-nak első kötetében ugyan szerencsétlenségnek nevezte Szabó munkáját, de kifogása nem Milton, hanem az idős költő nyelvtudása ellen volt: Denis véleményére hivatkozva állította, hogy a Szabó által alapul vett Neumann-féle latin fordítás rossz, így belőle lehetetlen Miltont jól fordítani.⁶ Rájnis támadására végülis Batsányi válaszolt⁷ /Toldalék a Magyar Museum harmadik negyedé-hez, 1789/, s a vita fordításelméleti részébe Pétzeli József is bekapcsolódott a kőszegi poéta oldalán, a Mindenes Gyűjtemény-ben megjelent, A' fordítás mesterségéről című írásával.⁸ Rájnis valószínűleg 1790 elején kezdett hozzá véleményének átfogó kifejtéséhez az Apulėjus tükörében, e műve azonban befejezetlenül és nagyobb részben máig kéziratban maradt (→106). Fordításelméleti nézeteit végülis Georgicon-fordításának utószavában foglalta össze, mely halála után, 1814-ben jutott el az olvasókhoz.⁹ Erre azonban a távol élő Batsányi már aligha figyelt fel, s nézetei itthon sem találtak többé visszhangra.

A Milton-vita

"Tsudálkozom rajtad, hogy SZABÓt akarván betsmérelni, MILTON ellen kelsz ki" - írta Batsányi a Magyar Museum harmadik negyedének toldalékában,¹⁰ válaszolva Rájnis József támadására. A kőszegi poéta, amint erre a vitában futólag ugyancsak érintett Osszián kapcsán utaltunk már (→105-107), valóban furesa módon igyekezett bizonyítani azt, hogy Baróti Szabó "...inai a szűksé-

ges oró nélkül esikülködnek";¹¹ véleménye szerint Batsányiék azért bízták gyöngé kultúrára a gyöngé mű fordítását, hogy saját tehetségük ennél világosabbá válhassék. A gondolat valóban agyafurt: ha sikerül bebizonyítani, hogy az Elveszett paradicsom olyan mű, "...melyben néhány szépségek csak úgy ragyognak az irtóztató hibák között, mint egynehány csillagok a sűrű fellegekkel bévont égnek tisztább részein",¹² akkor egyértelművé válik, hogy Szabót maga Batsányi és Kazinczy is rossz költőnek tartja; ennél pedig kell-e meggyőzőbb érv az olvasó, fájdalmasabb vágás Szabó számára? S mindez viszonylag könnyen megvalósíthatónak tűnt, hiszen Milton támadásához a 18. század első felének európai irodalomszemlélete készen szállította az érveket: a tárgyat szokatlan módon a keresztény mitológiából választó eposzt előbb a francia Voltaire és Hugny, majd nyomonban a német Gottsched illetve széles körökben ismertté vált kritikával.¹³ E kritikák alapvetően Milton munkájának hihetőségét, valószínűségét kérdőjelezték meg a latinos-franciás irodalomszemlélet jegyében, s ugyanebben foglalta össze kifogásainak lényegét Rájnis is, amikor arra biztatta Kazinczyt és Batsányit, hogy a Milton esetében követett gyakorlathoz hasonlóan hordják össze azoknak az íróknak a műveit, "...akik a jó iz templomból, s az igaz ítélet várából kiszorulván, a hihetőségnek korlátján kívül nyargaltak",¹⁴ s ezek fordítását bízzák Szabóra. Kifogásait alátmasztandó, a közzei poéta is ugyanazok a helyek közül eselt ki néhányat a műből, amelyeket a felsorolt külföldi szerzők is a leghibásabbnak tartottak: a Sátán palotaépítését, az apróra zsugorodott űrdűgök tanácskozáit és így tovább. Tarnai szerint¹⁵ Rájnis ezeket az érveket Voltaire Essai sur la Poésie épique /1727/ című tanulmányából vette át, melyet Pótzeli Henriégának függelékében jelentetett meg magyarul. Feltételezésének lényegé-

vel egyetérthetünk, csupán azt jegyezzük meg, hogy Voltaire gondolatait bizonyosan nem fétzeli közvetítette Rájnis számára, az eposz-tanulmány magyar fordítása ugyanis csak a Henriás második /1793. évi/ kiadásának végén jelent meg. Fel szeretnénk hívni a továbbá a figyelmet a magyar és a francia szerző közötti lényeges szemléletbeli eltérésre is. Rájnis véleménye teljes egészében elmarasztaló, míg Voltaire bőségesen ecsetelte Milton erényeit is¹⁶ és az eposzról kialakult homlokegyenest eltérő vélemények magyarázataként megjegyezte: "Mikor valaki az Udvar felől mégyn Versaliába, nem lát egyebet egy alávaló háznál, mellynek hét homloki vagynak, a' melly-~~is~~^a leg-rosszszabb ízléssel vagyon épittetve. Ha pedig a' kert felől nézi azt valaki, akkor lát egy igen dítsőséges palotát, mellynek szépsége annak néminémű hibáit ki-pótolja."¹⁷ Rájniséhoz hasonló, egyértelműen elítélő véleményt fejtett ki viszont Gottsched, a német szerző közvetlen hatása ellen szól azonban, hogy Rájnis Voltaire-rel közös példái közül nála nem szerepel mindegyik.¹⁸ A magyar szerző fogalmazásmódja is inkább Voltaire szövegének szabad fordítására utal, mintsem Gottsched gondolatmenetének ismeretére. Igen jellemző viszont, hogy Rájnis nagyjából ugyanolyan szabadsággal és ugyanolyan szellemben hasznosította a francia szerző gondolatmenetét, ahogyan azt a szintén Voltaire /és Magny/ véleményére támaszkodó¹⁹ lipcsei professzor tette jó fél évszázaddal korábban.

Mindezek ismeretében természetesen²⁰ találhatjuk azt is, hogy Batsányinak nemigen kellett tünnie a fejét a Rájnisnak adandó válaszon: az érveket ő is készen találta az említett francia és német szerzők nézeteivel vitatkozó, Milton-rajongó nyugat-európai irodalomteoretikusok táborában. Az Elveszett paradicsom jelentőségét először Addison ismerte fel híres Spectator-beli írásaiban és az ő véleményét továbbfejlesztve dolgozta ki Gott-

sched egyik vitapartnere, a svájci Bodmer, Milont igazoló gondolatmenetét a Critische Abhandlung von dem Wunderbaren in der Poesie /1740/ című könyvében. Batsányi ugyan e műveket aligha ismerte közvetlenül, a bennük megfogalmazott érveket azonban közvetítették számára az 1760-63 között megjelent Zachariae-féle fordítás²⁰ jegyzetei. A kassai szerkesztő elismerte, hogy Miltonnak vannak hibái, de Longinusra hivatkozva vallotta, "...hogyan egy Poéta hibázhat, és még-is nagy; a' másik ellenben nevezetes hibák nélkül-is igen közép-szerű lehet."²¹ A Rájnis által kifogásolt helyeket azonban éppen nem sorolta a hibásak közé; véleménye szerint azokat csak azok az írók tartották sikerületleneknek, "...kiknek a' tsudálatos dolgokról kétség kívül igen szoroshatárú értelmök van."²² Valóban kifogásolhatónak tartotta viszont, végső soron Addison értekezésére visszavezethető módon,²³ Miltonnak azt az eljárását, hogy allegóriákat /Bűn, Halál/ cselekvő személyekként szerepeltetett. Az angol költő mentségére azonban mindjárt ezt is hozzátette ehhez, hogy hasonló hibákat maga a Milton-kritikus Voltaire is elkövetett a Henriádban.

Tarnai Andor arra is felhívta a figyelmet, hogy az itt-ott szó szerint magyarra fordított Zachariaen és az egy ponton, Minerva származásának magyarázatánál felhasznált Mendelssohnon kívül Batsányi minden bizonnyal egyéb forrásokat is forgatott válaszában fogalmazáskor.²⁴ Gyanúját azon kívül, hogy Batsányi keresztény eposzként méltatta a művet, különösen az alábbi, a kassai szerkesztő által eleve idézőjelek közé tett mondat keltezte fel: "Az emberi Nemzetnek méltósága, és a' fő boldogságról való leesése; a' Természet' meg-vesztegetődésének kút-feje, és eredete; a' Teremtőnek a' meg-esett Emberhez mutatott jósa-ga, kegyelme, és a' gonosz ellenségén való bosszú-állása : ezek

annak a' költeménynek tárgyai: 's mi lehet ezeknél felségesebb".²⁵ Megfigyelhető, hogy érvelése közben Batsányi máshol is emlegette a fenségesség fogalmát; úgy tűnik, számára az eposz legfőbb értéke éppen az volt, hogy megfelelt e legkorábban Longinus által körülírt, a 13. század új utak felé tájékozódó irodalomszemléletében igen divatosá vált esztétikai kategóriának. Miközben arra figyelmeztette Rájnist, hogy Szabó fordítását Neumann /Neander/ latin átdolgozása²⁶ nyomán készítette, lényegesen tartotta megjegyezni, hogy "...Miltonnak ama' nagy munkáját itt mint-egy kisebb formába öntve /noha nem olyan felséggel/ szemlélheted."²⁷ S arra is felhívta vitapartnere figyelmét, hogy Klopstock Messiásának, melynek sikere utólag igazolta a keresztény tematika feldolgozásában úttörő Milton-művet is, "...felségesebb munkát még emberi elme nem költött".²⁸ A miltoni mű fenségességére utaló, Tarnai által is keresett forrás lelőhelyére nekünk sem sikerült rábukkannunk. Eochenburg mindenestre az új vallásos eposz első és legfelségesebb példájaként jellemezte Milton művét, gondolatmenetének forrásaként "Dr. Johnson's Lebensbeschr. Milton's B. II. S. 155 ff. der Deutschen Übers."-ot jelölve meg.²⁹ Nem teljesen kizárt, hogy Batsányi megfogalmazása ide lenne visszavezethető, ezt azonban a Johnson-mű német fordításának elérhetetlensége miatt nem tudtuk eldönteni. Az angol eredeti vizsgálata nem hozott egyértelmű eredményt; Johnson kétségtelenül emlegette a fenségesség problémáját Miltonnal kapcsolatban /"The characteristic quality of his poem is sublimity."/,³⁰ a pontos azonosításhoz azonban a német fordításra lenne szükség. A közvetlen forrás felkutatására irányult további próbálkozásaink részletezése helyett azonban inkább arra a szerepre szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyet a fenségesség kategóriája a Milton mellett kiálló svájciak irodalomszemléletében játszott.³¹ Breitinger azt fejte-

gette a Critische Dichtkunst ötödik, Von dem Neuen című fejezetében, hogy az emberek képzelőerejét mindig az új és szokatlan kelti fel, a véleményének alátámasztására Longinust idézte: "Was die Menschen zu ihrem nothwendigen und täglichen Gebrauche nöthigen haben, das hat gemeiniglich nichts erhabenes an sich, angesehen es nichts seltenes, sondern leicht zu bekommen ist: Hingegen ist das Ausserordentliche allezeit verwundersam."³² Az új pedig, ahogyan Bretinger nem sokkal később megfogalmazta, "... ist eine Mutter des Wunderbaren."³³ Az újnak, a csodálatosnak, ilyen, végső soron a fenséges kategóriájával kapcsolatban álló értelmezése döntő szerepet játszott az Elvesztett paradicsom értékeinek felismarésánál és bizonyításánál is. Alapvetően persze a svájciak a természetutánczás körén belül gondolkodtak,³⁴ akárcsak Gottsched; "Die beyden Künste, des Mahlers und des Poeten, bestehen angeregter Massen in einer geschickten Nachahmung der Natur" - hangzott Bretinger első mondata a Critische Dichtkunst természetutánczásáról szóló fejezetében.³⁵ Bretingerék azonban, támaszkodva a leibniczi "lehetséges világok" elméletére, Gottschedhez képest alaposan kitérítették a természet fogalmát.³⁶ Véleményük szerint a költő, anélkül, hogy vétene a valószínűség követelménye ellen, létrehozhat olyan lehetséges világokat, amelyek a látható világtól különböznek, de annak elemeiből épülnek és a maguk keretein belül nem irracionálisak: "Alleine da dieser Zusammenhang der wirklichen Dinge, den wir die gegenwärtige Welt nennen, nicht lediglich nothwendig ist, und unendlich vielemahl könnte verändert werden, so müssen ausser derselben noch unzählbar viele Welten möglich seyn...". Ezeknek a lehetséges világoknak, függetlenül attól, hogy nem valódiak és nem láthatók, megvan a maguk valósága és igazsága; a költő, "...da er

die Natur nicht alleine in dem Wirklichen, sondern auch in dem Möglichen nachzuahmen fähig ist, so erstreckt sich das Vermögen seiner Kunst oben so weit, als die Kräfte der Natur selbst ...".³⁷ Ezzel a svájciak, anélkül, hogy szakítottak volna a természetutánszás elméletével, a költői képzeletet, a költő teremtő voltának gondolatát állították előtérbe.

A Rájnis és Batsányi között lezajlott összecsapással tehát a 18. század első felének Milton körüli vitáit, pontosabban azok inént jelzett kérdésfeltevéseit és válaszait, recipiálta, ha nem is mindig egyértelműen explicit módon, a magyar irodalom-szenlélet. Az érvek és ellenérvek kölcsönzött volta ugyanakkor felkeltheti azt a gyanút is, hogy e recepció a szokásosnál is szervetlenebbül épült bele a hazai kontextusba. A kérdést alaposabban szemügyre véve azonban számos olyan jelre bukkanunk, amely arra utal, hogy Milton és a műve által kiváltott irodalom-szenléleti viták befogadására a 18. század végi Magyarországon már érettek voltak a feltételek.³⁸ Mindenekelőtt ezt kell világosan látnunk, hogy az Elveszett paradicsom iránti érdeklődés nem csupán a kassai szerkesztők körére volt jellemző. Orczy verseiben már korán emlegette az angol költőt, Mednyánszky Jánost bécsi testőrtársai tréfásan Miltonnak nevezték az 1730-as években, mivel mindig magánál hordta az Elveszett paradicsomot, melyből nagyjából ugyanebben az időben Kovács Ferenc és Horváth Ádám is fordított részleteket. Gubai Gáspár 1739-ben adta ki Az első embernek el-esése címmel David Durant Milton utánszó művét.³⁹ Előszavában azt hangsúlyozta, hogy "szent mteráráci" is lehet "...szívre ható, az elmét el-ragadó, sőt az érzékenységeket édes ájulásba merítő verseket írni",⁴⁰ ezek létrehozása azonban a legnehezebb feladatok közé tartozik. A fő nehézséget abban látta, hogy a poéta képzelőerejét a tárgy nagyon megkötöti; ez a véle-

mény egyébként eléggé közkeletű volt a 18. században, megfogalmazódott a Mindenes Gyűjtemény egyik franciából fordított írásában is.⁴¹ Bizonyításképpen Güböl Tasso és Milton nevét említette, akik minden nagyságuk ellenére sem voltak képesek kikerülni ezt a buktatót; az utóbbi szerző esetében ő is a sokak által kifogásolt helyekre utalt. A Milton nyomában járó Durandnak azonban sikerült kiküszöbölnie azokat a gondolatokat, "...melyek az el-veszett Paraditsomban amaz édes de sokszor erőszakos el-ragadtatásokat szerzik az olvasóban; és eképpen lettek az ő gondolati az én kitsiny erőmnek is meg-lábolhatók...".⁴² A Milton utánzat után hamarosan megszületett az eredeti mű teljes szövegének prózai fordítása is, először ifj. Szilágyi Sámueltól⁴³ majd Bessenyei Sándor tolla nyomán;⁴⁴ ő előszavában anélkül, hogy a fogalmat használta volna, a mű fenségességére hívta fel a figyelmet nagy nyomatékkal.

A Milton nevével összekapcsolódott irodalomszemléleti problémák szerves magyarországi kialakulását azonban nem csupán az eposz iránti, a kuriozitás szintjén messze felülemelkedő érdeklődés bizonyítja; legalább olyan jellemző az a megítélés is, amely a kassai Milton-fordító Baróti Szabó költészetét már korábban körülvette. Szokatlan szórendje, inverziói, tájszavai olvasván a kortársak többsége nyelvrontót kiáltott; amint Révai megfogalmazta Kazinczyhoz írt 1788-as levelében: "Az én vádolásomnak, vagy is inkább intésemnek igen rövid a sumája: hogy Szabó a' Magyar nyelvet rontja, annak természetes rendi ellen el szórván egymástól a' szavakat, kivált az egybe foglaltató részetakéket."⁴⁵ Batsányi azonban jó szemmel felismerte Szabó költői stílusában a fenséges lehetőségét, verseit annak szellemében korrigáltatta vele, s nyilván e felismerés jegyében tartotta alkalmasnak az időt költőt Milton eposzáinak tolmácsolására. Apró, de jel-

lenző adalékként járulhat hozzá még mindehhez a Bodmert támadó Gottsched egyik megjegyzése. A Critische Abhandlung von dem Wunderbaren in der Poesieröl, pontosabban annak előszaváról /!/ írott kritikájában a lipcsei professzor a Miltonra büszke, elfogult angolok érvelését idézte fel és állította, hogy ha netán valaki közülük mégis megjegyzné csöndben: "Miltons Verse wären sehr rauch und hart, seine Sprache altväterisch, seine Wortführung laufe wider den Gebrauch und wider die Sprachlehre, sein Ausdruck sey gezwungen, seine Gedanken wären schwülstig...", azt gyorsan lehurrognák.⁴⁶ E képzeletbeli, lehurrogtatott angol pedig nyilvánvalóan a kritikus álláspontját képviselte, azaz Gottsched lényegében ugyanúgy nyelvrontással vádolta az angol költőt, ahogyan Rájnisk az Elveszett paradicsom magyar fordítóját.

Vita a fordítás kérdéseiről

A Milton-vitánál szorosabban kapcsolódott a kor mindennapi irodalomműveléséhez a fordítás elvi és elméleti kérdései körül kialakult nézeteltérés. Igaz, Batsányi fordítás-tanulmányához Rájnison kívül csak Pétzeli József szólt hozzá, maga a kérdésfölvetés azonban már régóta jól ismert volt Magyarországon, egyszerűen azért, mert a 18. század magyar nyelvű irodalmának döntő többsége fordítás-magyarítás volt, és a fordítók többsége szükségesnek érezte azt, hogy az általa éppen követett fordítási gyakorlatról számot adjon elő- vagy utószavában. A Batsányi, Rájnis és Pétzeli között kialakult vita e sokszor csak néhány mondatos állásfoglalások között csöndesen meghúzódó ellentétekből nőtt ki, így mindenképpen indokolt, hogy a tulajdonképpeni vita értelmezése előtt az itt-ott elszórt, sokszor közhelysze-

rden megfogalmazott nézeteket, ill. az őket motiváló, nem ritkán az antikvitásig visszavezethető, s így a kor latinos-humanisztikus műveltségkészségének szerves részét képező elméleti megfontolásokat tekintsük át.

A kor irodalomszemléletében a fordítói munka szorosan összekapcsolódott a gyakorlással, az egyéni stílus, a nemzeti nyelv tökéletesítésének gondolatával. "...akár mi nehéz is legyen a' fordítás állapotja, bizonyos a' még is, hogy valakik nagyobb tökéletességre törekedtek az írásban, mind fordításokban kezdtek leg először is magokat gyakorolni" - írta Révai Miklós 1787-ben megjelent egyik fordításának előszavában.⁴⁷ Az idézett gondolat nem más, mint egy közismert, Ciceróra, Quintilianusra, Pliniusra visszavezethető antik közhely⁴⁸ újrafogalmazása, melynek több tucatnyi variánsa található a felvilágosodás korának európai és magyar irodalmában. A fordításelmélettel foglalkozó szakirodalom előszörötettel idézi H. Opitz lényegében ugyanezt a nézetet megfogalmazó sorait,⁴⁹ melyeknek mondandója minduntalan visszacseng a 18. századi német irodalomban, például Gottschednél, sőt még Breitlingernél is.⁵⁰ Hasonló vonatkozásban az antik közhely lényegét változatlanul felelevenítő írások közül idézhetjük még Kovásznai Sándor 1795-ös Cicero-fordításának előszavát: "...a' jó fordításokat egy a' leg-jobb eszközök közül valóknak lehet tartani, mind a' nyelvnek tökéletesítésére, ... mind pedig a' nyelv tulajdonságainak ki-tanulására."⁵¹ Egy három évvel korábbi regényfordításunk előszava azt a gondolatot fejtette ki, hogy a fejlett nyelvvel rendelkező nemzetek is fordítások útján tökéletesítették nyelvüket, s bővítették vele együtt a nemzeti nyelven olvasható tudományokat;⁵² Bessenyei hasonló értelmű fejtegetései pedig közismertek. Az utóbbi vélemény újdonsága a korábban idézettekhez képest, hogy fordítások útján már nem csupán az egyéni

stilust, hanem magát a nemzeti nyelvet és tudományt véli tökéletesíthetőnek - s ez az eltérés, mint látni fogjuk, lényeges szemléleti változást jelez.

Mielőtt azonban e változás értelmezésére rátérnénk, fel kell vetnünk a kérdést: vajon a történetileg kialakult három alapvető fordítástípus, azaz az eredetit szóról-szóra követő szolgai, az eredeti hü visszaadására törekvő szoros, ill. az eredeti meghaladását célul kitűző szabad fordítás közül melyiket tartották alkalmasnak az egyéni és/vagy nemzeti nyelv tökéletesítésére? Az elsőt egyáltalán nem, mivel az egyértelműen erőszakot tesz a fordító nyelvén és így létjogosultságot a korábbi évszázadok során is csak kivételes esetekben, például a bibliafordításoknál kaphatott. A másik két módszer mellett azonban egyformán lehetett érvelni és a 18. századi gyakorlatban alkalmazták is mindkettőt; az egymással vitatkozó Batsányi és Rájnai például egyformán és axiómaszerűen hivatkozott⁵³ a hazai nyelv fejlesztésének szükségességére és fontosságára. Fölmerülhet így a kérdés, hogy a nyelv fejlesztése szempontjából egyáltalán szembeállítható-e egymással a szabad és a szoros fordítás, vagy netán két egymást kölcsönösen kiegészítő elméletről van-e szó. A szakirodalom az imént emlegetett közhely forrásaiul megjelölt antik szerzőket általában a szabad fordítás igazolójaként tartja számon.⁵⁴ Kétségtelen: mindegyikük elméletében megtalálható az eredeti mű hazai nyelvre való alkalmazásának és meghaladásának gondolata; de máshol mintha az eredeti pontos követésének igénye is felbukkanna. Idézzünk a szabad fordítás legszélsőségesebb híveként számontartott ifjabb Pliniustól: "Különösen hasznos dolog és sokan ajánlják, hogy fordítsunk görögből latinra, latinból görögre. Mert az ilyen gyakorlással megtanuljuk a helyes és szép kifejezéseket, a szavakat, a sokféle szóalakzatot, az erőteljes

előadásmódot, s így a legjobb példákat követve magunk is hasonló tudunk alkotni. Mienkivül a fordító figyelmét az sem kerüli el, amin az olvasó esetleg átsiklik, így mindezzel felfogásunk és ítélőképességünk is élesedik. Az sem fog ártani, ha mintegy versengve - leírod előző olvasmányaid tartalmát /amire emlékszel/, majd írásodat összehasonlítod azzal, amit olvastál, s gondosan mérlegeled, hol jobb a megoldás, nálad vagy az eredetiben."⁵⁵ Egy mű más nyelvre való fordítása és a korábbi olvasmánnyal való versenyrekelés, mint a stílusgyakorlat két lehetséges formája, itt kétségtelenül elválik. Ugyanakkor elvileg nincs kizárva az sem, hogy a fordítás egyben kísérlet legyen az eredeti meghaladására is. Hasonlóan bizonytalan elválasztással találkozunk Quintilianusnál,⁵⁶ Cicero pedig egy helyen a meghaladás gondolatát egyértelműen a fordításával kötötte össze.⁵⁷ A bizonytalanság és fogalmi tisztázatlanság oka abban keresendő, hogy e szorzők a fordítással még nem önálló diszciplinaként, csupán az egyéni nyelvés stílus fejlesztésének eszközeként foglalkoztak. Olyan eszközeként ráadásul, amely alárendelődik, ill. részét képezi egy szélesebb fogalomnak, az imitationnak. Az utánzás azonban az antikoknál nem jelentett pusztá másolást, hanem végső célként az eredetivel való versengést, annak meghaladását tüzték ki /aemulatio/; "...mi lett volna belőlünk, ha senki sem vitte volna többre annál, akit nyomon követett?" - írta például Quintilianus.⁵⁸ Ezen elv jegyében vált sok esetben a fordítás is versengéssé, annak ellenére, hogy a fenti bizonytalankodó olválasztások tanúbizonysága sz. rint érezték: egy értékes szöveg pusztá fordítása is csiszolhatja a stílust.

A fordítás az Auführliche Redekunstot író, s az általunk emlegetett antik szerzőket név szerint is citáló Gottsched szerint sem más, mint az egyéni stílus csiszolására szolgáló eszköz,

mely alapján véve nála is az imitatio fogalmának rendelődik alá; az utánzásról szóló fejezetnek /Von der Nachahmung/ mindjárt az első mondatában egyértelműen meg is fogalmazta ezt: "Die bisherige Übung im Uebersetzungen ist zwar gewissermassen auch eine Nachahmung zu nennen; und könnte also mit in dieses Hauptstück gezogen worden seyn."⁵⁹ Ugyanakkor igen figyelemreméltó, hogy a fordítás kérdéseivel mégsem itt, hanem egy külön fejezetben⁶⁰ foglalkozott, melyben alapvetően a szoros fordítás elveit fejtette ki. A fordítónak tartania kell magát az eredeti mű tartalmához, a külső forma követésénél pedig vigyáznia kell arra, hogy sem saját anyanyelvének szabályait ne szegje meg /ezért utasítja el a szóról-szóra való fordítást/, sem az eredeti sajátos stílusát ne tüntesse el /Ezért tartja fontosnak az eredeti formai eszközkhöz való lehetőség szerinti ragaszkodást/. Mondataiból végső soron az a vélemény csendül ki, hogy tudja: a kétféle követelménynak egyszerre aligha lehetséges eleget tenni, s úgy tűnik, valamiféle egészséges kompromisszumot igyekezett találni közöttük.

Igen érdekes mindezek után egy pillantást vetni az utánzásról szóló fejezetre is. Míg a fordítás esetében a hűség volt az alapkövetelmény, az imitációt Gottsched egyértelműen elválasztotta valamely mű egyszerű követésétől, ill. a vele való versengéstől. Szerinte a helyes út a következő: az ember válasszon ki valamely történetírői műből egy esetet, ahol a hősnek szónokolnia kellett, tanulmányozza gondosan a korabeli konkrét körülményeket, majd olvasson néhány korabeli szónoklatot és azok szellemében írja meg végül a hős elképzelt beszédét.⁶¹ Végül tehát azt mondhatjuk, hogy Gottsched szerint a fordításnál az eredeti mű tartalmának és szellemének hű visszaadása a követelmény, az utánzásnál pedig új tartalom visszaadása a korabeli

szellemhez való hűség jegyében. A kettő között egyértelműen érezhető a kapcsolat, de ugyanakkor a választóvonal is: Gottsched az antikolnál még csak bizonytalanul jelzett különbséget fordítás és utánczás között egyértelművé tette.

Nyomatékosan kell viszont ismét hangsúlyoznunk, hogy mindez nem jelenti a fordítás önálló diszciplinává válását. Jelzi ezt, hogy a lipcsei professzor csak retorikájában foglalkozott vele részletesen, poétikájában, a Critische Dichtkunstban viszont mindössze néhány marginális megjegyzésre méltatta. Eljárása hátterét azonban ezek a marginális megjegyzések is megvilágítják. A fordítás számára önmagában nem jelentett értéket, csupán hozzájárulhatott saját nemzete irodalmának fejlesztéséhez az értékes külföldi példák felmutatásával, a bizonyos fokig pótolhatta egy-egy műfaj hiányát. E nézet jegyében fejtette ki például egy helyen, hogy amíg nem születnek német földön is színvonalas drámák alkotására képes költők, addig a francia irodalom termékeinek fordításával kell pótolni a hiányt.⁶² A Critische Dichtkunstból kibontakozó kötet egészen egyértelművé teszi a Gottsched Beiträge zur Critische Historie der Deutschen Sprache, Poesie und Beredsamkeit című folyóiratában olvasható, részint magától Gottschedtől eredő, részint Georg Venzky ott megjelent tanulmányában⁶³ kifejtett fordításelméleti gondolatmenetek. Az alaptézis a Redekunsthoz képest változatlan: a fordítói munkát gyakorlati hasznossága igazolhatja. Am folyóiratában Gottsched, ellentétben a Redekunst speciális keretei között elmondottakkal, már nem csupán a nyelv, a stílus csiszolásában látta a fordítások hasznát. Legalább ilyen fontosnak tartotta azt is, hogy a fordítók közvetíthetik a más nemzetek által felhalmozott tudásanyagot az idegen nyelvet nem ismerők számára.⁶⁴ E itt érkezünk vissza ahhoz a minőségi különbséghez, amelyet fejezetünk elején

a Révai, ill. Bessenyei által képviselt álláspontok között csupán jeleztünk. Révai a fordítás kapcsán egyértelműen csak az egyéni stílus fejlesztéséről beszélt; Bessenyei viszont Gottsched előbb idézett véleményéhez hasonlóan jelentette ki, hogy a fordítónak "...munkájok annyiban dicséretes, amennyiben igyekeznek szívesen az idegen nyelven írt jóféle munkákat közönséges hasznukká tenni, sőt gyakorta mind szokat, mind kimondásokat olyanokat találnak fel, amelyek a dolgot kiteszik és a magyar nyelv természetével megegyeznek."⁶⁵

Venzky említett tanulmánya foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy milyen típusú fordítás elégítheti ki legjobban a fenti elvárásokat. Gondolatmenetét alapvetően az a felvilágosodás korában elterjedt nézet befolyásolta, hogy létezik egy elvont igazság, amelyet az egyes megfogalmazások csupán közvetítenek,⁶⁶ s ha a fordítónak úgy tűnik, hogy a szerző közvetítési módja nem megfelelő, akkor joga van változtatni rajta. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy Venzky a szabad fordítás híve lett volna. Írtekezésében ötféle fordítástípust különít el /1. die natürlichen [a legtermészetesebb], 2. die freyen [a szabad], 3. die vermehrten [a bővített], 4. die verstümmelten [a rövidített], 5. die vollstündigsten, die mit Anmerkungen erläuterten [a legteljesebb, amelyet jegyzetek világítanak meg]/, s úgy látta, hogy a konkrét helyzettől függően, a maga helyén mindegyik hasznos.⁶⁷

Kérdés lehet, hogy Venzky nézetei mennyiben azonosíthatóak Gottschedével. E. Dahinten szerint Venzky a Gottsched-kör "szócsöve" volt,⁶⁸ s tény, hogy a Redekunstban, tehát speciális céllal kifejtett fordításelméletet hiba lenne Gottsched véleményével teljes egészében azonosítani. De tény az is, hogy Gottsched az általa fordított Bayle-féle szótár egyik teljedelmes lábjegyzetében szemére vetette a francia fordítóknak, hogy túl-

ságosan elrugaszkodnak az eredeti művektől.⁶⁹ Számunkra azonban e kérdés eldöntésénél lényegesebb most annak felismerése és hangsúlyozása, hogy - előrebecsítva az alábbi vizsgálódások végkövetkeztetését - a korabeli magyar fordítások előszavaiban kifejtett fordításelméleti megfontolások jellegükben a Venzky /Gottsched?/-féle elképzelésekhez állnak legközelebb. A fordítás módszerének megválasztásakor számunkra sem valamely abszolút mérce, hanem a gyakorlati használhatóság szempontja volt a döntő; azt pedig, hogy mikor mely módszer alkalmazása a leggyümölcsözőbb, részint a felhítelezett olvasóközönség előképzettsége, részint a fordítandó mű jellege határozta meg számunkra. Tsernátoni W. Sámuel egy filozófiai mű 1795-ben megjelent fordításának előszavában például elvileg elismerte mind a szoros, mind a szabad fordítás létjogosultságát: "Anszal nem hízokkedem magamnak, hogy irásom a' legpallérozottabb magyarsággal ékeskednék. Az ilyen okesség meg lehet a' fordításban, midőn valamely verses munka, vagy ékesen szóllás-béli darabok, Grátziók 's a' t. fordittatnak, melyekben a' legnagyobb szépség áll a' ki-fejezéseknek eleveenségeiben és nemességeiben ... Az ilyen ékesen szóllás darabjaiban a' jó Fordító szabadságot vehet magának, hogy bizonyos gondolatokat oda ragasszon; a' bádjadtabbakat az Horatzius szava szerint onnan ki-hadja; erősittse a' képzéseket, elevenebb és tündöklőbb kifejezésekkel őllyen, úgy hogy ilyen módon felyül-is haladhattya sokszor az eredeti Irót. De akár-ki által láthattya, hogy az ilyen szinű munkában /ti. saját filozófiai fordításában - Sz.H./ ...a' Fordító biztossa az Irónak; a' biztosnak pedig azt kell elé adni, a'mit reá biznak, ki-vévén az alá irott jegyzéseket és magyarázatokat."⁷⁰ Tsernátoni szerint tehát azt, hogy a fordítónak a szoros vagy a szabad fordítást kell-e alkalmaznia, egyértelműen az eredeti mű jellege határozza meg. Ez az elképze-

lés szintén hosszú történeti útra tekinthet vissza: a forma rovására monó szoros, szóról-szóra való fordítás elvét a Biblia fordítói vallották először, hiszen nekik a szent szövegeknek még a szórendjéhez is ragaszkodniuk kellett.⁷¹ Érdemes felfigyelni arra, hogy Tsernátoni a szép és élvezetes stílust a tartalmi hiúsággal axiómaszerűen tartotta összeegyeztethetetlennek. Ez az érvelés igen gyakran bukkant fel a korabeli szövegekben, Aranka a következőképpen fogalmazott Édes Gergely Horatius-fordításának kapcsán, egyik 1798-as levelében: "Dicsőret ugyan az eredetit annyi versben ki tenni, a mennyiben íratott: de meg kell mellette az is tartani, hogy a' nyelv és értelem tiszta legyen; kivált képpen pedig ha nem érzékenyebb, legalább olyan érzékeny legyen a' fordítás, mint az eredeti munka. Erre nézve kivált az ilyen Satyricumokat a' Prantziák és Németek példái szerint travestiálni kell okvetlenül."⁷² Különösen gyakori a szabad fordítás gondolatának hangsúlyozása a kifejezetten a nagyközönség szórakoztatására szánt művek előszavaiban. Viski T. Pál például kijelentette: célja az volt Ovidius műveinek fordításával, "...hogy ezen elmés játszi munka által, a' kedvetlen bús órákat olykor olykor mind magától, mind olvasótól mintegy exortizálja, el kergesse ..."; nagyon vigyázott tehát fordításának világosságára, "...ezért is kívánta inkább a' szabad, mintsem a' békés Fordítást követni...".⁷³ Itt tehát egyértelműen a hazai olvasó és nyelv szempontja került előtérbe, s igen jellemző, hogy a kifejezetten a nagyközönség szórakoztatására szánt művek fordítói szinte mindig a szabad fordítás elvét vallották; Kónyi János például minden esetben a szabad fordítás mellett tört lánczát.⁷⁴ Mára egészen kuriózumszámba menő módon mutatkozott meg a gyakorlati adottságok kényszerítő ereje. A' magyar játék-szin 1793. évi utolsó kötetében olvasható egyik darab előtt például így írt a fordító

Simai Kristóf: "A' mi a' Fordítást illeti, minthogy a' mi Magyar-Színünk még tsak esztendőös lévén, annyira nem léphetett, hogy nemzetünk nyelvén Mesterségesen éneklő Személyekre szert tehetett volna; az Énekeket rész szerént ki-hagytam, ... rész szerént pedig folyó beszédekkel fel-váltottam."⁷⁵ De a hazai olvasók elvárásait általában figyelembe vették a nem szépirodalmi művek fordítói is. A különbség csak az, hogy a változtatás indokául számukra az olvasó feltételezett előképzettségéhez való ragaszkodás, s nem a gyönyörködtetés szándéka szolgál. Ez utóbbi követelményt egyértelműen elutasították: "Ékes írást ... /Ornatum Stylum/ itt ne remélj Erdemes Olvasó; mert azt követni se tzielom, se szabad mezöm nem volt, elég, ha értelmes kívántam lenni" - írta Nyulas Ferentz doktor Az Erdély országi vízeknek bontásáról közönségesen című munkájának előszavában. Az értelem kedvéért viszont nem pontosan követte fordításában az eredetit, mivel annak szerzője "...tsak a' kémikusoknak irt, én pedig a' Hazatársaknak irok, kik még az effőle munkához nem szoktak hozzá, azért a' dolgokat némű magyarázattal kellett előadnom." Elrettentő példaként egy, a to-kaji borról német nyelven irt könyv magyar fordítását említette, mely minden erénye ellenére sem érhetette el célját, "...mivel egészen a' Lavosier hangján irtott", holott "...a' Magyar Kémikusok igen kevés részét teszik a' Nemzeti boros gazdáknak."⁷⁶ Hasonlóképpen a gyakorlati használhatóság követelményével kellett szembenéznie A' gyermekek neveléséről címmel kiadott Locke-mű fordítójának is.⁷⁷ A problémát számára, előszavának tanúbizony-sága szerint, az okozta, hogy az angol szerző "...Ángliának, mint Tengerek között fekvő Országnak Lakosit igyekezte különösen formálni...", s így magyarországi használhatósága érdekében náhol változtatnia kellett az eredeti szövegen, noha "...egyéb aránt az Auctort a' fordításban szorosan a'mennyire lehetett..." követte.

Mindent összevetve megállapítható, a Gottsched-kör elképzeléseiben csakúgy, mint a hazai gyakorlattal legszorosabb kapcsolatban álló, többnyire ösztönösen kialakultnak tűnő elmélet képező előszavakban egyértelműen a hasznosság szempontja dominált, s ennek jegyében a fordító mindenekelőtt saját nemzete olvasói elvárásait igyekezett kielégíteni. Ennek az olvának a jegyében a fordítás legkülönbözőbb típusai nyerhettek a konkrét helyzettől függően igazolást. Feltűnő továbbá, hogy ha valamilyen speciális esetben az eredeti mű került is előtérbe, a hozzá való hűség a tartalomhoz való ragaszkodásban merült ki, míg a formai szempontokat elhanyagolták, ill. a tartalmi hűség követelményével összeegyeztethetetlennek érezték. A tartalmi és formai hűség együttes követelménye Gottschednél is csak gyakorlati célnak, az ókesen szólás mestersége elsajátításának alárendelődve, a Redekunst-ban merült fel.

A nagy ellenfél Breitinger Fortsetzung der Critischen Dichtkunst című munkája éppen ebben a tekintetben hozott újat. Az előrelépésre már önmagában véve is utal az, hogy Breitinger poétikájában szánt egy egész terjedelmes fejezetet, Von der Kunst der Uebersetzung címmel, a fordítás kérdéseinek.⁷⁸ Horatius máskor által is sokat idézett megjegyzését /"Nec verbum verba curabis reddere fidus Interpres"/ újszerűen magyarázva szigorúan elválasztotta egymástól az utánczást és a fordítást. Utóbbiról a Gottsched-kör elképzeléseihez hasonlóan alapvetően nyelvfilozófiai alapokról kiindulva, a nyelvi racionalizmus jegyében fejtette ki véleményét.⁷⁹ Az emberi gondolkodás tárgyai az egész világon egyformák; az igazság, amelyet e gondolatok keresnek, az egész világon egyfélék; a korlátok, amelyek az emberi lélek működését meghatározzák, az egész világon azonosak - így szükségképpen egylényegűek maguk az emberi gondolatok is, a különböző

nyelvek pedig más-más hangalakban ugyan, de alapjában véve azonos módon fejezik ki ezeket. A különböző nyelvek tehát Breitinger szerint csupán eszközök ugyanannak az általános igazságnak a megfogalmazására.⁸⁰ Ez az álláspont lényegében megegyezett a Gottsched-kör elképzelésével, de míg ők ennek alapján a nyelvi kifejezés esetlegességére és tökéletesíthetőségére hívták fel a figyelmet, addig Breitinger a szoros fordítás elvi lehetőségére következtetett belőle. Hiszen ha a nyelvek csupán azonos gondolatok kifejezésére szolgáló alapvetően egyenrangú eszközök, akkor a különböző nyelvekben létezniük kell egyúttal tökéletesen egyenértékű, kölcsönösen megfeleltethető nyelvi jeleknek és kifejezéseknek, s a fordítónak nincs is más feladata, mint ezek megkeresése. A továbbiakban Breitinger számolt persze a fordítás gyakorlati munkája során adódó speciális nehézségekkel is; ezekre más összefüggésekben még utalni fogunk. A lényeg számunkra pillanatnyilag annak felismerése, hogy a fordítás elméleti kérdéseinek egy poétika keretei között való tárgyalása valóban nem csupán formális jelentőségű, hanem a korábban csak eszköz-szintű, s így a pillanatnyi céloknak megfelelő elvek szerint végzett fordítói munka önálló, lényegében általánosan érvényes törvények által meghatározott feladattá válásának kezdetét jelzi. A 18. században ugyanis először Breitingernél kapcsolódott össze a tartalmi és formai hűség követelménye - ez pedig szükségképpen az eredeti mű előtérbe kerülését jelenti, párhuzamosan a fordító nyelvének, olvasóközönségének való közvetlen hasznát hajtás szempontjainak háttérbe szorulásával.

Breitinger gondolatmenete persze nem előzmények nélkül született /mindenekelőtt bizonyos reneszánszkori elképzelésekre, s a 17. századi Franciaországban Huot által lefektetett elvekre kell utalnunk itt/,⁸¹ ugyanakkor azonban szervesen nőtt ki a

számára közvetlen szellemi környezetet jelentő Gottsched-kör elképzeléseiből is. Nemcsak az utal erre, hogy Breitingernél lényegében a Gottsched által egy retorika speciális elvárásainak körében már megfogalmazott szoros fordítási elvek bukkantak fel továbbfejlesztett és általánosított változatban. A kor elvárásainak nyilvánvaló hatását mutatja az is, hogy Breitinger elődeihez hasonlóan a fordítás akkorra már egyértelműen közhellyé vált gyakorlati hasznainak felsorolásával indította gondolatmenetét - hogy a továbbiakban azután teljes mértékben elszakadhasson ettől a közhely-szinttől. Kétségtelen ugyanakkor, hogy gondolatmenete mögött, ha a korábbiaknál jóval áttételesebben és kimondatlanul is, de ott bújkált a hasznosság szempontja. Elsősorban az általa megfogalmazott formai hűség-követelmény korlátai utalnak erre. A korlátok meglétét egyértelműen bizonyítja, hogy /éppen a szöveg egyes pontjain minél tökéletesebben megvalósítandó, a formában is kifejeződő tartalmi hűség elérése kedvéért/ a verses művek fordítását, Gottschedhez hasonlóan, ő is csak prózában tudta elképzelni.⁸² Ez a nagy formák iránti érzéketlenség mutatja, hogy Breitinger formai hűség-követelménye végülis a gondolati tartalom pontról-pontra való, minél tökéletesebb visszaadását szolgálta, nem pedig a műalkotás egészének megjelenítését. Így a meghatározó nála is egy, bár /hangsúlyozzuk!/ a korábbinál jóval differenciáltabban megfogalmazott /mert a formában is kifejeződő/ tartalmi hűség-követelmény maradt. A hasznosság-elvű Gottsched-körhöz való kapcsolódás, s ugyanakkor annak meghaladása e ponton is világosan érzékelhető.

A fordítás közhelyszerű hasznait tanulmánya elején megfogalmazó, majd tőlük elszakadó Breitinger eljárása a hazai szoros fordítás elméletét legteljesebben kifejtő Batsányi gondolatmenetét juttathatja eszünkbe. Batsányi voltaképpen két változatban

írta meg tanulmányát; az első, terjedősebb kidolgozás a Magyar Műve 1789. szeptember eleji számaiban, a rövidebbre fogott a Magyar Museum 1789. évi első negyedében jelent meg; a két változat tartalmát és kidolgozási módját tekintve is lényegében megegyezett egymással. Az első változatban a nyelv kérdése került a gondolatmenet középpontjába, s a szerző a saját korában jelentkező pozitív törekvéseket állította szembe a korábbi évszázadok latinnyelvűségével. A nemzet és nyelv virágzásának, ill. hanyatlásának párhuzamos voltára Rájnist idézve figyelmeztetett, a hazai nyelv és tudományok fejlődése közötti kapcsolatot pedig nyilvánvalóan Bessenyei nyomán foglalta össze: "Soha semmi Nemzet nem jutott közönséges világosságra idegen nyelven; ...mind a magán lett tudóssá."⁸³ Ugy látta, hogy a hazai nyelv fejlesztéséért, a gondolatok kifejezésére való alkalmasságának bizonyításáért eddig a poézis tett a legtöbbet, de "egyéb Tudományokban még nem sok jó munkát mutathatunk." A cél az, hogy magyar nyelven is lehessen tudományos könyveket olvasni; elérésére pedig a fordítás kínálkozik legfontosabb eszközü. /"Igy tettek más nemzetek-is előbb; edgyik a' másiktól költsönözte tudományát, nyelvére fordította; magáévá tette."/⁸⁴ E gondolatmenetben jellegzetes, s a korábbiakból számunkra már ismerős módon keverednek a nyelvművelés szűkebb, s az anyanyelven olvasható tudományok bővítésének tágabb szempontjai. A második változat bevezetőjéből a történeti visszapillantás a nyelvművelés fontosságának bessenyeies megfogalmazásával együtt hiányzik, csupán a fordítások tartalmi hasznaira való nyomatékos hivatkozás maradt meg. A változtatást valószínűleg az motiválta, hogy a kimaradt gondolatok jórészt a kor lassan közismertté váló eszméi voltak, melyek egy része a Magyar Museum bevezetőjében szélesebb kontextusba állítva megfogalmazódott már néhány oldallal korábban, így ismétlésük fölösleges lett

volna; a tanulmány végső változatában egyébként nemcsak a bevezetőből, hanem az azt követő részekből is kimaradtak a konkrét, korabeli irodalommal, nyelvújítással foglalkozó részletek. A lényeg mindenesetre az, hogy Batsányi mindkét esetben jellegzetesen felvilágosodáskori módon, a fordítások gyakorlati használatnak felidézésével indította gondolatmenetét - hogy a továbbiakban azután Breitingerhez hasonló módon elszakadhasson tőlük. E szempontot figyelembe véve pedig talán nem egészen alaptalanul következtetünk arra sem, hogy a bevezető átalakulása mögött nem csupán az imént említett gyakorlati megfontolások álltak, hanem az is, hogy Batsányi egyre tudatosabban ismerte föl a fordítás kérdéseinek önmagában való fontosságát, s gondolatmenetét igyekezett megszabadítani a fölösleges ballasztoktól. A végső kidolgozás tömör bevezetője mindenesetre még inkább Breitingert juttatja eszünkbe, noha a két bevezető tartalmilag nem mutat összefüggést.

Batsányi természetesen nem Breitinger művét használta közvetlen forrásként, hanem, amint erre maga utalt, "ama nagy nevezetű Tudós Gatterer Ur"⁸⁵ valamely munkáját - melynek azonban mindmáig nem sikerült nyomára akadni.⁸⁶ Igen valószínű azonban, hogy Gatterer, aki nem volt igazán eredeti koponya, maga is erőteljesen támaszkodott a korábbi elképzelésekre. Így, ha Batsányi tanulmányát olvasva azt nem is lehet pontosan eldönteni, hogy mit vett át Gatterertől, s mit írt saját tüprengései nyomán /ill. vett át más, Gatterertől független forrásokból/, gondolatmenetének helyét meglehető biztonsággal ki lehet jelölni a 18. század fordításelméletének történetében. A kritikai kiadás jegyzeteiben Tarnai Andor egyrészt Gottsched Redekunst-jának hatására, másrészt D'Alembert egyik gondolatának /"jobb először egyvégtében sokat fordítani, s azután csiszolgatni a szöveget"/ felbukkanására fi-

gyelmeztetett.⁸⁷ Tarnai észrevételeinek jogosságában nem kételkedünk, de korábbi gondolatmenetünk jegyében úgy véljük, hogy Batsányi értekezésének legalapvetőbb sajátossága /az ti., hogy a fordításnak egy típusát ismerte el, s a háttérbe szorította közvetlen, gyakorlati hasznainak szempontjait is/ Breitinger gondolatmenetével mutat rokonságot. Batsányi is nyomatékosan és többször hangsúlyozta a tartalmi és formai hűség követelményét: "meg-kivántatik a' Fordítótól, hogy ne csak minden gondolatot közönségesen ki-fejessen, hanem annak színét, árnyékozattját és érdemeit is, az eredet-írásnak mássába által vigye" - írta például. Ezt pedig akkor lehet elérni, ha "A' fordítottó -... éppen azokat a' szövejtéseket keresi-fel a' maga nyelvében a'mellyekkel a' munka az eredetiben vagyon meg-írva; és ha talán néha-néha nem talállya éppen-azokat, olyankor annyit-érőkkel váltja fel."⁸⁸ E mondatból világosan kitűnik: Batsányi Breitingerhez hasonlóan vallotta, hogy valamelly dolog vagy gondolat kifejezésére a különböző nyelvekben megtalálhatók az egymásnak tökéletesen megfelelő szavak, csupán meg kell keresni őket. A mondat második felének megengedő-megszorítása pedig mintha arra utalna, hogy Batsányi is felismerte: a fordító munkáját éppen saját nyelvének számtalan rokon értelmű, ám más és más árnyalatú szava nehezíti meg; ti. ezek közül igen nehéz az éppen megfelelőt kiválasztani. A fordítói munka egyik legnagyobb buktatóját Breitinger is éppen abban látta, míg a másikat az idiómák létének tulajdonította.⁸⁹ Alapvetően szembefordult a korábbi értelmi körülírást javalló szemlélettel, s figyelmeztetett arra, hogy az idiómáktól nem szabad a fordítást megfosztani. Szerinte az újabb német fordítások képesek az idegen szöveg gondolatait nagyjából hűen visszaadni, formájukat tekintve azonban sokkal szintelenebbek, fecsegőbbek az eredetnél, s ennek oka alapvetően az, hogy

az idiómák fordítását teljes mértékben elhanyagolják.⁹⁰ Nagyon hasonló nézeteket vallott a kérdésekről Batsányi is: "Az ábrázolatok, az ékes ki-mondások, a' szóknak rendes összerakások 'st. különösen meg-érdemlik a' Fordítónak figyelmisségét. Mivel az eredeti-írásnak főbb ékessége ezekben áll, tehát a' Fordítottónak vagy ugyan-azon ábrázolatot a' ki fejezésekben, ugyan-azon fényt a' beszédnek módgyaiban, a' szóknak össze rakásában ugyan-azon természetes rendet kell ki-fejezni, vagy, ha a' nyelvnek tulajdonsága azt nem engedné, ezek helyett hasonló ékességet alkalmaztatni, a' nélkül, hogy a' gondolatot vagy a' szóknak szaporításával el-erőtlenítse vagy azoknak össze - vonásával meg-homályosítsa."⁹¹ A jó fordításnak mindkét gondolatmenet szerint alapfeltétele az idegen nyelv tökéletes ismerete; Breitinger szerint a fordítandó szöveg nyelve szellemének és természetének tökéletes átélése a biztosíték arra, hogy ha egy-egy idióma lefordíthatatlansága miatt mégis el kell térni az idegen szövegtől, akkor ez az eltérés ne sértse az eredeti mű jellegét.⁹² Mindketten hangsúlyozták továbbá, hogy a fordítónak tökéletesen otthon kell lennie az eredeti mű szerzőjének világában. Breitinger szerint a jó fordítás feltétele, hogy a fordító "...mit dem ersten Urheber in genauer Verstandes-Bekanntschaft stehe in so weit, daß er eine genugsame und deutliche Einsicht in die Vollkommenheit seines Originalen habe...",⁹³ míg Batsányi következőképpen fogalmazta meg ugyanezt: "Az Író' elméjének természeti indulatját szorgalmasan ki kell nékie tanulni: egyébként nehezen fogja az eredetiségnek tekintetét -... - a' fordítottjának meg-adhatni."⁹⁴

Fenti gondolatmenetünkkel szemben felmerülhetne persze az az ellenvetés, hogy az általunk Breitinger vonatkozásában idézett Batsányi-gondolatok némelyikének forrását Tarnai Andor Gott-

sched Redekunstjában ismerte föl.⁹⁵ Az ellentmondás azonban látszólagos: szóltunk már arról a korábbiakban, hogy Breitinger a Gottsched által speciális céllal egy retorikában kifejtett gondolatokat emelte általános keretek közé, s fejlesztette tovább minden körülmények között érvényes rendszerre. Véleményünk szerint azonban ez döntő minőségi változást jelent. S ami a leglényegesebb: Batsányi gondolatmenetében ez a Gottschedhez képesti döntő változás világosan felismerhető. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a további kutatás egyes pontokon ne mutathatna ki újabb, Breitinger gondolatmenetétől független hatásokat is. Nem tartjuk valószínűnek azonban, hogy ezek Batsányi tanulmányának alaptendenciáját érintenék, így további keresésük helyett most lényegesebbnek véljük a gondolatmenet hazai visszhangjának értelmezését. Batsányi tanulmányát, mint említettük már, Rájnisi József és Pétzeli József részéről érte támadás. Mindketten a szabad fordítás mellett emeltek szót, ám nem ugyanabból a nézőpontból közelítették meg a kérdést: Rájnisi érvelésén a latinos-németes, Pétzelién a franciás műveltség nyomai mutathatók ki.

Breitinger tanulmányának alapvető tulajdonsága volt a fordítás és az utánzás gyakorlatának elkülönítése, Batsányi pedig már magától értetődő módon csak a szorosabb értelemben vett fordítás kérdéseivel foglalkozott. Rájnisi viszont a hagyományos álláspont szellemében összemosta a fordítást az utánzással, ill. az eredeti művel való versengéssel. Álláspontja még a Gottschedkör elképzelésénél is korszerűtlenebb volt, s nem csupán a Redekunst speciális keretei között a különbségtételt legalább hallgatólagosan megtévő lipcei professzor elképzeléseihez, hanem az általános keretek között gondolkodó Venzkyhez képest is. Rájnisi szerint a három lehetséges fordítástípus /az ő terminológiájával: az eredetit szóról-szóra követő "rabi fordítás", az eredetit a for-

ditó nyelvének megfelelően korrigáló, de alapjában véve hű "közfordítás", s az eredetivel versengő "joles fordítás"/ között szigorú értékhierarchia van. Venzky viszont úgy vélekedett, hogy az egyes fordítástípusok között nincs előre meghatározott sorrend, hanem a konkrét olvadásoknak megfelelően kell kiválasztani közülük az éppen legmegfelelőbbet. Ragától értetődik, hogy Rájnys idejétmúlt elképzeléseinek birtokában a Batsányi által meghatározott "regulákat" egyértelműen a "rabi fordítás" körébe sorolta, s nem vette észre bennük a tartalmi-formai hűség újszerű követelményét. Érdekos, hogy a "közfordítás" elveit éppen az eredeti formájukban Batsányi gondolatmenetétől sem idegen Gottsched-féle szabályok alapján, azokat időzve határozta meg. Rájnys azonban saját céljainak megfelelően a fordítószabadságot hangsúlyozva, s a köztűtségeket tompítva, elhallgatva fordította le Gottsched pontjait. Különösen szembetűnő ez az utolsó két pont esetében:

III. Daher drücke man denn alles mit solchen Redensarten aus, die in seiner Sprache nicht fremde klingen, sondern derselben eigenthümlich sind. Eine jede Mundart hat ihre eigene Ausdrückungen, die sich in keiner andern ganz genau geben lassen. Und da muß ein Redner allezeit etwas glichgültiges an die Stelle zu setzen wissen, was eben den Nachdruck und eben die Schönheit hat als die Redensart des Originals.

IV. Endlich behalte man so viel als möglich ist, alle Figuren, alle verblünte Reden, auch die Abtheilung der Perioden, aus dem Oroginale bey. Denn weil diese sonderlich den Character des einen Scribenten, von der Schreibart des andern unterscheiden: so muß man, auch in der Uebersetzung noch, einem jeden

A' szólásnak módját ne szabja idegen nyelvhez, hanem annak a' nyelvnek tulajdonságaihoz, a' melyre az eredeti írást fordítja.

A' mondásokban-, vagy igékben- való szépségeket, 's a' függős kerek-beszédeknek el-rendelését, a' mennyire lehetséges, meg ne változtassa. De azért nem szükséges, a' sok mondásokból álló, messze kerengő, 's ugyan azért homályos értelmű beszédekét változás-nélkül hagyni.⁹⁷

Schriftsteller seine Art
lassen, daran man ihn zu er-
kennen pflegt. Doch wollte
ich deswegen nicht rathen,
auch alle weit läuftige
Sätze eines Schriftstellers,
die sich oft, ohne die größte
Verwirrung, nicht in einem
Stück beysammen zu lassen...
Nein, hier kann sich ein
Übersetzer billig die Frey-
heit nehmen, einen verwor-
renen Satz in zwey, drey,
oder mehr Theile abzusondern
... 96

A harmadik pontnál Rájnis elhallgatta Gottschednek azt az olvá-
rását, hogy a fordíthatatlan kifejezések helyett olyanokat kell
a fordító nyelvéből választani, melyek éppen olyan szépségűek
és hatásúak, mint az eredeti, a negyedikben pedig hiába keres-
sük az egyéni írói stílus visszaadása szükségességének nyomaté-
kos hangsúlyozását. Éppen azok a jegyek hiányoznak tehát Rájnis-
nál, amelyek továbbfejlesztve Breitinger írásaiban is felbukkan-
tak, s amelyek visszaesongtek Batsányinál is.

Gottsched szabályai azonban még ilyen szabad fordításban
sem igazolhatták az eredetivel versengeni kívánó "jeles fordí-
tást." Utaltunk már rá, hogy a lipcsei professzor nem csupán el-
választotta a fordítást az imitációtól, hanem az utóbbinak is
egy speciális, a hagyományos versengéstől eltérő formáját aján-
lotta. Magától értetődik tehát, hogy Rájnis nem lelkesedett iga-
zán Gottschedért, s mint később, Georgicon-fordítása előtt meg-
fogalmazta, csak jobb híjján ajánlotta Batsányiék figyelmébe,
ha már azok "...a' régi bölts Tanítóktól elpártolván a' Németek
utánn akartak elindulni."⁹³ Ő maga viszont a "jeles fordítás"
szabályainak meghatározásánál éppen a "régibölts Tanítók"-ra,
egészen pontosan Pliniusra támaszkodott. Persze Plinius idevágó
sorait sem idézte teljes egészében. Csupán a gondolatmenet máso-

dik felét citálta, ahol az antik szerző valóban az eredeti művel való versengés hasznosságáról beszélt,⁹⁹ - az első részt azonban, ahol a szorosabb fordítás előnyeiről értekezett, gondosan elhallgatta. Lindezek alapján teljes mértékben igazat kell adnunk Tarnai Andornak, aki Rájniss gondolatmenetét a 18. század végére már teljes mértékben korszerűtlenné vált latinos-iskolás műveltséggel hozta összefüggésbe.¹⁰⁰

Rájniss támadásának visszaverése természetesen nem okozott különösebb gondot Batsányinak. Egyetlen ponton sem kényszerült saját korábbi elképzeléseinek korrigálására, s nagy biztonsággal mutatott rá Rájniss gondolatmenetének legfőbb gyöngőjére: a fordítás és utánzás összemosására. "Meg-engedem én azt azonban, hogy lehet valamelly jeles munkát a' fordításban még jelesebbé tenni, ... de, hogy ez a' más nyelvre illy módonn által-tett 's meg-szebbített munka az eredeti írásnak hiv mással, jól el-talált képe, az az igaz fordítás legyen, teljességgel tagadom"¹⁰¹ - fogalmazta meg véleményét egy helyen, melyet néhány oldallal később még tovább pontosított: "Már dolog ugyanis egy Iliásnak formájára Éneist tsinálni ... más ismét ugyan-ezen Költeményt, vagy Liviustnak 's Tacitusnak Történetes Könyveit az eredetiből más nyelvre által-tenni, fordítani. En pedig nem az elsőre akartam utat mutatni; hanem ezen utolsóra, azaz, miként kellessék valamely idegen nyelven Készült munkát a' miénkre híven, igazán és jól fordítani, arra hoztam regulákat."¹⁰² Azt, hogy a "regulák" mögött nem a "rabi", hanem a valóban hű, azaz tartalmi és formai szempontokra egyaránt figyelő fordítás lehetősége áll, korábbi írása gondolatainak még világosabbá tételével könnyen igazolhatta. A Rájniss által példa képpen hozott latin idézet háromféle fordításának bizonyító erejét pedig azzal törte le, hogy rámutatott: az eredeti szöveg értéktelen és rossz,

márpedig, s e megjegyzés mögött ismét Gottsched egyik gondolatára ismerhetünk,¹⁰³ fordítani csak az értékes műveket érdemes; nyilvánvalóan azért, mert ezek javítás nélkül is megállják a helyüket.

A vita ezzel lényegében véget is ért. Rájniss ugyan, mint tudjuk, készült az újabb visszavágásra, de írásai kéziratban maradtak, ill. csak halála után jelentek meg. Ezek egyébként azt mutatják, hogy álláspontján semmit sem volt hajlandó változtatni; a Georgicon-fordítás előszava is csak annyi újdonságot hoz, hogy fülhagyott benne a régies, példálódzó stilussal, s igyekezett vitapartneréhez hasonlóan szabatosan és áttekinthetően, mondandóját pontokba osztva újrafogalmazni álláspontját. Amint maga mondja: "Ezek a' regulák meg-egyeznek avval, a' mit már sok esztendővel ezelőtt irtam a Kassai Múzeumnak kiadóji ellen...".¹⁰⁴ Újdonságként legfeljebb azt említhetjük még, hogy speciális esetekben /törvények, Biblia/ elismerte a "rabi fordítás" létjogosultságát is - e régi közhely ismétlése azonban nem teszi gondolatmenetét sokkal korszerűbbé.

Térjünk rá ezek után Batsányi másik ellenlábásának, Pétzeli József véleményének az ismertetésére. Pétzeli a szabad fordítás közismert elméleti támogatója és gyakorlati művelője volt. Franciás orientációjú álláspontja már Batsányi tanulmányának megjelenése előtt kikristályosodott; bizonyítja ezt 1786-ban kibocsátott Henriás-fordításának előszava: "A' mi ezen Munkának fordítását illeti, követtem abban azt a' nemes szabadságot, mellyel élnek az Anglus és Frantz Fordítók ... Követtem azokat a' bölts Régulákat, mellyeket ad a' jólfordítani akaróknak D'Alambert ... Azt adja többek között tanátsul, az a' Nagy Filozófus a' Fordítóknak, hogy mint megannyi Bajnokok, úgy vijjanak - meg az Autorokkal, mellyeket tulajdon nyelvre által tenni igyekeznek,

azt tévén tzelul, hogy ők azokból az Ideákból szint olyan szép vagy még szebb munkát raknak össze, született nyelveken, mintsem a' millyent azok tsináltak a' magokén."¹⁰⁵ Zatsányi tanulmányának megjelenése után, melynek jegyében ráadásul Kazinczy megbírált a Young-fordítását,¹⁰⁶ Pétzeli szükségesnek tartotta, hogy a francia klasszicizmus fordításelméletét képviselő D'Alembert nyomán még egyszer részletesen kifejtse véleményét. A Mindenes Gyűjteményben még 1789-ben megjelent cikk először is részletesebben elismételte, hasonlóan a Henriás előszavához, D'Alembert versengésre szólító gondolatait, melyek világosan utalnak arra a Rolf Kloepper által is kiemelt tényre,¹⁰⁷ hogy a 18. századi francia fordításelméletek is alapvetően az antik imitációs elképzelésekben gyökereztek. Majd Pétzeli az előszóhoz képest új momentumként közvetítette D'Alembertnek azt a nézetét is, hogy az eredeti mű sikertelenebb részeit bátran el kell hagyni, hiszen "...nem azért kell le-fordítani az idegen Írókat, hogy lássuk azoknak hibáikat; hanem hogy meg-gazdagítsuk a' mi literatúránkat assal a' mit ők leg-felségesebben találtak."¹⁰⁸ Ebből pedig már világosan kitűnik a 18. századi francia szerző fordításelméletének jellegzetesen felvilágosodáskori volta: a latinos-iskolás gyakorlatra jellemző nyelv- és stiluscsiszolásról ő is a hazai irodalom igényeinek kielégítésére helyezte át a hangsúlyt - hasonlóan az alaptételként szintén a társadalmi hasznosság szempontját előtérbe állító, század eleji német elméletekhez. D'Alembert gondolatmonote ismertetésének befejezése után Pétzeli a következő, szintén a hazai szükségleteket és lehetőségeket előtérbe állító megjegyzéssel egészítette ki írását: "...mivel későtske ób-redtünk-fel, nem érhetünk mi arra, hogy a' Görög, Deák, Anglus, Frantzia, Német jó munkákat végtől-végig le-forgassuk. Húzzuk-ki tehát azoknak velejeket, vagy essentziájokat, 's a' mi leg-felsé-

gesebb bonnek, azzal gazdagítsuk literatúránkat."¹⁰⁹ Mindent összevetve tehát kétségtelen, hogy Pétseli fejlettebb álláspontot képviselt a lényegében a latinos imitációs gyakorlatnál le- ragadt Rájnisonál, de nézetei nem érték el Batsányi elgondolásá- nak színvonalát.

Felvetődhet persze a kérdés: miként lehetséges az, hogy a legfejlettebb nézetet képviselő Batsányi tanulmánya a 18. század közepének színvonalát tükröző Breitinger gondolatmonotéval mutat lényegi rokonságot? Tény: a fordítással szembeni mai elvárásaink felől nézve Batsányi "regulái" nagyon józanok, a alapvetően kor- szerűek is; a 19. században azonban kétségtelenül nem Breitinger mondta ki az utolsó szót a fordítás ügyében.

A szabad és szoros fordítás képviselői a 18. század első felében, dacára a közöttük feszülő ellentéteknek, egy alapvető kérdésben egyetértettek: eltérő normák szerint ugyan, de lehet- ségesnek tartották a tökéletes fordítás létrehozását. A század második felében, főként a Sturm und Drang periódusában, éppen e- téren következett be fordulat.¹¹⁰ Részint a nyelvfilozófiai né- zetek átalakulásával, részint a teremtő zseni alkotása egyszeri- ségének és megismételhetetlenségének felismerésével (-->86-89) szükségképpen merült fel a kérdés: lehetséges-e egyáltalán a hű fordítás létrehozása? A költői nyelvben, ellentétben a filozófi- aival, már Diderot sem egyszerűen a gondolatok kifejezésének esz- közét látta, hanem az individuum fogalmi nyelven pontosan viss- zaadhatatlan világának, érzelmeinek egyszeriségében információ- értékű forrását - melyet más nyelvbe tökéletesen átültetni le- hotetlen.¹¹¹ Gerstenberg a teremtő zseni alkotása egyszeriségé- nek jegyében egyszerűen tagadta a tökéletes fordítás létrehozá- sának lehetőségét és úgy vélekedett, hogy egy fordítás legfel- jebb kedvesmúló lehet az eredeti mű kézbovételéhez. Mára tehát

teljes egóságában az eredeti mű, s ezzel együtt a fordíthatatlanság hangsúlyozása került előtérbe.¹¹² Herder pedig, híres, a nyelvet és a tudatot alapvető egységben látó nyelvregényének jegyében úgy gondolta, hogy egy fiatalabb korban lévő nyelvből fordítani /bizonyos korlátok között és azzal az elvárással, hogy "...der Uebersetzer muß selbst ein schöpferisches Genie sein."/ lehetséges, sőt szükséges is, az idősebb korban lévőkből viszont lehetetlen és szükségtelen.¹¹³

Mindennek az itt szükségképpen erősen leegyszerűsítve és töredékesen jelzett fejlődésnek a 18. század végi Magyarországon nem volt recepciója. Batsányi Herderre emlékeztetően hangsúlyozta ugyan egy helyen, hogy a fordítónak született nagy elmének kell lennie, ám, tette hozzá, a szabályok ismerete nélkül ő sem boldogulhat.¹¹⁴ Csokonai nagyjából Batsányi elképzeléseivel összhangban álló nézeteket vallott a fordításról és azokat a gyakorlatba is igyekezett átültetni, Kleist-előszavának tanúbizonysága szerint.¹¹⁵ Ráday sokáig tervezett fordításelméleti tanulmánya végülis nem készült el, s a jelekből ítélve aligha hozott volna újat.¹¹⁶ Ugyanez elmondható Földi Kazinczyhoz írt, fordításelméleti fejtegetéseket tartalmazó leveléről is.¹¹⁷ Maga Kazinczy egyébként nem kötelezte el magát egyértelműen Batsányi "regulái" mellett, noha megjelenésük idején helyeselte azokat. Teleki Sámuelhez 1802. augusztus 6-án írott levelében a következőképpen nyilatkozott fogsága idején elkezdett Sallustius-fordításáról: "Ha folytatandom a' munkát, minden jobb kiadásait 's Német, Francia, 's Olasz fordításait megszorzem... 's két fordítással jelenek meg egyszerre; az egyiket szorosan a' deák Original szerint készítem, - a' másikat azzal a' kényes és szabad kózzal, a' mellyel a' Francia szokta által tenni a' régi Írókat, és a' mellyel a' Rollen Római Történeteinek egyik kütetében ol-

gamnak épen nem tulajdoníthatok. Az utánn a' mi versbenn vagyon, ha más nyelven hasonlóul versbe foglalják, az egész dolog kéntelen meg változni, anynyira, hogy nagy nyereség, ha tsak a' gondolatok meg maradnak. Azért is íratott az a' törvény Horatius-tól: Nec verbum verbo curabit reddere fíqus Interpres."¹¹⁹ Felvilágosodáskori előszavakra oly jellemző magamantegetés /saját csekélységére és az időtöltésre való hivatkozás/, nyelvfilozófia /a nyelvek eltérő természetére való utalás/, antik frázis /a meghaladás gondolata/, s a versfordítás jellegzetes problémája /az agyonnyúzott Horatius-idézettel/ jelentkezett itt furcsa együttesben, a közhelyek szintjén - beszédesen tanúskodva arról, hogy még a műveltnek és tájékozottnak ismert koponyák előtt is többnyire milyen eklektikus kép élhetett a fordítás elméleti lehetőségéről a 18. század végének Magyarországn.

MŰFAJELMÉLET

A műfajelméleti gondolkodás általános keretei

a 18. században

A 18. századi irodalomszemlélet nem csupán a költészet helyét igyekezett kijelölni a komoly tudományok között (→26-34), nem csupán a költészet lényegét igyekezett a prózával szembeállítva meghatározni (→34-39), hanem arra is kísérletet tett, hogy a költészet egészén belül kisebb, összetartozó csoportokat alakítson ki, azaz műfajok szerint rendezze saját kora, ill. a megelőző évszázadok költői termését. Rendszeralkotó kísérleteit az a hajdanán Arisztotelész által kialakított hármas szempontrendszer befolyásolta, amely neolatin poétikák által továbbörökített formában, kétségtelenül jelentős hangsúlyeltolódásokkal, de eredetére egyértelműen visszautaló módon élt és hatott a 18. század végéig, sőt a 19. század elejéig,¹ részeként a már több ízben emlegetett, az európai és a magyar irodalomszemlélet alakulásában egyaránt fontos szerepet játszott latinos-humanisztikus műveltségkészletnek (→35-36). Arisztotelész maga a következőképpen fogalmazott: "Az eposzírás, a tragédiaköltészet, a komédia, a dithürambosz-költészet s a fuvola és lantjáték nagy része, egészében véve mind utánzás. Három tekintetben különböznek egymástól: más eszközökkel, más és máshogyan - tehát nem ugyanazon a módon - utánoznak."² Az utánzás eszközén Arisztotelész a műalkotás külső formáját /költői mű esetében: próza vagy vers, ill. utóbbin belül különböző versformák), tárgyán az utánzásra kiválasztott személyeket /kiválóak vagy hitványak/ értette. Az utánzás módja szerint

pedig elkülönítette a drámai költészetet, ahol a költő másokat beszéltet és cselekedtet, ill. az epikusát, ahol a költő maga is beszél, másokat is beszéltet; a lírai műnem különválasztása Arisztotelésznél még nem történt meg.³ A tárgy, eszköz és mód hármas szempontrendszerét szorosan összetartozónak érezte; határozott rosszallással nyilatkozott például arról, hogy "...az emberek, a versformával kapcsolva össze a költői tevékenységet, ezeket elegiaköltőknek, amazokat meg eposzköltőknek nevezik, nem az utánzás módja szerint jelölve meg a költőket, hanem általában a versmérték szerint."⁴ A három szempont lényegében együttesen hatott az újkorban is, a reneszánsz első, Francesco Robortello-féle Arisztotelész-kommentárjától kezdve egészen a 17. századig; ekkor azonban az utánzás módjának szempontja egyértelműen háttérbe szorult a tárgy és eszköz szerinti, az esetek többségében szorosan összekapcsolódott osztályozás mellett. Az ezidőtájt született barokk poétikák célja ugyanis az volt, hogy a költészetet tanítható és tanulható műfaji rendszerbe foglalják, s erre a két utóbbi szempont valóban alkalmasnak bizonyult; rájuk hivatkozva pontosan előírhatták azt, hogy egy-egy műfajhoz milyen tárgy és milyen forma kapcsolódjék. Más kérdés, hogy az utánzás módjának szempontjával együtt kiiktatták a poétikákból a műfajok egységes, magasabb rendszerező elvét is /modern szóval élve: a műnemeket/ és így azok üres szabálygyűjteményekké váltak. Magyar vonatkozásban világosan illusztrálják a kialakult helyzetet azok a 18. század közepi műfaji rendszerezések, amelyeket a jezsuiták alakítottak ki iskolai poétika-oktatásuk során; közülük Acsay Ferenc és legutóbb Szabó Flóris mutatott be egyet-egyet.⁵ De lényegében ugyanezt az állapotot tükrözi Losontzi István már többször emlegetett (--> 35), Bán Imre által elemzett iskolai poétikája is.⁶ Nyugat-Európában azonban már a 18. század elején visszatért az utánzás módjának

szempontja, amikor is a kor gondolkodói a költészet helyét keresve és lényegére rákérdezve éppen a barokk poétikák formális szempontrendszerével igyekeztek leszámolni. Beszéltünk már arról, hogy Gottsched az utile et dulce-elv utile oldalának előtérbe helyezésével, ill. az arisztotelészi természetutánzás-elv felelevenítésével hogyan igyekezett a költészetnek kora alapvetően költészetellenes világszemlélete számára is elfogadható módon helyet biztosítani a tudományok rendszerében (→29-30). A Critische Dichtkunst ugyanakkor, éppen a természetutánzás-elvre támaszkodva, új alapokra helyezett műfajelméleti rendszert is kínált a költészet tekintélyét eljátszott barokk poétikákkal szemben.⁷ A természet utánzásának Gottsched által megkülönböztetett és rangsorolt három formáját⁸ ugyan Arisztotelésznél hiába keressük, a legmagasabbrendűnek tartott Fabel jellemzésénél és felosztásánál azonban egyértelműen megjelent az utánzás módjának Poétika-beli szempontja: "Ferner können die Fabeln eingetheilt werden in epische und dramatische. Jene werden bloß erzöhlet, und dahin gehören nicht nur die Ilias, Odyssee und Aeneis; sondern alle Romane, ja so gar die Usopischen Fabeln. Diese hergegen werden wirklich gespielet, und also lebendig vorgestellt. Dahin rechnet man also alle Tragödien, Comödien und Schäferspiele, imgleichen alle kleine dramatische Gedichte, die wirklich auf einer Schaubühne aufgeführt werden können."⁹ Arisztotelészhez hasonlóan elkülönítette tehát az epikai és a drámai műnemet, míg a lírait ő is érintetlenül hagyta. Gottsched szemléletének eklektikusságát mutatja, hogy munkájának második felében, amelyben a különböző műfajokat vette sorra és jellemezte, már nem alkalmazta a természetutánzás általános, ill. az utánzás módjának speciális szempontját átfogó rendszerező elvként; az egyes költői műfajokat látszólag az egyébként meghaladni igyekezett barokk poétikákra

jellemző módon, tárgyuk és formájuk szerint csoportosította. K. Scherpe azonban alapos elemzésében arra figyelmeztetett, hogy Gottsched, csoportosításának kialakításakor, keletkezésük feltételezett sorrendjében tárgyalta a műfajokat, s így rendszere voltaképpen a költészet történetileg és alkotáslélektanilag meghatározott kiteljesedési és gazdagodási folyamatát, "növekedését" tükrözi.¹⁰ Mindezzel pedig annak a műfajelméleti rendszerezésnek a lehetőségét csillantotta meg, amely a normatív jellegű, örök-érvényű, időtől és tértől független arisztotelészi jellegű műfaji kánonnal szemben /melyet egyébként munkájában maga is alapvetően képviselt/ a történetileg meghatározott szubjektív tényezők fontosságát hangsúlyozva igyekezett rugalmasabb kereteket teremteni a költészet termékeinek csoportosításához, ill. szélsőséges esetben a műalkotások egyszerűségére és egységére hivatkozva egyszerűen tagadta mindenféle csoportosítás lehetőségét és szükségességét.¹¹ Az arisztotelészi jellegű racionális-normatív és az utóbb említett irracionális-szubjektív tendencia párhuzamosan élt és hatott a 18. század irodalomszemléletében.¹² Gottschednél még az arisztotelészi jellegű szisztéma maradt az uralkodó, s vele voltaképpen az a majd Engellel záruló fejlődési sor kezdődött meg a 18. századi német irodalomszemlélet történetében, amely az antik tudóstól örökölt szisztéma kereteit igyekezett oly módon tágítani, hogy az a természetutánzás-elv tagadása nélkül is alkalmassá váljék a lírai műnem kialakítására, ill. befogadására. A másik tendencia kialakulásához lényegében Baumgarten teremtette meg a lehetőséget, s az azután Klopstockon és Gerstenbergen keresztül Herderig, a historizmus jegyében kialakult műfajelméletig húzódtott.

A kor magyar műfajelmélet-történetének forrásait, szem előtt tartva a nyugat-európai /mindenekelőtt a német/ műfajelmélet ala-

kulásáról elmondottakat, az alábbiakban három alfejezetre osztva tárgyaljuk. Először Földi János kéziratban maradt áttekintő műfajelméletével foglalkozunk, melyet A' versírásról című könyvének második felében¹³ fogalmazott meg. Ezután Csokonai műfajelméleti nézeteit elemezzük, középpontban Az epopoeáról közönségesen című tanulmányával. A hazai műfajelmélet további forrásait külön alfejezetben ismertetjük és értelmezzük majd, megkülönböztetett figyelmet és terjedelmet biztosítva a regényelméletileg hasznosítható szövegeknek. E viszonylag új, az arisztotelészi rendszerből hiányzó műfajnak ugyanis éppen a 18. században kellett legitimálnia önmagát, s a műfaj körüli viták, munkájuk várhatóan ellentmondásos fogadtatása sokáig szinte kivétel nélkül arra készítette a hazai regényfordítókat-magyarítókat, hogy munkájuk létjogosultságát alapvetően apologetikus jellegű előszavakban igyekezzenek bizonyítani; bevezetőik pedig a többi műfajhoz viszonyítva meglepően bőséges /ha nem is túlságosan változatos és színvonalas/ forrásanyagot kínálnak a kritikátörténész számára.

Földi

Földi János műfajelméleti rendszerét a szakirodalom mind-
eddig kevés figyelemre méltatta. Kora kontextusában való elhelye-
zését először Bán Imre kísérelte meg, mintegy mellékesen és uta-
lásszerűen, Losontzi István poétikájáról szóló tanulmányának e-
gyik lábjegyzetes megjegyzésében. Földi munkáját a Losontzi-tí-
pusú barokk poétikák magyar nyelvű változatának tekintette; amint
megfogalmazta: "Nagyjából ugyanezt /ti. a Losontzi-féle - Sz.M./
műfaji beosztást találjuk Földi János A' versírásról című poéti-
kájában..."¹⁴ Megállapításának érvényességét megerősítette a kér-

dést részletesebben körüljáró és más hatásokkal is számoló Mezei Márta is, Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt című könyvének egyik bevezető fejezetében. Ő úgy fogalmazott, hogy Földi "Az osztályozásban, mint maga mondja, főként Szerdahely rendszerezésére támaszkodik, más helyütt azonban idézi a német populárfilozófia szerzőit: Baumgartent, Eschenburgot, a franciák közül Voltairet, Marmontelt, az angol irodalomból pedig Shaftesbury nézeteit ismeri",¹⁵ az előadás módja szerinti felosztását ugyanakkor Bán Imre tanulmányára hivatkozva Horatiusra, Diomedesre és a barokk poétikákra vezette vissza.

Losontzi és Földi rendszerezése között valóban vannak szembevetendő hasonlóságok. A műfajokat mindketten két nagy csoportba osztották az előadás módja szerint. Losontzi megkülönböztette a carmen dramaticumot /komédia, tragédia, bukolika/, "amidőn a dolgot képzelt személyek adják elő", és a carmen exegeticumot /elbeszélés, költői levél/, "amidőn a dolgot a poéta saját személyében adja elő".¹⁶ E felosztási szempont, amelyet Bán Imre és Mezei Márta Diomedesre és Horatiusra vezettek vissza, de amelynek gyökereit végső soron Arisztotelésznél kereshetjük, jelen van Földinél is. A költészetnek azon nemét, mondja, "...mellyben egyedül maga a' Versíró a' szóló személy, már akár beszélljen, akár leírjon, akár fessen, akár tanítson és büntessen, akár a' magatelljes érzését fejezze ki, nevezzük Epica vagy Narrativa Poésisnek. A'hol pedig a' Költő más személyeket beszélltet és miveltet, a' nélkül hogy maga beszédét közibe elegyítse, az mondatik Dramatica Poésisnek, és e' két fő Osztások alatt a' Vers tudománynak minden tárgyai, mellyek körül foglalatoskodik, bé foglaltathatnak."¹⁷ Losontzinál is, Földinél is megtalálható az ugyancsak Arisztotelésztől ismerős tárgy- és költői eszköz szerinti felosztás szempontja is. Alkalmazásuk azonban már erőteljesen eltér

egymástól. Földi a tárgy és az eszköz szerinti csoportosítást munkája fő részében az előadás módja szerinti rendszerező elvnek rendelte alá, s az egyes műfajokat besorolta az epikus, ill. a dramatikus műnemek valamelyikébe. Losontzi viszont az előadás módjától függetlenül alkalmazta a tárgy és az eszköz szerinti kategorizálást; amint Bán Inre megfogalmazta: "...Losontzi poétikai rendszerezése következetlen, kategóriái egymásba nyúlnak: a dráma, az eposz, és a költői levél csak az előadásmód / »a modo tractationis« / változataiként szerepelnek, a tárgy szerinti / »a materia« / felosztásban már nem."¹⁸ Az előadás módja tehát Földinél, lényegében az eredetiarisztotelészi szándéknak megfelelően, átfogó rendszerező elvvé vált, míg Losontzinál csak egyként szerepelt a többi mellett. Losontzi ugyanis a barokk poétikák szellemében nem rendszert akart teremteni, hanem az egyes műfajokat minél világosabban jellemezni azért, hogy készítésüket bárki elsajátíthassa. E szellemet tükrözi az is, amit meghatározásként a költői mesterségről, ill. a költeményről írt: "Ars poetica est, quae tradit modum faciendi orationem, certis quantitativibus et numeris syllabarum ligatam" - "Carmen seu Poema est concinna Versuum congeries".¹⁹ Földi viszont, jóval modernebb szellemben, Eschenburgra támaszkodva adta meg könyve elején a költészet definícióját (→70.).

Mindez együttvéve arra utal, hogy Földi forrását nem a neolatin poétikák között kell keresnünk. Az az általa is bevallott tény, hogy a költészet fogalmának kialakításakor Eschenburg nyomán dolgozott, sőt, mint láttuk, szó szerint fordított a német szerzőtől (→72.), figyelmünket az Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaftenre terelheti. Földi és Eschenburg műfajelméleti rendszereit egymás mellé állítva pedig nem csupán hasonlóságot, hanem szinte teljes azonosságot figyelhetünk

meg. 20

Eschenburg:

zu den epischen Dichtungs-
arten:

die Fabel und Erzählung

das Schäfergedicht

das Epigramm

die Satire

das Lehrgedicht und die
Epistel

die Elegie

die lyrischen Poesie; und

das Heldengedicht

zu den dramatischen:

das poetische Gespräch

die Heroide

die Kantate

das Lustspiel

das Trauerspiel; und

die Oper

Földi:

Epica, vagy Beszédes Poesis:

A' Mesék és a' Poétai magános
Beszéllgetés /Fabulae, Narratio
Poetica/

A' Pásztori Poésis /Rustica Po-
esis

A' Czimzó vers /Epigramma, Pur-
goma/

A' Feddő vers /Satira, Gúnyoló,
Orcozázó vers/

Az Erköltsi, vagy Oktató versek
/Didactica, Moralia/

Az Alagyák /Elegiae/

A' Lantos Poesis, vagy Himnuszok,
Énekek és Dalok /Poesis Lyrica/

A' Vitézi vers /Epopoia, Helden-
gedicht/

Dramatica vagy Tselekedetes Poesis

A' Poétai Együttbeszéllgetés
/Colloquia Poetica/

A' Fő Személyek Levelaik /Heroidum
Epistolae/

-

A' Vigjáték /Comoedia/

A' Szomorújáték /Tragoedia/

Az Operák, vagy Énekes Játékok

A költészetnek az előadás módja szerinti, Földitől imént idézett
felosztásnak szó szerinti megfelelőjét is megtaláljuk Eschenburg-
nál: " Nennt man die Gattungen, worin der Dichter selbst redet,

er mag nun erzählen, oder beschreiben, oder schildern, oder lehren und bestrafen, oder sein volles Gefühl ausdrücken, die epischen, und die, worin er fremde Personen reden und handeln lässt, ohne seinen eignen Vortrag einzumischen, die dramatischen; so lassen sich alle Formen der Poesie unter diese beiden Hauptgattungen bringen."²¹ S többségükben szó szerinti fordítások azok a tömör meghatározások is, amelyekben Földi az egyes műfajokat jellemezte; példaként idézzünk csak egyet, tömörsége miatt a pásztorköltészetről szólót:²²

Das Schäfergedicht oder Hir-
tengedicht /Idyll, Ekloge/
ist die sinnlich vollkommene
Darstellung veredelter Hand-
lungen, Sitten, Leidenschaf-
ten und Empfindungen solcher
Menschen, die in kleinen,
gewöhnlich ländschaftlichen
Gesellschaften beysammen
leben.

A^o Pásztori Poésis tökéletes
érzékeny előállítások az oly
emberek nemes tselekedeteinek,
erköltseiknek, indulatjaiknak,
és érzéseiknek, kik valamelly
kitsiny, leg inkább mezei tár-
saságban együtt élnek.

Nem túlzás tehát az sem, ha úgy fogalmazunk, hogy Földi műfajel-
méletének döntő részét Eschenburgból fordította; egyéni munkája,
s persze ez sem lebecsülendő, az egyes műfajokhoz a magyar példa-
anyag összegyűjtése volt. A Föld-féle rendszer azonban éppen csak
az eschenburgi műfajelmélet vázát tette magyar nyelven hozzáfér-
hetővé; az egyes műfajok részletes jellemzését a német esztéti-
kustól eltérően Földinél hiába keresnénk. Az egyetlen hely, ahol
Földi nem követte szolgai módon Eschenburgot, az az első, A^o Me-
sék és a^o Poétai magános Beszélgetés címet viselő műfajcsoport.²³
Megfelelője persze megtalálható Eschenburgnál is, a Fabel und
Erzählung.²⁴ A csoport keretein belül először mindketten a mesé-
ről beszéltek, középpontban Aesophussal, de az elmondottak nem
mutatnak azonosságot; igaz, ellent sem mondanak egymásnak. A mű-
fajcsoport második tagja, melyet Földi Poétai Beszélgetésnek
nevezett, talán megfeleltethető az Eschenburgnál szintén második

helyen tárgyalt Poetische Erzählungennak, ám Földi egy mondatos meghatározásából /"Az úgy nevezett tulajdonképpen való Poétai Beszélgetés némelly Történeteknek fel-hordások, mint az Ovid Metamorphosise."/²⁵ nem lehet biztos következtetést levonni. Egy helyen példaként mindenesetre a német szerző is Ovidiusra hivatkozott. A műfajcsoport harmadik tagja azonban egyértelműen más Földinél és más Eschenburgnál; míg az előbbi a regényről, az utóbbi az allegóriáról beszélt. E különbség annál is inkább feltűnő, mivel Eschenburg a regényt, elsősorban prózai formája miatt, munkájának második, Rhetorik címet viselő részében tárgyalta, mondván: "Dadurch, daß eine Erzählung ordichtet ist, wird eigentlich in den wesentlichen Bestandtheilen ihrer Einrichtung und ihres Vortrages nichts verändert...".²⁶ Feltűnő az is, bár a műfajcsoport megelőző két tagjánál tapasztaltak után már nem meglepő, hogy az a jellemzés, amelyet Eschenburg ott adott a regényről, nem azonos a Földi által elmondottakkal. Mindez együttvéve arra utal, hogy a magyar szerző az első műfajcsoport esetében Eschenburg mellett más forrást is használt - mégpedig minden bizonnyal Szerdahely Poesis narrativáját. Ennek első és második fejezetében Szerdahely az aesopusi mesével és a regénnyel foglalkozott,²⁷ s bár az általa elmondottak nem mutatnak Földi szövegével egyszerű fordításra utaló, szóról-szóra való megfeleléseket, bizonyos tartalmi hasonlóságok /pl. a regényeket mindketten két csoportra, kisebbekre és nagyobbakra osztották/, s az, hogy Földi egy oldallal korábban, más összefüggésben maga is emlegette Szerdahelyt, a kor e jelentős latin nyelvű poétikájának hatására vall. Szerdahely egy pánthon valószínűsíthető hatása azonban nem változtat azon a tényen, hogy Földi egészében véve nem a magyar professzor, hanem Eschenburg műfajelméleti rendszerezését tette magáévá. Így, ha következő lépésként Földi álláspontjának korszerűségét

akarjuk felmérni, akkor először is Eschenburg helyét kell kijelölnünk az európai műfajelméleti gondolkodás fontosabb változó fejlődéstörténetében, majd meg kell vizsgálnunk azt is, hogy a műfajelméleti rész helyenkénti szóról-szóra való recipiálása mellett magáévá tette-e, s ha igen, milyen mértékben tette magáévá Földi a német esztéta könyvének egészéből kibontakozó irodalomelméletet.

Eschenburg helyének kijelölése kora műfajelméleti gondolkodásának kontextusában A. Schorpe kitűnő munkája nyomán nem túlságosan bonyolult feladat.²³ Biztítottuk már, hogy az alapvetően az arisztotelészi normatív rendszer keretei között gondolkodó 18. századi műfajelméletek legfőbb feladatuknak a lírai műnem elkülönítését, s így a triadikus műfaji beosztás létrehozását tekintették; e törekvésük során egyébként a líra, dráma és epika mellett gyakran a didaktikus költészetet is külön csoportba sorolták. A hármas /ill. négyes/ műfaji rendszer létrehozása először a valószínűleg olasz előzményekre támaszkodó Baumgartennek és a francia Batteux-nak sikerült. Batteux-ra támaszkodva munkájának első, Von der Poesie überhaupt című részében Eschenburg is különválasztotta a lírai műnemet. Ontályozásának alapja a kidolgozási mód /"Behandlungsart"/ és a költői szándék: "Entweder geht diese Absicht bloß auf die Schilderung der Gegenstände, und ihrer Eigenschaften; und dann entsteht beschreibende Poesie; oder auf historische Darstellung wahrer oder erdichteter Vorfälle und Handlungen, die dann poetische Erzählung wird; oder auf Nachahmung solcher Handlungen durch Gespräch und sichtbare Vorstellung, woraus ein dramatisches Gedicht entsteht; oder auf lebhaftem und sinnlichem Vortrag allgemeiner Wahrheiten und Vorschriften, in der didaktischen Poesie; oder endlich auf Ausdruck seiner Empfindungen in ihrer ganzen Fülle, durch die lyrische Poesie."²⁴

Az itt felsorolt öt műfajcsoport, amint erre Scherpe fölhívta a figyelmet, lényegében négyre csökkenthető, mivel a leíró és a didaktikus költészet között a német szerző szoros kapcsolatot látott. Modern felfogásra utal az is, hogy Eschenburg munkájának következő bekezdésében az így kialakított műfaji csoportok közé nem igyekezett éles határokat vonni, sőt éppen arra figyelmeztetett, hogy azok kölcsönösen átnyúlhatnak egymásba. E meggondolás jegyében kritizálta a korábbi merev, tárgy és eszköz szerinti különválasztást, kijelentvén: "Übrigens gewinnt jedes Gedicht an inneren Werth, je vielfacher und zusammengesetzter die Form desselben ist."³⁰ Irodalomszemléletének korlátait mutatja azonban, hogy az általános elméleti részben kifejtett modern felfogást nem volt képes átvinni munkájának az egyes műfajokat csoportosító és jellemző részébe; itt, mint láttuk, lényegében a hagyományos arisztotelészi kettős sémát alkalmazta. Hasonló következetlenséget jelez nála az is, hogy miközben az általános elméleti részben függetlenítette a költészet fogalmát a verses, ill. a prózai formától (--→72.), addig a regényt, főként prózai volta miatt, a retorika keretei között tárgyalta. Mindezekután visszatérve Földihez, megállapíthatjuk, hogy ő egy ponton, s nyilván nem véletlenül éppen ott, ahol Szerdahely tekintélyét is a háta mögött tudhatta, korrigálta Eschenburg következetlenségét: a regényt nem zárta ki a poétika keretei közül, hanem elkelyezte az epikai műnem első csoportjában. A lényegesebb kérdésnél, a líra besorolásánál azonban éppen fordított irányban oldotta fel az Eschenburgnál tapasztalható ellentmondást, amikor egyértelműen az utánzás módja szerint elkülönített első műfaji csoport keretei között tárgyalta azt, a német szerző munkájának más pontján olvasható négyes, ill. ötös felosztásról nem is téve említést. Ez a szemléletmód pedig a 18. század végén már Magyarországon is meg-

haladásra várt; világosan utal erre éppen Csokonai műfajelméleti rendszerezése. Földi műfajelméleti nézeteinek kiérleletlen voltára utal továbbá még egy, eddig nem említett tény is. Az, hogy Eschenburgot követő rendszerezésének lezárása után, mintegy függelékként, az egyes költeménytípusok "különös elnevezések"-et ismertetve egyértelműen a barokk poétikákra jellemző módon és rendszerben, tárgyuk és néhol a hozzájuk kapcsolódó költői eszközök szerint csoportosítva sorolta fel a különböző "versnemeket".³¹ Közöttük olyanokat is, mint a Genethliacumot, az Epithalamiumot, az Epicediumot és az alkalmi költészet többi jellegzetes formáját, melyek előző rendszerezéséből természetesen kimaradtak, a barokk poétikáknak viszont megszokott elemeit alkották.

Csokonai

"...némelyek Aristotelessel csak kétféle poesist tesznek, úgy mint epicát és dramaticát. Tudniillik vagy maga beszél el valamit a poéta /epos, narratio, beszélés/, vagy a szót más személyeknek a szájába adja, s azokkal beszélteti el /drama, actio, cselekvés/. És e szerint valami csak nem theatrumba készült szomorú, vig, énekes vagy akármiféle darab, azt mind az epica vagy beszélő poesis neve és rende alá szorítják..." - írta Csokonai Az epopejáról közönségesen című tanulmányának elején,³² ahol, mielőtt rátért volna tulajdonképpeni tárgyára, kifejtette véleményét a korabeli műfajelméleti rendszerezésekről, és vázlatosan jelezte saját, azoktól eltérő elképzelését is. Az arisztotelészi rendszerrel Szerdahely nyomán a 18. századi nyugat-európai irodalomszemléletben is elterjedt négyes felosztást állította szembe: Epica, Dramatica, Lyricea, Didactica. Ezt a felosztást jobbnak tartotta a korábbiaknál, de korántsem volt elégedett vele.

Legnagyobb hiányosságának azt tartotta, hasonlóan minden korábbi felfogáshoz, "...hogy nem belső és természetű, hanem külső különbség van felvéve a poémák felosztásában fundamentumúl."³³ Ugyanakkor, a hiányosságot kiküszöbölni igyekezve, "...a poétai materiáknak és tárgyaknak, s a poétai vélek való bűnűsének belső és elválhatatlan minőségeket tartván..." szem előtt, öt alapvető csoportot különített el, s jellemzett egy-két szóval a következőképpen: Heroica: sublimitas, admiratio; Comica: ridiculum acris mixtum; Nativa: candor, simplicitas ingenua; Acuta: argutiae, acumen; Didactica: utile dulci mixtum."³⁴ Bővebben azonban nem jellemezte őket, arra hivatkozva, hogy ezt megteszi majd később, A magyar poesis című munkájában, amelyben, mint írta, "...Marmontelnek a La Poétique Française nevű munkáját tettem előbe például." E műve azonban nem készült el, vagy legalábbis nem maradt ránk, így a mi kutató, Csokonai műfajelméleti elképzeléseit rekonstruálni igyekezve, csak a fentebb idézett néhány soros vázlatra és a szerző máshol elszórt műfajelméletileg hasznosítható gondolataira támaszkodhat. Kézenfekvő lenne persze az a feltételezés, hogy Csokonai rendszerezését a hivatkozott Marmonteltől kölcsönözte, ezt azonban Mezei Márta összehasonlító vizsgálatai³⁵ lényegében kizárták. Ha szellemében és itt-ott egy-egy megfogalmazásában érezhető is a francia szerző hatása, a nála található tizes műfaji beosztás és a Csokonai által megnevezett öt "fő nem" közé semmiképpen sem lehet egyenlőségjelet tenni. Nem kizárt természetesen, hogy Csokonai valahonnan máshonnan kölcsönözte műfaji beosztását, ennek azonban nem sikerült nyomára akadnunk. A továbbiakban a források után való nyomozás helyett a rendelkezésre álló adatok és Mezei Márta kutatásainak tanulságai alapján az idézett, vázlatosan kifejtett rendszerezés értelmezésére teszünk kísérletet.

Ami már az első pillantásra is feltűnhet, az az, hogy Csokonainál a "belső és természeti" különbségeken alapuló felosztásban az arisztotelészi kritériumok közül változatlanul alapvető maradt a költői tárgy szempontja. A "vélek való bánás" azonban nem egyszerűsíthető le sem az utánzás módjára, sem az utánzás eszközére, de a kettő együttesére sem. Csokonaitól mi sem állt távolabb annál, hogy tárgy és eszköz egymás mellé rendelésével normatív jellegű műfaji kánont hozzon létre. A "vélek való bánás" inkább a költői előadásmód olyan jellemzésére szolgálhat, amelynek hatóköre a fenségestől a használva gyönyörködtetőig terjedhet. Az, hogy egy mű a felsorolt öt osztály közül melyikbe kerül, függ tárgyától és a tárgy költői feldolgozásától - ez azonban nem jelenti azt, hogy egy-egy csoporthoz kizárólagos tárgyi és eszközbeli előírások kapcsolódniának. Inkább úgy tűnik, hogy az egyik vagy a másik csoporthoz való tartozást a tárgy és a feldolgozásmód közötti, végső soron az alkotó tehetsége által determinált, ill. személyisége által szabadon meghatározott kapcsolat dönti el; a szublimitás fogalmával jellemzett Heroicához például egyaránt tartozhatna a vitézi epopoea és az óda, függetlenül eltérő tárgyuktól és költő eszközeiktől. Ezzel viszont a hagyományos műnemek és műfajok szerinti felosztás fel is robbanna, a vitézi és a furcsa /-komikus/ epopoea ugyanis többé nem állnának szorosan egymás mellett, ahogyan azt korábban tették az epikai műnem részeként, hanem a Heroica, ill. a Comica kategóriájába sorolódniának; a bajnoki epopoea elhelyezéséről később szólnunk. De felbomlana az egységes lírai műnem is. Az anakreoni dalokhoz irt jegyzésekben Csokonai két alapformáját különítette el a lírának, "...ahozképest, a mint vagy felemelkedik, és magán kívül ragadtatik a mi lelkünk, vagy pedig csak csendes és kellemtetes elborulásban jön az előtte lévő tárgy által."³⁶ Bevallottan

Eschenburgot követve az elsőhöz az ódát, a másodikhoz a dalt sorolta, s a nagyszerű tárgyak "fellengősebb" előadásával, ill. "A természet látásából indult örömk..." /nyájasság, barátság, társasági élet, jó kedv stb./, a "...természetes, együgyű, kellemes és jóhangzású..." előadásmóddal karakterizálta őket. Eschenburgnál az óda és a dal természetesen a lírai műfaj egymás mellett álló alkotórészeiként kapott helyet, Csokonainál viszont minden bizonnyal a Heroicához tartozott volna az első, a Nativához a második. A hagyományos műnemek felosztása és külön kategóriákba sorolása mellett egyébként Csokonai a műfaji tisztasággal szemben is állást foglalt a műfajkeveredés pozitív esztétikai hatása mellett, nagyjából a Földi kapcsán idézett eschenburgi megfogalmazás (---> 162.) szellemére emlékeztetően. A Dorottya előszavának megfogalmazása szerint: "Stylusomat szándékoztam céломhoz, a dologhoz és a személyekhez alkalmaztatni; és hogy epopoeám néha-néha drámai formát is végyen magának, s annál fogva még tarkább legyen, a scénák pedig jelenvalóbbá és érdeklőbbé legyenek: imitt-amott magokat beszéltetem a személyeket, mely az olvasónak unalmát is ébreszti."³⁷

A feltételes mód használata előbbi fejtegetésünk során természetesen kötelező volt számunkra: Csokonai maga ugyanis műfajelméleti rendszer-vázlata és az egyes műfajokra vonatkozó konkrét fejtegetései között sohasem vont párhuzamot, így az utólagos hozzárendeléseket csak logikai úton tehettük meg. Ez pedig szükségképpen magában foglal némi bizonytalanságot, annál is inkább, mert Csokonainak van olyan utalása is, amely a hagyományos, tárgyat és eszközt szoros kapcsolatban látó felfogás jelenlétéről tanúskodik irodalomszemléletében. A Dorottya előszavának végén így fogalmazott: "...ha vitézi epopoeát irtam volna, a hexameterre esett volna a választásom; egy ilyen populáris és csupán mu-

lattató eposzhoz jobbnak tartottam a szokott kettős strófákat."³⁸ Ez azonban végső soron mégsem mond ollont gyökereken értelmezés-sűnknek, hiszen a poétai "vélek való bánás"-ba beletartozik a tárgyhoz illő költői eszköz megtalálásának kérdése is, bár körökétségtelenül nem szűkíthető egyszerűen tárgy és eszköz olyan hagyományos egymás mellő rendelésére, amely Csokonai megfogalmazásából kitünni látszik.

Adatok hiányában nem alkothatunk tiszta képet arról, hogy a hagyományosan számontartott műfajokat Csokonai miként osztotta volna fel, s miként sorolta volna be öt kategóriájának valamelyikébe. Nem tudhatjuk azt sem, hogy a Hezei Márta által jelzett átfedések problémáját - "...a költői episztola némely változatát, az epigrammák nagy részét bizonynyal be lehetne sorolni a fenti osztályok lti. a komikus, a szellemes és a tanító - Sz.M.] két- vagy akár mindhárom körébe."³⁹ - végülis sikerült volna-e áthidalnia, vagy sem. Némí betekintést a költői tárgyak és a "vélek való bánás" kombináciába, melyek végső soron az öt "fő nem" valamelyikébe való tartozásról dűntenek, az eposz-tanulmány enged. A hűs-költemény egyes fajtáinak elkülönítésénél Csokonai három tényező vizsgálatát tartotta fontosnak: "1. a leírandó személyt; 2. annak előadandó cselekedetét, és 3. a poétai előadást, vagy, a mi mind-egy, a poémának az olvasó lelkében támasztott munkáját."⁴⁰ Mind-egyiken belül további három fokozatot különített el. A személy lehet /a./ kivételes nagyságú heros; /b./ nagy, de ^{nem} emberfeletti-nek tűnő bajnok és /c./ "...közönséges, alávaló vagy éppen nevetséges személy." A cselekedet a személyeknek megfelelően lehet /a./ emberfeletti-nek tűnő; /b./ nem mindennapi, de földi lénytől elképzelhető, és /c./ alacsony, sőt nevetséges. Elkülönítette a három fokozatot a "poétai előadás" esetében is, e tényezőről azonban már maga az eredeti megfogalmazás is érdekes: az előadás és

a mű hatása közé Csokonai egyenlőségjelet tett, s ennek jegyében azután egyes fokozatait az első két tényezőnek az olvasóra tett hatása szerint írta le, mondván: "Most már, a milyen a személy és annak tette, olyan indulat származik annak olvasása után az ember lelkében."⁴¹ A heroshoz a bámulás és álnélkodás, a bajnokhoz a megbecsülés és dicséret, az alávaló személyhez a nevetség fogalmát társította befogadói érzésként. Csokonai rendszerében kétséghívül a harmadik tényező, a befogadóra tett hatással azonosított poétai előadás jellemzése és további kategóriákra osztása a legproblematicusabb. Nem vitás, hogy a megfogalmazás távol áll a meghatározott műfajhoz meghatározott tárgyat és eszközt kapcsoló régi előírásoktól, de a poétai előadásnak a hatással való azonosítása meglehetősen zavarosnak tűnik. Különösen akkor, ha mindehhez még azt is hozzátesszük, hogy a tanulmány általános elméleti részének végén Csokonai mondandóját a következőképpen foglalta össze: "Lássuk már, hogy ezen három rendből tulajdonság: bámulás, helybenhagyás, nevetség és az epopoeának három tárgya, ti. a személy, a cselekedet és a poéta lelke, miszerint három grádicsát csinál az epopoeának."⁴² Itt tehát a harmadik tényezőt, melyet a korábbiak alapján a "vélek való bánás" jegyében értelmezhattünk, besorolta az eposz tárgyai közé. E homályosság a hűsköltemény egyes fajtáinak /vitézi, bajnoki, furcsa/ jellemzése során oszlik el valamelyest, itt ugyanis világossá válik, hogy a harmadik tényező alatt Csokonai főként a költő tehetségét értette. A vitézi epopoeát például a következőképpen határozta meg: "Mikön egy valószínűs herosnak igazi heros cselekedetét egy olyan poéta írja le, a ki azon dolgoknak nagy voltát elméjébe befoghatja, a poémának mind belső, mind külső ajándékival bir, az óriási dolgoknak emléke alatt meg nem rogyik ... egy szóval a poémában maga is heros, akkor az epopoea megérdemli a herosi nevet."⁴³

A harmadik tényezőnek a poétai tehetséggel való az a következetes azonosítása, amely a tanulmány e részében megfigyelhető, természetesen nem magyarázza és nem teszi semmissé a korábbi következetlenséget; azt, hogy a poétai előadásmódot nem sokkal előbb a mű, sőt voltaképpen az első két, tárgyi tényező hatásával azonosította, ill. egy harmadik ponton egyszerűen besorolta az eposz tárgyai közé. Ugy tűnik, miközben Csokonai minél világosabban igyekezett szavakba önteni a megtalált gondolatot, többféle szempontot kevert egymással, s közöttük végülis nem teremtetett rendet. Am ha arra gondolunk, hogy a ránk maradt szöveg végülis önmaga számára készült fogalmazvány csupán, akkor egyáltalán nem találjuk meglepőnek ezt; ha eljutott volna a tanulmány publikációra való előkészítéséhez, akkor az ellentmondásokat nyilván kiszűrte volna.

Annyi azonban a rendelkezésünkre álló szövegből így is egyértelműen kiderül, hogy Csokonai az eposz egyes fajtáinak elkülönítésénél a hősnek, a cselekedetnek és az írói tehetségnek tulajdonított alapvető szerepet. Utóbbi, úgy tűnik, a tárgy megformálásával hozta szorosabb összefüggésbe, míg az első kettőt adottnak, vagy legalábbis készen találtak tekintette. Idézett definíciójából kitűnhetett, hogy véleménye szerint a vitézi epopoea csak a három tényező megfelelő fokon való találkozásakor születhet. Erre a világirodalomban összesen hat példát talált /Ilias, Aeneis, Megszabadított Jeruzsálem, Elveszett paradicsom, Henriás, Messiás/, melyek nyilvánvalóan műfaji beosztásának első kategóriájába, a Heroicaba tartoznának. A bajnoki és a furcsa epopoea véleménye szerint abban tér el a vitézitől, hogy a három tényező közül az egyik nem emelkedik föl a másik kettő szintjére. "Ama három tárgyak közül, melyeket az epopoeának vizsgálásában előnkbe tettünk, mihelyt az egyik el nem éri a herois-

must, azonnal az epopoea ebbe a második classisba bukik le."⁴⁴ - fogalmazott Csokonai a bajnoki hősköltemény jellemzése során, s az idézett mondat megfelelőjét megtaláljuk a komikus eposzról szóló részben is: "Comica epppoeának nevezzük azt az epopoeát, a melyben, vagy a heros, vagy a viselt dolgok, vagy a poétai előadás elveszti a maga herosi nagyságát, és tréfássá válik, hogy az olvasót nevetésre fakassza."⁴⁵ Arról azonban szó sincs, hogy a bajnoki és a komikus eposz határai összemosódnának; a második esetben ugyanis definícióról, az elsőnél viszont magyarázatról van szó. Maga a definíció a következőképpen hangzik: "Bajnoki epopoeának /Ritterepopoea/ nevezem azt az epopoeát, a melyben valamely derék ember, vagy jeles cselekedet, fellengős stílussal úgy íródik le, hogy az olvasótól mind a dolog, mind a versezet eránt helybenhagyást és dícséretet érdemel ugyan; de őtet az álmélkodásig fel nem emelheti."⁴⁶ Ebből pedig világosan kitűnik, hogy Csokonai a bajnoki hőskölteményt a vitézi sikerületlenebb, értéktelenebb változatának tekintette. A költő vitézit akart létrehozni, de csak bajnoki sikerült neki, mert valamelyik tényező nem érte el a többi színvonalát; a komikus eposz esetében viszont a költő azért élt a színvonalbeli eltérés eszközével, hogy megvalósítsa célját, a nevettetést. Sokatmondó, hogy a komikus eposz esetében Csokonai mindig poétai előadásról beszélt harmadik tényezőként, s nem poétai tehetségről, mint az eposz előbbi két fajtája esetében. Mindezekután, ha arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy a bajnoki eposz hová kerülhetne Csokonai ötös felosztásában, akkor azt mondhatjuk, hogy minden bizonnyal az első, a Heroica kategóriájába, az oda tartozó művek sikerületlenebb változataként. S ez egyúttal arra is utal, hogy a sikerületlenség nem jelent automatikusan kategóriaváltást is egyben; az egyes kategóriákba tartozó művek között kiváló és gyenge művek

egyaránt helyet foglalhatnak. Tény ugyanakkor az is, hogy az öt "fő nem" sorrendje értékbeli rangsort is tükröz; Csokonai, úgy tűnik, a heroikus-fenséges költészetet tartotta a legtöbbre, a didaktikusát a legkevesebbre. A komikus eposznak, s ezen belül saját Dorottyajának jellemzése során a következőképpen fogalmazott: "Én Árpád írója akarok lenni; de ha azokat az előgyakorlásokat sem rejtem el nemzetemtől, a melyek műssámat a nagyobb próbákra mérésztítették; talán nem véték sem magyar literaturánknak, sem Árpádnak, sem önnönmagamnak becsülete ellen. Mindent a magához illő szempontból kell nézni!"⁴⁷

Áttekintve Csokonai műfajelméleti nézeteit, megállapíthatjuk, hogy az sokkal eredetibb és korszerűbb Földi Jánosénál. Kiemelendő, hogy nem egyszerűen a maga nemében, azaz a normatív jellegű, arisztotelészi eredetű műfajelméleti szisztéma keretein belül haladta meg azt; ehhez elegendő lett volna már az is, ha a költészetben csupán két fő nemet, az epikát és a drámait elkülönítő Földivel szemben a lírai műnemet különválasztó Szerdahely rendszerezését fogadta volna el, ill. fejlesztette volna tovább. Csokonai azonban az Arisztotelész által kijelölttől alapvetően eltérő úton járt akkor, amikor a költészet fő neveit belső és természeti jellemzők alapján igyekezett elkülöníteni. Igaz, a műalkotás tárgyának továbbra is alapvető szerepet tulajdonított. Az azonban, ahogyan a tárgyat nem az ábrázolás módjával és eszközével kötötte mechanikusan össze, hanem a költő szemőlyével és tehetségével, egyértelműen azzal a nyugat-európai műfajelméleti tendenciával mutat rokon vonásokat, amely a normatív rendszerezésekkel szemben nem az elkészült mű, hanem a mű létrejöttere, szerzője felől közelítette meg a műfajok osztályozásának kérdését. Mindez nem jelenti azt, hogy Csokonai műfajelméleti gondolkodásában ne lennének fellelhetők régi nézetek; ilyen például

az is, hogy a műnemek és műfajok közötti hierarchiát saját rendszerén belül is elismerte. Ellentmondásainak, következetlenségének megítélésénél azonban figyelembe kell vennünk azt, hogy műfajelméleti nézeteit részint elméleti kérdések részletes és mély tárgyalására alkalmatlan előszavakban, részint saját maga számára lejegyzett, publikálásra elő nem készített töredékekben hagyta ránk. E források alapján pedig lehetetlen teljes egészében rekonstruálni azt, hogy mit foglalt/foglalt volna magába A magyar poésis, ill. hogyan adta volna elő, ígérete szerint ingyen és minden nap, "...a nationalis poesisnak belső természetét, s annak felséges célját..."⁴⁸ a pesti egyetemen, ha megkapta volna Széchényi gróftól a kért könyvtárosi állást. Annyi azonban bizonyos, s e fölött teljes az egyetértés a szakirodalomban, hogy korai halálával a kor legeredetibb és legsokoldalúbb irodalomszemléleti-esztétikai koncepciója maradt töredékben.

Egyéb műfajelmélet-történeti források.

A regényelmélet

Földi és Csokonai gondolatmenetein kívül a kor magyar irodalma meglehetősen szegényes műfajelmélet-történeti forrásokban. A hagyományos tárgy és eszköz szerinti felosztással találkozunk Az emberi értelemnek első históriája című Flögel-mű egyik fordítói lábjegyzetében. "A" Verses munkák különböznek, vagy matériájokra, 's bé-foglaltatott summájokra, vagy pedig formájokra nézve, a'mint azt Scaliger, Vossius és Batteux tudóson ki-fejtegették" - írta a fordító Tsernátoni W. Sámuel.⁴⁹ Tárgyuk szerint az eposzt, a himnuszt, a panegyrikust, a tragédiát és a pásztori költészetet különítette el egymástól; hogy miért éppen ezeket, arra nem adott magyarázatot. A Batteux-féle műfajelmélet lényeg-

gének /természetutánzás + a négy műnem elkülönítése/ megértése mindenestre nem tükröződik az általa elmondottakból. Meglehetősen közhely-szerűen intézte el két mondatban az eszköz szerinti felosztást is: "A' formájokra nézve, a' Verseknak a' Nemzetek különböznek, a' Görögök és Deákoknál, tudják a tudósok, melly sok nemű vólt a' Vers, és melly mesterséggel mérték a' különböző lábokat. A' Magyar nyelven-is kezdettek olyan szabásúakat írni." Keveset foglalkoztak a 18. század végének Magyarországon az egyes műfajok elméletével is, talán egyedül a regényé kivételével. Önálló, kifejezetten drámaelméleti gondolatmenettel egyáltalán nem találkoztunk. A kor drámafordításainak és magyartításainak ugyan az esetek többségében volt előszavuk, de ezekben, a haszonelvű irodalomszemléletnek megfelelően, inkább a magyar nyelvű színjátszás meghonosításának nemzeti hasznairól igyekeztek meggyőzni az olvasókat, mintsem elméleti témákról értekeztek volna. A színháznak "... köszönheti az Anglia, Frantz és Német nemzet a maga pallérozását s világosodását; ennek jó vagy rossz állapotja bizonyos jele szokott lenni a nemzet' virágzó vagy hanyatló állapotjának" - olvashatjuk például egy Lessing-vígjáték fordításának előszavában,⁵⁰ melynek szerzője arra is figyelmeztetett, hogy a németeknél annyira elszaporodtak a theátrumok, "...hogy még Hazánkban is fel-épültenek, mellyek által a német nyelv hathatósan terjed, s a nemzettel kedveltetik; a magyar nyelv ellenben műveletlen és meg-vetve marad". Az egyetlen valóban elméleti jellegű rövidke megjegyzést jellemző módon nem is dráma-előszóban találtuk, hanem Hatvany Pál Némelly fel-jegyzésére méltó történetek című könyvében; igaz, ez is csak a következő, antik eredetű közhelyet tartalmazza: "Sokan az írók közül abba a' vélekedésbe vagynak, hogy leg-első eredeteket a' Tragédiák az Iliásból, és a' Komédiák az Odysseából vették. A' Tragédiák ked-

vetlen és szomorú dolgokat foglalnak magokba, és azoknak mindenkor szomorú kiemenetelek van. A' Komédiák foglalatja pedig mindenkor jó kedvet tárgyazó, és vidám dolgokról van, és azoknak a' ki-menetole örvendetes." ⁵¹ Arisztotelész utal a Poétikában arra, hogy a komédiák a jambusos gúnyversek /pl. Margitész/, a tragédiák az eposzok /Iliász, Odüsszeia/ helyébe léptek a fejlődés során; ⁵² Hatvany idézett megállapítása valószínűleg ennek az utalásnak sok kézen átment, eltorzult változata lehet. Nem sokat foglalkoztak annakidején az eposz elméletével sem. Igazán elméleti igényű gondolatmenettel egyedül Voltaire eposz-tenulmányában ⁵³ találkozhatott a korabeli magyar olvasó, melyet Pétzeli lefordított és toldalékként közreadott a Henriás második kiadásának végén; ⁵⁴ ez a gondolatmenet viszont, különösen befejező oldalai, ahol a francia szerző a nemzeti eposz létrehozásának fontosságáról beszélt, hosszú évtizedeken át befolyásolta a magyar költők ilyen irányú törekvéseit. ⁵⁵ A nyugat-európai műfajelméletek közül a Földi és Csokonai által is kiaknázott Eschenburgon kívül a Hamler által németre fordított Batteux-nek volt a legnagyobb hatása Magyarországon. Munkájának a pásztorköltészetéről szóló részét Révai Miklós fordította le, A pásztorköltészetéről szóló oktatás címmel 1786-os Faludi-kiadásának végén, ⁵⁷ s a Költeményes Gyűjtemény 1785. évi felkivásának ⁵⁸ tanúbizonysága szerint a Benitzki, Balassi és Rimay műveit tartalmazó kötethez a lantos költészetéről szóló tanulmányt csatolta volna, ugyancsak Batteux után. Rajta kívül Dayka Gábor is lefordított néhány oldalt Batteux munkájából, Izlés históriája címmel; kézírata Hazinczy hagyatékában maradt ránk. ⁵⁹ E nézetek kivétel nélkül az arisztotelészi eredetű normatív poétikai rendszer egyik-másik 18. századi nyugat-európai állomásának magyarországi hatásáról vallanak. A német műfajelméleti gondolkodás korábban érintett (→ 154), másik, ezzel ellen-

tétes tendenciájának recepciójára még kovesebb jel utal. Nyomára egyedül Vályi Nagy Ferenc meglohotósen kései, Ódák Horatz mértékein /1807/ című kőtetének utószavában bukkanunk. Ebben Nagy Herdorre hivatkozva, de forrását pontosan meg nem jelölve (→ 215) azt a nézetet fejtette ki, hogy a költészet, amely eredetileg a természet hangjait utánzó spontán érzelmenyilvánítás volt csupán, idővel "...nemesebb Tárgyakra-is alkalmaztatódott: nevezetesen a' Földművelők a' mezőnek termékenységétől üsztöngötve egy Fővalóságnak tisztelőtőre Hymnusokat kezdettek énekelni. Azután az erkölcsi Igazságokat, végtőre pedig nem tsak a' Vitézeknek és nagy embereknek érdemeit, hanem Hazájoknak történeteit sőt Törvényeit-is, bizonyos Rithmusokból álló versekbe szedték 's énekelték." Az írás feltalálása után ugyan "...megnémult az éneklő 's beszéllő Mű'sa...", de helyette kialakultak az írott költészet szabályai-elvárásai; "...igy alkalmaztatódott a' mezei Mű'sa éneke és sípja Lantra, régi történetekről 's nagy emberekről való énekes Beszédje vitézi dolgokra; örömben való tombolása, tánczra és tactusra; mezei ártatlan játéka Játéknéző színekre; vagy így eredtek a' Lyrice, Epica, Dramatica Poézis."⁶⁰

E szegényes forrásanyaghoz képest egyenesen meglepő az elméletileg hasznosítható szövegeknek az a relativ bősége, amely a korabeli regényelmélet kutatóját fogadja. Igaz, az első önálló regényelméleti tanulmányok csak az 1820-as évektől jelentek meg Magyarországon Almási Balogh Sámuel és Bajza József tolla nyomán,⁶¹ de a kor regényfordításainak és magyarításainak előszavaiban gyakran találunk elméleti érdekű utalásokat is; hogy miért, arról szóltunk már az imént (→ 155). Ezeket az Ajánló Loveleket és Előljáró Beszédeket természetesen csak speciális adottságaik figyelmenbevételevel aknáshatjuk ki helyesen. Munkánkat nehezíti, hogy a 18. század regényelőszavaiban összefüggő regényelméleti

koncepciók helyett már valóban csak elméleti utalásokkal találkozunk. A 17. században még más volt a helyzet. A francia George de Scudery például 1641-ben megjelent Ibrahim ou l'illustre Bassa című heroikus regényének előszavában fejtette ki a műfajról azt a véleményét, amely az európai irodalom első nagyhatású regényelméleti könyvének, D. Huet Traité de l'origine des Romans /1670/ című munkájának szinte valamennyi fontos gondolatát előlegezte már,⁶² s a 17. századi német irodalomazemlélet talán legjelentősebb regényelméleti gondolkodója, Sigmund von Birken is egy regényelőszóban foglalta össze nézeteit először.⁶³ Az előszavak többségét természetesen már a 17. században sem az ilyen típusú gondolatmenetek jellemezték, a regényről szóló önálló elméleti tanulmányok megjelenése után pedig mintha végérvényesen valamiféle "munkamegosztás" jött volna létre. Az előszavakból kikoptak a valóban elméleti, elvont gondolatmenetek, s átköltözve a regényeknek lassan helyet biztosító poétikákba, vagy éppen önálló regényelméleti tanulmányokba, átadták helyüket a regényírói gyakorlathoz jobban kötődő, s így a nagyközönség meggyőzésére alkalmasabb gondolatmeneteknek. Ezek, alkalmazkodva az előszóírás megszokott frazeológiájához, többnyire régi, felszínessé és közhelyszerűvé vált, általánosan elfogadott igazságok tetszetős tálalásában merültek ki.⁶⁴ Mivel a magyar regényfordítások előtt nem találkozunk egyetlen korai típusba tartozó előszóval sem, tisztában kell lennünk azzal, hogy olyan anyag alapján kíséreljük meg regényelméleti gondolatok rekonstruálását, amelynek elsőleges feladata nem regényelméleti nézetek összefoglalása volt. Az előszavak speciális vonásaira mindvégig tekintettel leszünk⁶⁵ /bár szisztematikus feltárásukat itt nem tartjuk feladatunknak/, annak tudatában azonban, hogy eltérő funkciójukból következő tartalmi és formai különbségeik ellenére a regényelőszavak gondolat-

menete, sokszor nyilván öntudatlanul, s többszörös áttétellel, de mégis szükségképpen kapcsolódott a kifejezett regényelméletekéhez, s a maga módján szintén tükrözte a műfajról vallott nézetek időbeli változását.⁶⁶ Az előszó-"műfaj" jellegzetességeiből adódó nehézségeken túl az is bonyolítja munkánkat, hogy a 18. század végén a magyar regényirodalom egyszerre asszimilálta mindazt, ami az európai regényfejlődés területén a megelőző száz-százötven évben történt, a heroikus barokk regénytől kezdve a csupán szórakoztatásra szánt triviális alkotásokig. A különböző korokból származó regénytípusok pedig magukkal hozhatták a velük kapcsolatos, szintén eltérő elméleti megfontolásokat is. Nemcsak azért, mert bizonyos típusú művekhez bizonyos típusú érvek tartoztak, hanem közvetlen átvétel útján is. Többnyire nem lehet ugyanis kizárni azt a lehetőséget, hogy a fordítók az eredeti regény előszavából is vettek át gondolatokat, de a forrásul szolgált külföldi regények többségének elérhetetlensége miatt pontosan eldönteni sem, hogy az átvétel valóban megtörtént-e, s ha igen, milyen mértékben. E meglehetősen kusza helyzet áttokintás, az önmagukban keveset, vagy éppen semmitmondó, sokszor közhelyszerű megállapítások értelmezése során ezúttal is a nyugat-európai irodalomszemlélet analóg jelenségeihez való viszonyítás tűnik járható útnak.

A 18. század műfajelméleti rendszerezéseiben, amint ezt Eschenburg példáján is láthattuk (--262.), még Nyugat-Európában is csak nehezen, vagy éppen egyáltalán nem kaphatott helyet a regény, logikus következményeként annak, hogy a műfaj még nem szerepelhetett az antikvitas poétikai gondolkodásában.⁶⁷ A hiányzó elméleti előzményeket nem pótolhatta a regény Homéroszraként tisztelt Heliodoros példájára való hivatkozás sem.⁶⁸ Igen jellemző az az F. Wahrenburg által megfigyelt jelenség, hogy még azok a

szerzők is, akik egyéb munkáikban megértéssel közeledtek a regény felé, említés nélkül hagyták akkor, amikor rendszeres poétikáikat írták.⁶⁹ Később, amikor a regény már visszavonhatatlanul helyet követelt magának a bevett műfajok között, akkor a retorika keretei között foglalkoztak vele (Eschenburg --> 162), vagy jobb esetben az epikus műnem legértékesebb darabjaként tartották számon. "Ein Roman ist zwar, in soferne er als ein Gedichte angesehen wird, mit unter die Gattungen der Poesie zu rechnen, er erlanget aber bey darselben nur eine von den untersten Stellen." - írta például Gottsched.⁷⁰ Alapvetően az eposz torz formájának tartották és annak törvényszerűségeit alkalmazták rá minden változtatás nélkül, csupán a kötetlen formában látva a különbséget. Ez igen sok fölösleges és hibás megkülönböztetéssel járt, kétségtelen azonban, hogy az eposzelméletek középpontjában álló csodás hatásmechanizmusának alkalmazása a regényre segítette a fikció elismertetését, azaz a regény kitalált, hazug volta ellen felhozott vádak cáfolását csakúgy, mint a regénynek a szintén kötetlen formájú történetírástól való elkülönítését.⁷¹ Természetes ugyanakkor, hogy a regény igazi elismerését csak a példaképként tisztelt eposz szabályaitól való gyökeres szakítás hozhatta meg. Erre azonban a német irodalomban is addig a Blanckenburgig /Versuch über den Roman, 1774/, kellett várni, aki a korábbi poétikai elméletekben teljesen járatlan volt, s így azok megcsontosodott előítéletei nem béklyózhatták.⁷² Az itt szükségképpen vázlatosan és leegyszerűsítve tárgyalt problémakörön belül természetesen számos, néha csak árnyalatnyival, néha jelentősebben eltérő variáns létezett. A figyelmet azonban nem is az egyes műfajelméleti megfontolások között fellelhető eltérésekre kell most elsősorban felhívunk, hanem arra, ^{hogy} a különböző elméleti munkák a regény műfaji elhelyezésével, s vele szoros kapcsolatban

öntörvényű esztétikai értékelésével jóval kevesebbet foglalkoztak, mint gyakorlati hasznával, közvetlen céljával, azaz a közönséggel szorosabb kapcsolatban álló kérdésekkel.⁷³ Ez voltaképpen természetesen is, hiszen az új műfaj létjogosultságát a kor hasonlító szemléletének megfelelően elsősorban nem esztétikai, hanem vallásos-morális szempontból, s még inkább közvetlen társadalmi szerepe alapján mérték fel. Az aránytalanság a korabeli magyar viszonyok között, az előszavak közönségcentrikus volta következtében, még erősebben jelentkezett.

Az első kérdés, amelyet a kor hazai regényelméleti forrásainak közelebbi vizsgálatára rátérve fel kell vetnünk, az az, hogy a regényt milyen kritériumok alapján különítették el nálunk a többi műfajtól, ill. hogyan helyezték el azok hierarchiájában. Erre vonatkozólag a legkorábbi utalást Bod Péter Szent Hilárius, vagy ... című, 1760-ban megjelent könyvének bevezetőjében találjuk.⁷⁴ Bod műve, melynek közvetlen forrása J. Heidfeld Sphinx theologico-philosophica című, először 1600-ban megjelent munkája volt,⁷⁵ kérdésekbe és feleletekbe foglalt csattanós anekdotákat tartalmaz; olvasásuk a fordító előszava szerint jó mulatság, és egyben hasznos, tanulságos időtöltés. Bod ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy magyar nyelven szintén olvashatók ilyen jellegű könyvek, különösen a 16. századból "felesebb számmal, mint azt valaki gondolhatná". Ennek bizonyítására hosszú listát közölt, melyen regényeket és korai időpont miatt alig találunk ugyan, de az anyag tematikus csoportosítása mégis alkalmat ad néhány következtetés levonására. Felosztásában a leglényegesebb az, hogy különválasztotta a valóságos /ti. általa valóságosnak gondolt/ és kültött históriákat. Az első csoportba formájuktól függetlenül kerültek verses és prózai művek Moltai Krónikájától a régi szépi históriákon át Zrínyi György // Sziget-Vára veszedelmének histó-

riájáig, míg a másodikban együtt szerepelt a kor híres regénye, a Melemakus, olyan vásári ponyvakiadványokkal, mint a Fortunatus, a Markalfnak Salamonnal való beszélgetése, vagy a Ponciánus császár históriája. A költött históriák és a közvetlenül tanító célzatú, hagyományos morálfilozófia körébe tartozó művek elválasztása azonban már nem olyan éles, mint a fikción, illetve valóságon alapuló alkotásoké. Külön tárgyalta ugyan a Páda-beszédek, valamint Az éles, elmés, szúrós együtt való beszélgetések, satírák, ortfázgó versek csoportját /az elsőre Maller Hármas Istóriájának második részét, utóbbira többek között Faludi írásait hozva példaként/ de a költött históriák és a példabeszédek között közvetlen átmenetet alkot A' költött Beszédek, Apologusok, Fabulák csoportja /melyek alatt elsősorban az állatmeséket értette/. Ezek ti. ugyanúgy "a' külső dolgokról alkalmatosságot vévén a' lelki dolgokra" vezetik az olvasót, mint a példabeszédek. Az ötödik csoportba osztott erkölcsfilozófiai művek pedig "...ismét azért íratnak, hogy fullánkot hagyván az Olvasó elméjében, a' vétkektől el-vonatkoztatnának."

Következő forrásunk, Gellert híres Leben der schwädischen Gräfin von G. című regénye 1773-as fordításának⁷⁶ előszava, éppen a morálfilozófia körébe tartozó művek szigorú elválasztásával hozott újat. A fordító, Szlav⁷⁷niezai Sándor István, munkája indoklásul kifejtette, hogy magyar nyelven még alig olvashatók olyan írások, amelyek "unalmas óráját sértődés nélkül az Olvasónak" kitölthetnék; amik vannak, azok is többnyire silányak. E hiány betöltéséhez szeretett volna hozzájárulni fordításával. Fontosnak tartotta azonban azt is, hogy a már meglévő értékesebb darabokat felsorolja. Terjedelmes listájának végén a következő megjegyzést tette: "Vetének, hogyha itt meg nem emlékeznék Tisztel. Faludi Ferencz Ur többféle Fordításiról, kik ámbár nem ide tartozandók,

mivel nem Történet-Író munkák, hanem ortodox Erkölcstűs Könyvek, azon dicsőítet még is méltán megérdemlik, hogy töllyes szép tiszta "magyarsággal írottak." Az, hogy éppen a Történet-Író munkáktól választotta el ilyen élesen a morálfilozófia körébe tartozó műveket, listájáról valóban kirekesztve nemcsak Faludi írásait, hanem minden ilyen jellegű alkotást, már jelzi, hogy szemléletmódja a valóságon és fikción alapuló művek szétválasztása tekintetében viszont jóval differenciálatlanabb volt Bod Péterénél. A Történet-Író munkák ugyanis az 6 terminológiájában nem egyszerűen történelmi forrásértékűnek hitt alkotásokat jelöltek, hanem mindefféle, akár valóságos, akár kitalált történetet. A listában igazi regények mellett /Selenakus, Kartigan, Kassandra stb./ és repel Maltai Sagvar, Székely István Világ Krónikája, s nem hiányoznak Elődí széphiatóriái, Zrínyi György /// Adriai tenger Sirenája, valamint Gyöngyösi művei sem. A kiragasztott példákból világosan látszik az is, hogy Bod Péterhez hasonló Szlavniczai Sándor István sem tartotta lényegesnek a verses és prózai munkák elkülönítését.

Az eddig felhasznált szövegeknél óvatosabban kell kezelni Mosotzi Intitutoris Géber kölcsönkönyvtárának 1793-ban kiadott, egyébként igen tanulmányos katalógusát.⁷⁷ Könyvanyagát ez is tételek szerint csoportosítva közölte, egy-egy címszó alatt azonban néha nem odatartozó műveket is találunk, annak jeleként, hogy Mosotzi Intitutoris csupán hozzávetőlegesen, a közönség tájékozódásának elősegítésére, s nem a könyvek tartalmának alapos ismeretében különítette el anyagát. A morálfilozófiai-vallásos művek nála is külön szerepelnek, sőt a formai jellemzőket az eddigieknél jobban figyelembe véve külön csoportot állított össze Különbféle Versezetek címmel. A verses és prózai munkák elválasztása azonban ezzel még nem történt meg következetesen; a verses

formában írt epikus művek a Különbféle Krónikák, Történetek, Hídtörések, Románok, 's más eleres könyvek címet viselő osztályba kerültek. Jóllehet⁶⁷ egyben azt is, hogy a regény nem csupán a verses epikával érezte közhez és olvasóközönségéhez hasonlóan szoros kapcsolatban állónak /ami végső soron rendjénvaló is, hiszen esetükben a közös epikus műnem két formájáról van szó/, hanem az alapvetően más kategóriába tartozó történetírással is. Egyedül Szerentsi Nagy István, A. Meyer Wie soll ein Frauenzimmer sich würdig bilden? című, asszonyoknak szánt hasznos erkölcsi oktatásokat tartalmazó könyvének⁷³ fordítója tett létészóló fejtettebb szemléletről tanúbizonyságot. A magyar nyelven 1783-ban megjelent könyv többek között az olvasmányok kiválasztásával kapcsolatban is tartalmazott jótanácsokat, de mivel a német szerző által javasolt könyvek többsége magyar nyelven nem volt elérhető, helyettük Szerentsi más, magyarul is olvasható műveket ajánlott, melyek, mint előszavában írta, "az én ítéltelem szerint elég ártatlanok." A könyv megfelelő helyeihez fűzött jegyzeteiben aztán külön-külön tárgyalta a regényeket, verses műveket, morálfilozófiai eszmefuttatásokat, színdarabokat, ill. történeti és földrajzi munkákat, szemléletmódjának fejtettebb-ségét azonban ezért kell csak létészólósnak minősítenünk, mert jegyzeteiben egyszerűen a főszöveg szigorú, bár kománsan műfajelméleti rendszerezés igényével készült elhatárolásaihoz volt kénytelen alkalmazkodni ő is. Szerentsi Nagy szemléletmódja így mindenféléképpen kivételnek számít; a kortársak döntő többsége számára a regény külső formájától függetlenül legjobb esetben csak a Hazinezy által a Bécsmervev függelékében, az idegen szavak magyarázatai között megfogalmazott, a műfajt legalább a történetírástól világosan elkülönítő meghatározásával volt egyenlő, mely a következőképpen hangzott: "Román: Keltett historia."⁷⁹

Míndi Sámuel például Vergilius Aeneis-ét is a regények közé sorolta, akárcsak Horatius és Ovidius /"kik mindnyájan a' Románok írásában hatalmas emberek voltak/ egyes műveit,³⁰ Kónyi pedig azért nevezte Hadi Románnak a Szigeti veszedelemből készült verses átdolgozását, hogy ne kérhessék rajta számon a valóság-hűséget, azaz, mint írja, "senkit sem kötelezek Históriamnak hitelére".³¹ A korabeli szerzők többsége azonban nem látta tisztán az igazi "História" és a fikció különbségét, ill. összefüggését sem. Kémileg differenciáltabb szemléletről egyedül Mityási József meghatározása tanúskodott: "Románoknak neveztetnek az olyan Könyvek, a' mellyekben holmi vig vagy szomorú ki-meneteli történetek mesterséggel költött nevek alatt és környül-állásokkal, erkölcsi tanítással elegyítve le-irattatnak. Nemei a' folyó beszéddel élő poézisnak."³² A nyugati, fejlettebb irodalmak regényelméleti eszmefuttatásainak az az alapvető fontosságú kérdésköre tehát, amelyet a regénynek, mint új műfajnak az elismertetése során az eposzhoz és a történetíráshoz fűződő kapcsolata jelentett, magyar földön csak a felsorolt példákból kitűnő indirekt és leegyszerűsített formában jelentkezett. Ez persze, hangsúlyozzuk ismét, jórészt az előszó műfajából következett, amely nemcsak nálunk, hanem az elsődleges mintául szolgáló német irodalomban³³ sem volt alkalmas hasonló kérdések tárgyalására.

A történetírás és a fikción alapuló regény kapcsolatáról szóló megállapításainkat azonban még tovább kell pontosítanunk, s ki kell egészítenünk azokkal az érvekkel, amelyeket a korabeli elméletek magának a fikciónak, mint az ábrázolás eszközének igazolására kidolgoztak. Jelezzük először is, hogy az eposz, ill. a történetírás szabályai mellé rendelés időbelileg eltérő fokozatokat jelentettek. A hétköznapi realitásoktól elszakadó

barokk regény magától értetődő módon a csodágnak szintén nagy szerepet biztosító eposszal igazolhatta magát jobban. A hétköznapi valóság ábrázolását célul kitűző 18. századi viszont egyrészt a történetírással, másrészt a drámával; amint W. Vosskamp megfogalmazta: "Die Geschichtsschreibung ist ... romantheoretisch vor allem unter Aspekten ihres aufklärerischen »Pragmatismus« /kausalphyschologische Genauigkeit, Finalität und moralische Applikationsmöglichkeit/ relevant - das Drama vornehmlich unter dem Gesichtspunkt der Anwendung neuer Kunstmittel zur intensiveren »Illusionierung des Lesers« /Blanckenburg/".³⁴ Az eposz analógiájának háttérbe szorulása a történetírás mögött pedig már jelzi a fikció, mint ábrázolási eszköz megítélési szempontjainak változását is, amely párhuzamos a regénytípusok időbeli változásával - ismét figyelmeztetve arra, hogy antik teóriák hiányában a regényelmélet milyen erősen kötődött a regényírás gyakorlatához.

Sigmund von Birken, aki megállapításait alapvetően a barokk heroikus regényre alapozta a 17. század második felében, a fikció létjogosultságát történetfilozófiai alapon igyekezett bizonyítani. "Die Welt /ist eine Spiel-bühne/ da immer ein ^Tauer- und Freud-gemischtes Schauspiel vorgestellt wird: nur dass / von zeit zu zeit / andere Personen auftreten. ... Geschihet auch etwas / davon man sagen möchte: Sihe das ist neu! dann es ist zuvor auch geschehen / in den zeiten / die vor uns gewesen sind. es geschihet nicht neues unter der Sonne."³⁵ Márpedig, ha nincs új a nap alatt, akkor az összes apró esemény hiteles ábrázolásához kötött történetírás éppen a világnak a leglényegesebb vonását takarja el - szemben a valósággal szemben csupán a valóságzsinühöz kötött regénnyel, "amely a lényegre mutathat rá."³⁶ A Birken által figyelembe nem vett "niederen Roman", mely alatt

elsősorban a pikareszk regényt kell értenünk, elmélete viszont egészen másképpen ítélte meg a fikció és a valóság viszonyát ugyancsak a 17. század második felében: jellegéből következően nem mondhatott le a közzelfogható valóság többnyire szatirikus ábrázolásáról semmiféle történetfilozófiailag igazolt örök igazság kedvéért.⁸⁷ Ugyancsak érdekes a 17. század második fele már említett nagyhatású regényelmélet-írójának, D. Huetnek a fikcióértelmezése. Ő Birkenhez hasonlóan a "hocher Roman" teóriáját igyekezett összefoglalni, de közben nem történetfilozófiai megfontolásokra hivatkozott. A Traité de l'origine des Romans a neoarisztoteliánusi, a francia klasszicismus esztétikája által kidolgozott valószínűségfogalmat alkalmazta a regényre is központi értékmérőként; lényegében ugyanazt tehát, amelyet Gottsched kapcsán más vonatkozásban már érintettünk (→ 50). A valószínű fogalmát ugyanakkor Huetnél a mindenkor, antik példákon iskolázott közvélemény határozza meg. Elméletének legfőbb újdonságát W. Vosskamp abban látta, hogy az eposz heroikus műfajára kidolgozott neoarisztoteliánusi valószínűség-fogalmat egy új, a heroikustól távol álló, polgári műfajra alkalmazta.⁸⁸ A 18. századi polgári regény elmélete a Huet-féle elképzelést természetesen sokkal jobban tudta kamatoztatni, mint Birkenét; bizonyítja ezt a francia szerző művének öröteljes recepciója is, szinte egész Európában. Ám a felvilágosodás kori regényelmélet kialakulásához rajta kívül /furea módon/ jelentős mértékben járultak hozzá a barokk regény minden formáját teológiai nézőpontból elutasító kálvinista és pietista eszmefuttatások is.⁸⁹ E szempontból különösen azt a pietisták által megfogalmazott gondolatmenetet kell kiemelnünk, mely szerint a kitalált, hazug történetet ábrázoló regény helyett /a Biblia, a történetírás és a természetről szóló könyvek mellett/ az egyén által szubjektíven

átélt, szerintük természetesen az isteni gondviselés által irányított, "belsőleg tapasztalt" valóságot ábrázoló műveket kell olvasni. Azzal ugyanis, hogy a barokk regény formavilágával nem egy tényszerű külső valóság ábrázolásának követelményét állították szembe, közvetve hozzájárultak az új, önéletrajzi-pszichológiai, a szubjektív megfigyeléseknek és érzelmeknek egyre tágabb teret adó, a nagyszabású kitalált történetek helyett a figyelmet a hétköznapiak mikrovilágára helyező felvilágosodás kori regény és regényelmélet kialakulásához. Amikor azok szerzői minduntalan hangsúlyozták, hogy nem regényt, hanem igaz történetet írnak az életből merítve /"Mein Buch enthült noch was mehr als ein Roman: nämlich eine Schilderung der heutigen Welt nach dem Leben gezeichnet."/,⁹⁰ s ezt sokszor tudatosan nem Romannak, hanem Historienek nevezték,⁹¹ voltaképpen az egyházi kritikával párhuzamosan, s annak vitorlájából a szelet kifogandó, a barokk regény világát utasították el.

E nagy változás, melynek itt fő vonalait érzékeltethettük csupán, a korabeli magyar irodalomban csak nyomokban jelentkezett. A valósághoz való kötődést differenciáltabban, a valószerűség fogalmának jegyében értelmező, a lélektani ábrázolásnak tágabb teret engedő nyugat-európai megfogalmazásokkal szemben a hazai előszavakban ugyanis csupán a történet hitelességének, azaz valóban megesett voltának bizonygatása bukkant minduntalan és közhelyszerűen elő (-->51-54.). Kónyi János XIV. Kelemen pápának, ama nagy emlékezetű Garganellinek levelei /Pest 1793/ című fordításának előszavában sietett kijelenteni, hogy noha a levelek francia kiadója, "Gróf Carraccioli egy derék okos ember-is; mindazonáltal közel sem alkalmas illy ékes leveleknek ki-találásokra, mint a' mellyeket Garganelli itt ír. Annakoká-ört némellyek igen ártatlanul vádolják Carracciolit azzal, hogy

ezen leveleknek ki-koholója ő lett legyen". Kép Geyza László Szorelem példája... /Vác, 1736/ című regényét "valóságos és csak kevés esztendőkkel ennek-élőtte támadott Történet"-nek nevezte. A Pater Amilian kapuczinus és Trézi kicasszony /Bécs, 1737/ című román szemérmesen G. H. monogram mögé rejtőző szerzője pedig történetét "szájából egy igaz szívű Pórfiúnak, ki Pater Amiliannal a' Vér szerint való Atyafiság által közel össze baptsoltatott" hallotta, nem különben Holosovszky Imre,³² akinek atyja mesélte a könyvben olvasható történetet. A fülso-
ralt művek kivétel nélkül a korabeli triviális irodalom (---
30-31.) termékei, így egyben azt is világosan jelzik, hogy a pusztán szórakoztató célzatú irodalom hogyan vette át, s vál-
toztatta végérvényesen közhelyekké az értékes regények előtt ál-
ló érveket. Aligha lehet kétsőges egyőbként, hogy a történet valóban megosott voltának bizonygatása az ilyen jellegű elősza-
vakban már elősorban reklámólokat szolgált; a közönség ugyan-
is nyilván szivesebben olvasta azt, amit valóságosnak hihetett,
így vezetve le fájdalommentesen az őt környező világ megismeré-
sére irányuló esztönös igényét anélkül, hogy az igazi valóság-
gal szembe kellett volna néznie.

Született azonban néhány olyan előszó is ezekben az években, amelyek némilog túlléptek a történet igaz, valóban megesett voltának bizonygatásán. A kor legjobb magyar regényét író Kármán József például csak előszavának első két mondatát szánta a régi közhelyre /egy ismeretlen küldte el neki Fanni élettörténetét/, majd "Mennéljuc ezen alkalmatosságot avégre, hogy gondolatinkat kifejessük az efféle kis biográfiákról" - jelzővel európai viszonylatban ugyan már közhelynek számító, magyar földön azonban új és időszerű érveket fogalmazott meg. A nagy tottek, világtörténelmi események éhrazolását nem kárhoztatta ugyan,

de mellettük helyet követelt a hétköznapiak kis embereinek és eseményeinek. "Minden rendben és állapotban talál az okos vizsgálódó virtust. Nemcsak a világot igazító isten-vesszei, Attilák, Sándorok, vagy a világ gyönyörűségei, Titusok és Trajanok érdeklik meg, hogy legyen eselokedeteknek és dicséreteknak hirdetője. - Az emberszeretet, jóltétvőség nemcsak akkor érdemel mauzóleumot, ha azt fejedelmekben találjuk, akiknél az leginkább kötelesség és legkönyebb kötelesség. Minden embernek neve, aki azokkal a tulajdonságokkal bír, melyek jó ember, jó polgár, jó atya, jó barát kötelességei, megérdemli, hogy a késő nyom nevezze."⁹³ Túloznánk persze, ha azt állítanánk, hogy Kármán előszava a felvilágosodás kori regény körül kialakult érvrendszer valamennyi elemét összefoglalta. Az azonban mindenesetre tény, hogy a mikrokörnyezet és a névtelen hősök hiteles ábrázolása a barokk regényt tagadó 18. századi lényeges jellemzői közé tartozott. S tény az is, hogy abban az időben magyar nyelven nem született ennél átfogóbb összefoglalás.

Nem a regénytípus létjogosultságának indoklására vállalkozott a Bácsmegyei fordító Kazinczy sem, hanem írói műhelyébe bepillantást engedve egy látszólag részletkérdés vizsgálatától jutott el fontos elméleti gondolatok megfogalmazásáig. Eszébe sem jutott elismételni a történet igaz voltáról szóló közhelyet, hanem azon tüprengett, hogy milyen formai eszközökkel lehet a valóság illúzióját leginkább fölkelteni; erre pedig a fordításban olvasható idegen szavak és kifejezések létjogosultságának igazolása adott alkalmat számára. Felismerte, hogy a regényben másféle törvényszerűségek érvényesülnek, mint az eposzban. Az eposz magasabb rendű volta természetesen számára is axióma volt, gondolatmenetének éppen ez a kiindulópontja. Elismerte, hogy a poézis fentebb nemei nem tárnék el az idegen szavakat. "De el-

lenkezőleg van a' dolog az alacsonyabb rendű irásokkal, 's nevezetesen az én Románommal. Ebben nem a történetet költő, hanem maga Bácsmegyey szól, még pedig levelekben és barátjaihoz, kik olly szorentsés nevelést nyert^Vén mint ő maga, barátjoknak idegen ugyan, de a' nagy-világban mindenek előtt esmeretes szavait értették. Ezeknek megtartása kedves negligót ad Románomnak, 's szinte el-hiteti az Olvasót, hogy levelei nem valamely Ballettistának, hanem magának a' megvetett Szerelem' gyötrelmei közt fetrengő Bácsmegyeynek tollából folytak." Maga a gondolat persze nem eredeti. A felvilágosodáskori regények /tipikus formájuk a levél, ill. a napló/ kapesán kialakult elméletbe beletartozott a nyelvi hitelesség Kazinczyéhoz hasonló értelmezése is - többek között Gellert Praktische Abhandlung vom guten Geschmack in Briefen /1751/ című értekezésében találkozunk ilyen gondolatmenettel. Gellert szerint a levél "eine freie Nachahmung des guten Gesprächs ... er vertritt die Stelle einer mündlichen Rede, und deswegen muss er sich der Art zu denken und zu reden, die in Gesprächen herrscht, mehr nähern...".⁹⁴ Kazinczy előszavának jelentősége éppen az, hogy ebbe a gondolatkörbe kapcsolódott bele, ezt közvetítette - szoros összefüggésben természetesen a hazai nyelvújítás sajátos problémáival.⁹⁵

A vizsgált jó másfélszáz regényelőszó közül még egyet kell a kérdéskör zárásaként kiemelnünk: Fellegváry Ágoston írását a Hertzeg Piripiónak tündér története című, 1804-ben megjelent Wieland-fordításának előjéről. "Esen Tündéres Historiában szintén az elejtől fogva, egészen a' végéig, minden a' Természetnek szokott rendi és Folyása ellen megessettnak íródik le; úgy hogy ebből a' szempontból nézvén valaki azt, felette képtelennek ítélhetné az Okosság' és a' Kezlehetőség' Törvényjei szerint. De nagyon hibázna ítéllethozzásában, nem különben, mint az, a' ki

Siberiának hideg égallját, a' mi mérsékelt éghajlatunk, a' Franczia vagy más Nemzet' szokásait, a' mi bevett Rendtartásaink szerint akarná megítélni. - A' Tündérek Országa a' Természet Hátárjain kívül van... Helyrevaló nézve valamelly Tündér Regét mindig más Tündér Regéből ... lehet és kell megítélni. A' HERTZEG PIRIPIO TÜNDEK TÖRTÉNETÉRŐL is ilyen módon tévéntételetet: megeshetettnek, tanúsággal tellyesnek és minden tekintetben a' legderekabbnak is fog a' Világ' minden Tündér Regéi közt találatni." - olvashatjuk a szokatlanul moderannek tűnő gondolatmenetet, mely persze nem Fellegváry sajátja, hanem szinte szó szerinti fordítás Wieland Der Sieg der Natur über die Schwärmererei oder die Abenteuer des Don Sylvio von Rosalba /1764/ című regényének egyik fejezetéből, amint erre György Lajos felfigyelt.⁹⁶ Magánál az átvétel tényénél azonban sokkal lényegesebb az átvétel milvensége, s ennek megítélésekor több tény is figyelembe kell vennünk. Mindenekelőtt azt, hogy Fellegváry nem a teljes regényt fordította le, csupán azt a Biribinker-történetet, amely már német nyelven is Önálló kiadásokban látott napvilágot.⁹⁷ E történet azonban, mely a 17. századi tündérmesék fantasztikus elemeit sűrítve tartalmazza, csak a regény szövetének egészében kapja meg igazi jelentőségét: célja az, hogy a tündérmeséket igaz történeteknek tartó Don Sylviót rádöbbsentse tévedésére. Ez a pedagógiai célzat világosan meg is fogalmazódott a Biribinker-történetnek éppen abban a /harmadik/ fejezetében, melyen Fellegváry bevezetője alapul. Az előszóból azonban pontosan a lényeg, a pedagógiai célzat maradt ki, s helyére az eredeti gondolatmenet olyan töredékei kerültek, amelyek az önmagában pusztán szórakoztató történetté változott Biribinkert /Fellegvárynál Piripiót/ a közönség előtt igazolhatták. Ily módon az előszó nem ad hiteles képet Wielandnak a fantázia és a hétköznapi valóság kapcsa-

latáról kialakított elképzeléséről sem, melytől már és még meglehetősen távol állt az olyan, a valósághoz csupán áttételesen kapcsolódó, a művészi alkotás, a művészi igazság elvont és öntörvényvénnyű voltát képviselő elképzelés, amelyet az előszó általunk is idézett sorai sugallnak. Wielandnak alapvető vonásaiban a svájci Breitingerre visszavezethető elgondolása elismerte ugyan a költői képzelőerő jogait, s létének szükségességét, de közte és a valóság között közvetlen, szinte allegorikus kapcsolatot látott; szerinte a költő által teremtett fantáziavilág olyan átlátszó lepel, mely alatt a valóság világosabban bontakozhat ki, mint közvetlen ábrázolás esetén.⁹⁸

Említettük már, hogy a regény bizonytalan helyzete a korabeli elméletirókat az új műfaj hasznos voltának közvetlen, nem-esztétikai érvekkel történő igazolására készítette. Különösen erőteljesen jelentkezett ez a tendencia a nagyközönséghez szóló előszavakban, az esetek többségében teljes egészében kiszorítva a műfajelméleti-esztétikai kérdéseket. Érvelésük szinte kivétel nélkül az utile et dulce (→26-34.) közhelyének variálásában merült ki; a problémakör zárásul közülük mutatunk be most néhányat. Tordai Sámuel Gellert általa fordított Leben der schwädischen Gräfin von G. című regényének előszavában⁹⁹ arra utalt, hogy a fejlett nemzetek, melyek "...már most ugyan telhetetlenné a könyvek olvasásában, gyönyörűséges mesterséggel édesgették az ő Tudósaik az olvasásra. Ők ti. az olyan valóságos Tudományokra oktató könyvek mellett, mellyek az elmét inkább fárasztják, és nyughatatlanítják, mint sem gyönyörködtetik, gyakorta olyan mulatságos könyveket-is kotsátottak-ki, mellyek az elmének kedves és kellemetes, 's egyszer 's mind hasznos idő töltést szereznek; minéműek a' szépen folyó Mesék és Komédiák, Barátságos Levelek és Beszélgetések, 's a' t. Az ilyen magokat kedvel-

tető, és egyszer'smind hasznos tanuságokra vezető könyvek, mintegy vonva-vonták, 's naponként szoktatták őket a' Könyvek olvasására." Magától értetődik ezután, hogy saját fordításának is ilyen szerepet szánt, biztosítva természetesen olvasóit, hogy műve, bár "tsupa költemény", de benne a "jó erköltsőknek és betsületeknek regulái olly eleven színekkel rajzoltatnak le, hogy ezeket az Olvasó ... mint-egy tükörben szemléli, és ugyan fel-lobbantatik azoknak a' gyönyörűséges példáknak követésére." A keserűt ódessel közhelyre a későbbiek során is számtalanszor hivatkoztak az előszóírók, s nemcsak a felvilágosodáskori regény olyan prototípusa előtt, mint amilyen a Richardson Pamelaja nyomán készült Gellert-regény, hanem a legkülönbözőbb művek és gondolatmenetek igazolásaként. "Ha ki pedig azzal kívánna dorgálni, miért hogy kiseded tehetségemet ezen hitván Római Mesének fordításának vesztegettem, meg-felel annak a' bölts Világ állandóan erősítvén, hogy a' Római Mesék azon kívül, hogy gyönyörködve mulatják az olvasókat, a' szívet is nemesítik és pallérozzák" - olvashatjuk például a Gróf Pontisznak, avagy a' tulajdon fia által megölettetett Atyának szomorú története című, 1788-ban megjelent román előszavában. Felbukkanása sok esetben a puszta szórakoztató szándék leplezésére szolgált csupán; a Kellemes időtöltésre való elmés nyájasságok (Sopron, 1806) összegyűjtője már szinte teljes nyíltsággal fogalmazott: "Ha az ártatlan mulatságot kereső olvasónak ezen könyvetsike egy-két kellemes órát ad, már nem lesz okom a' reá fordított időt megbánni. Ha pedig a'mit szívesen kívánok, egyik vagy másik Ifjú az ezzel való mulatgatás által fontosabb tárgyú könyvek' olvasására fog ódesgettetni, tsekély fáradságomnak tükélltetes lesz jutalma." A közhely népszerűségét a regényfordítások előtt is nyil-

ván mindenre alkalmazható voltának köszönhette, s ezáltal járulhatott hozzá a regényműfaj esetében különösen erőteljesen jelentkező triviális irodalom (--> 30-31.) felvirágzásához is.

EXKURZUS

"Régiel" és "újak" a 13. század második felének magyar irodalmában

Péteri Takáts József, akinek nevét sokkal inkább Horváth János Berzsenyi és íróbarátai c. könyvének egyik fejezete őrizte meg számunkra, mint saját, kevésbé jelentős versei, 1791-től 1800-ig az ifjú Festetics László gróf nevelője volt. Nevelői állásáról lemondva, búcsúzóul foglalta össze tanítványa számára még egyszer intelmeit Erköltai oktatások... c. munkájában; ebben olvashatjuk sok egyéb mellett a következő fejtegetést¹ is a régi és az új költészet, ill. tudományok értékéről. "...ha a' régielről 's mostaniakról vagyon a' szó: add-meg mind a' két résznek az érdemlett dítséretet; mert némellyek, hogy jártasaknak tartsák őket a' Görög 's Deák Classikusokban; ezeket az é-gig magasztallyák, az újjaknak pedig nagy nehezen hagynak valami kis érdemet 's dítsőséget" - szögezi le kiindulásképpen álláspontját, majd rátér annak részletesebb indoklására. Kétségtelenül a régiel törték az utat, ők mondták ki az első, saját tapasztalásaikból eredő igazságokat, s mindezt nem haszonkeresésből tették, hanem "...magok' mulatásokra, baráttyaik' gyönyörködtetésére, 's a' maradék' oktatására." Ám ez nem ok arra, hogy igazságtalanok legyünk az újjakkal szemben: "...vallyuk-meg, hogy az Ujjak a' Régiel' világíttása után jóval meszszebbre mentek a' tudományoknak majd minden nemében." Ciceró például sokszor "kever-egybe keveset összevilló dolgokat", követ el logikai hibákat; nem volt tehát félisten, "...sőt, ha nem volna so-

kek előtt nagy véték, már mások után azt mondanám: hogy a' nevezetesebb új Irókban sokkal nyomosabb mind az okok' fontossága, mind a' beszéd tömört rövidsége." Nem tagadja természetesen, hogy a régi literatura ismerete hasznos, de az új tudását még fontosabbnak tartja. "Ki nem láttya? hogy inkább kell tudni: milyen az állapottya mostanság Európának, mint ezer esztendőök előtt, akár a' külömbféle Nemzetekre, kormányzásokra nézve; akár a' mesterségeket, tudományokat, 's terméseket 's a' t. végük tekintetbe."

Meglepő helyen, egy erkölcstanban, a 18. század rendkívül elterjedt, többnyire keresztény-sztoikus alapokon álló morál-filozófiai irodalmának² kései öröksében olvashatók ezek a gondolatok. Péteri Takáts azonban elődei központi problémáját, a boldogság keresését egyetlen fejezetbe sűriti, melyben a sztoikusoknak rövid alfejezetet juttat csupán, s "Az Istent illető kötelességek"-kel sem foglalkozik sokkal részletesebben. Annál nagyobb teret biztosít a mindennapi, földi életben való boldoguláshoz szükséges, praktikus tanácsoknak, néhol már egyenesen illemtankönyvekre emlékeztető módon. S mutatja természetesen a korábbi morálfilozófiáktól való különbözőségét az imént ismertett gondolatmenet is. Az ott kifejtettek persze már magyar nyelven sem számítottak egészen újnak a 18. század legvégén, bár amint erről később részletesebben is szólni fogunk, a kérdés ilyen tömör és frappáns megfogalmazásával korábban nemigen találkozunk. A nyugat-európai irodalmak kontextusában gondolkodva pedig végképp elcsépeltnek tűnhetnének a Péteri Takáts által kifejtettek, melyek lényegében ugyanarról a dilemmáról tudósítanak, amely Franciaországban, a Querelle des Anciens et des Modernes során sokkal élesebben vetődött fel már a 17. század végén; ott kérdőjelezték meg ugyanis, ha nem is előzmények nél-

kül,³ de igazán nagy hatással először a XIV. Lajos hatalmától és gazdagságától elragadtatott "újak", a haladásba vetett szilárd hittel eltelve, az antikok utolérhetetlen tökéletességét, legyen szó akár természettudományokról, technikáról, vagy művészetekről. A művészetek esetében azonban az "újak" táborán belül sem voltak a nézetek teljesen egységesek. Fontenelle például kifejtette, hogy "Az ékesszólás és a költészet csak bizonyos számú, elég korlátozott ismeretet követel meg, és elsősorban a képzelőerőn múlik; márpedig az emberek néhány száz év alatt is összegyűjthették azt a kevés ismeretet, a képzelőerőnek pedig nincs szüksége tapasztalatok hosszú sorára, sem nagyon sok szabályra ahhoz, hogy a tőle telhető legjobbat alkossa."⁴ Hite szerint az ékesszólás és a költészet Augustus uralkodása alatt, Ciceróban és Titus Liviusban elérte végső tökéletességét; hibátlanok ők sem voltak ugyan, de kevesebb hiba aligha képzelhető el. Elérni azonban az ő szintjüket sem lehetetlen, csupán meghaladni. A nagytekintélyű antik szerzők többsége esetében azonban szó sem lehet végső tökéletességről, s meghaladásuk nemhogy elméletileg lehetséges, hanem gyakorlatilag már meg is történt sok esetben; az újabb regények például máris Homérosz és Vergilius eposzai fölé emelkednek. Perrault, az "újak" vezéregyénisége azonban még annyira sem volt óvatos, mint Fontenelle. Parallèle des Anciens et des Modernes című híres, dialógusformában írt művében az "újak" nézeteit képviselő abbé egyértelműen megkérdőjelezi vitapartnerének e ponton Fontenelle gondolatmenetére emlékeztető érveit: "Pourquoy voulés-vous M. le President que l'Eloquence et la Poésie n'ayent pas eu besoin d'autant de siècles pour se perfectioner que la Physique et l'Astronomie."⁵ Kifejti, hogy az emberi szív sem ismerhető meg könnyebben a természet titkainál, s e véleményének alátámasztására párhuzamba állítja a csillagá-

szati és az emberi lélekre vonatkozó ismeretek fejlődését, majd magabiztosan jelenti ki: "Dans les seules tragédies de Corneille il y a plus de pensées fines et délicates sur l'Ambition, sur la Vengeance, sur la Jalousie, qu'il n'y en a dans tous les livres de l'antiquité".

Végül soron azonban még Fontenelle sem volt eléggé óvatos. Az "újak" fölénye ugyan néhány évtized alatt vitathatatlanul vált a tudományok és a technikai haladás terén, ám a 18. század elejére világossá vált az is, hogy szépirodalmi műveik nem igazán jelentősek, a Napkirály korának művészete időtállóságban nem mérkőzhet az antikvitással. A 18. század irodalomszemléletének alakulása szempontjából azonban kevésbé lényeges kérdés, hogy az "újak" által éppen felmagasztalt mű valóban joggal volt-e az antikok mellé/fölé állítható. Sokkal fontosabb a Querelle elméleti következménye. A viták ugyanis megingatták a reneszánsz óta lényegében abszolút értékeknek tekintett antik szerzők tekintélyét és ezzel együtt azt a hitet, hogy tökéleteset csupán az ő követésükkel, illetve az általuk felállított, Arisztotelész és Horatius nevével fémjelzett szabályok betartásával lehet létrehozni. Elsősorban a "műérzékenyebb" régiek érveinek jóvoltából lépések történtek az esztétikum öntörvényűségének felismerése felé is. És ami talán a leglényegesebb: a vitatkozó felek lényegében azonos történetfelfogásából új történetfelfogás született. A tudományok és a művészetek fejlődését ugyanis "régiek" és "újak" egyaránt a humanista tökéletességideál szellemében fogták fel, csupán mást tekintettek csúcsnak. Ugy vélték, hogy a tudományok és művészetek időtől és tértől függetlenül léteznek és örök normák szerint megítélhetők; a "régik" vagy "új" magasabbrendűségének kérdését csakis ilyen szemléleti alapokon lehetett fölvetni. Vitájukból viszont, amint erre H. R. Jass a kérdéskörrel

szóló nagy tanulmányában rámutatott, a 18. század folyamán kialakulhatott a historizáló történetfelfogás, melyet P. Meinecke minden bizonnyal joggal nevez a nyugati gondolkodás egyik legnagyobb forradalmának a Die Entstehung des Historismus című nagy monográfiájában.⁶

Minden jelzi már azt is, hogy a Querelle-ek nem értek véget a 18. század elején. Újabb és újabb hullámok végigkísérték az egész századot; W. Krauss például 1804-ből hozza az utolsó francia példát,⁷ végigtekintve tanulmányában párhuzamos német és angol jelenségek során is. E nézőpontból szemlélve Péteri Takács 1799-es gondolatmenetét, az már nem is tűnik olyan anakroniztikusnak. Elgondolkoztatóbb viszont, hogy véleménye szinte légüres térben hangzott el. Mert ha igaz is az, hogy a fordítás- és a Milton-vitát tágabb értelemben a régi latinos műveltség és a modernebb eszméáramlatok összeecsapásaként kell értelmeznünk⁸ /erről a maga helyén részletesen fogunk szólni/, ez még nem változtat azon a tényen, hogy az antikok vagy modernek felsőbbrendűségéről, a haladás lehetőségéről szűkebb értelemben nálunk nem folytak viták. E tény kétségtelenül a magyar irodalomszemlélet sajátos és öntörvényszerű fejlődésére utal; esetleg gondolhatnánk arra is, hogy a magyar fejlődés szerencsés módon nem csupán elkerülte a Querelle-ket, hanem mindjárt túl is lépett rajtuk, a 18. században kialakult historizmus szellemében. Ez az ímént már említett gondolkodói iskola ugyanis azzal a Fontenelle által is kifejtett, de antik gyökerű elmélettel szemben, hogy az emberi tornózset és értelem állandó, s éppen ezért elvileg mindig képes újra elérni, sőt meghaladni azt, amit elődei már elértek egyszer, a különböző korok és különböző nemzetek egymástól eltérő adottságait, az egyszer létrehozott megismételhetetlenségét, ám ugyanakkor értékének relativ voltát hangsúlyozta, s ezzel rámutatott a Querelle-ek

klasszikus kérdésfeltevésének /melyik a magasabbrendű: az antik vagy a modern?/ értelmetlenségére is. Amint Herder, a 18. századi historizmus valószínűleg legjelentősebb képviselője megfogalmazta egy helyen: "Homer konnte Fenelons Telemach so wenig schreiben als Fenelon die Odyssee und Iliade."⁹ Ahhoz, hogy a korabeli magyar fejlődés jelzett öntörvényű fejlődésének eredőire rámutathassunk, össze kell gyűjtenünk és értelmeznünk a "régi" és az "új" viszonyáról szóló, Péteri Takácséhoz hasonló, vagy akár az övénél is szűkszavúbb, néha csak célzásszerű megnyilatkozásokat.

+

Mindenekelőtt felmerülhet a közvetlen hatás-befogadás kérdése. Volt-e recepciójuk a 17. század végi, 18. század eleji francia Querelle-eknek az általunk vizsgált korban Magyarországon? A válasz: ritkán, és akkor is inkább csak jelzésszerűen; magát a vitát egyetlen írás sem tekintette át teljes egészében, csupán más kérdések kapcsán említette azt. Magyar nyelven legelőször a Mindenes Gyűjtemény 1792-es számaiban lapozgatva tudhatt meg róla a korabeli olvasó, nyilván a franciás tájékozottságú szerkesztő, Péczeli József jóvoltából. Nagyon általánosan érinti a Querelle kérdését A' frantzia literatúráról némelly jegyzések¹⁰ című, minden bizonnyal francia forrás/ok/ból adaptált írás. Szerzője két és fél oldalon áttekinti a franciaországi tudományosság fejlődését, hosszabb pillantást vet a 17. századra, amikor megalakultak az Akadémiák, s az "igaz szépségnek izlése" foglalta el a nyelvet, a retorikát és a költészetet, majd megállapítja, hogy a fejlődés nem "versengések" nélkül zajlott le. Ezek néha csak kisebb "tsatározások" voltak, máskor viszont "vakmerő ellenségeskedések". Ilyen volt "...az a' nagy

kérdés; Többre mentek-e a' mi időnkbeli emberek mint a' Régiek,
a' böltsességben? Itt az egész Tudós Világ fegyverbe állott;
némellyik a' régiségnek, más az újaknak zászlójok alatt vitéz-
kedett; voltak sértő és védelmező ütközetek, magokat ki-mutató
vitózek, győzödelmek, 's veszteségek." Zárásul pedig mindehhez
hozzáfűzi, hogy a viták sokat használtak a tudományok fejlődé-
sének. Ugyanebben az évfolyamban olvasható, néhány oldallal
később, Fontenelle és De la Motte életének és munkásságának is-
mertetése, ezúttal a francia források pontos megjelölésével.¹¹
Érdekes, hogy Fontenelle kapcsán csupán fél mondat jut a Querel-
le-ben való részvételének: "IV-dik munkája volt, a' Pásztori
Versek, egy Discursussal egygyütt, mellyben a' régi és új Iró-
kat összeveti."¹² Valamivel részletesebben olvashatunk De la
Mottenak a vitában való szerepéről. Az ismertetés szerzője, aki
egyértelműen a "régiek"-nek adott igazat, itt furcsa logikával
igyekszik bizonyítani, hogy a Homéroszt kevésbé becsülő De la
Motte végső soron többet használt a "régiek" ügyének, mint az
elfogult Mme Dacier. "Mikor ama nagy Kérdés két részre hasítot-
ta Frantzia Országot; Ha vallyon az Uj Irók fel-érnek é a' Ré-
giekkel? La Motte az Ujjaknak pártjokat óltalmazta, de olly ma-
ga meg-tartóztatásával 's böltsességgel, hogy engedte magát meg-
győzettetni, 's a' Régiségnek nagy Meistereivel könnyen meg-en-
gesztelődött. Ama különben bölts Asszonyiség Dacier halálból ólt-
almazta a' Régieket; de igen mérges és indulatos hangon ...
Ezen mérges óltalmazásnak neme éppen azt tselekedte, hogy az
Ujjak láttattak győzödelmeskedni a' Régieken..."¹³ A vita ilyen
furcsa, "szomorú történet"-té alakulását pedig végső soron annak
tulajdonítja, hogy a tudomány "asszonyi ábrázatba" öltözött és
"annak"szájával" perelt. A Mindenes Gyűjteményen kívül a La Hen-
riade 1792-ben megjelent magyar fordításának¹⁴ függelékében

esett még szó a Querelleről. Ebben ugyanis a fordító Péczeli József közrebocsátotta Voltaire eposztanulmányát is, "A' Beszélő-Versezetről /vagy Epopóról/ készített próba" címmel, melyben a francia szerző, ha a vitát természetesen nem ismertetette is átfogóan, de Homérosz értékelése kapcsán legalább annak létéről tudósított. Elmondta, hogy Homérosz tökéletességét először Perrault vonta kétségbe. "Egy munkát tsinált tudniillik, a' melyben a' régieket a' maiakkal össze-hasonlította; de a' melly munkából semmi mély elmésség, 's helyes ítéllett-tétel, semmi jó rend nem tetszik-ki." Boileau könnyen és sikerrel vette fel a harcot ellene "...egyedül azzal-is, hogy az ő könyvének sok hibát fel-fedezte. A' disputálásnak az a' vége lett, hogy Perrault a' közönségtől ki-nevettetett..."¹⁵. A vitát később De la Motte és "Daciér Aszszonyság" folytatták, meglehetősen elfogultan támadva, illetve védve Homéroszt. Az említett forrásokból származó tudósításokon kívül az antik és modern irodalom 17. századi francia felfogásának magyarországi ismeretére egyetlen sovány adat utal csupán. Csokonai meglehetősen titokzatos könyvlistájának egyik tétele.¹⁶ A lista kézíratai között maradt fenn és nem tudni, mi célból, mikor és hol készítette, illetve megnyit ismert valójában a rajta szereplő művek közül. A felsorolásban mindenesetre az európai esztétikai-poétikai gondolkodás híres alkotásai szerepelnek Baumgartentől Herderig; közöttük Pl Rapin által Réflexions sur la Poétique et sur les Ouvrages des poètes anciens et modernes, Paris, 1694. címen feltüntetett munkája.¹⁷ E mű azonban, mely először 1674-ben jelent meg, természetesen nem tudósíthatott még magáról a Querelleről, amely jóval később, Perrault híres poémájának 1697-es akadémiai felolvasását követően bontakozott ki, csupán a régi és új irodalom értékelésének a vita kitörése megelőző fázisába nyújthatott betekintést.

Meglehetősen nagy viszont azoknak a korabeli magyar nyelv-
vi forrásoknak a száma, amelyek maguktól értetődő tekintélyek-
ként hivatkoznak az antikokra, anélkül azonban, hogy "rég" és
"új" szembenállását/szembeállíthatóságát egyértelműen jeleznék.
"Ki volt Homérusnál valaha jobb író?" - teszi fel például a szék-
noki kérdést Mátyási József egyik hosszú elmélkedő költeményé-
ben.¹⁸ "Az első Enyedi Esztendőre a' Görög régiségeket tettem,
a' Magyar Ifjúság hasznára, a' nagyoknak pedig időtöltésére,
mind a' Régiéken épülvén az ujjak a' régi nyomokon járván..." -
írja Benkő Ferenc Esztenőnként ki-adott, parnassusi időtöltés
című munkája első kötetének előszavában.¹⁹ Vagy idézzünk Páló-
csi Horváth Ádám Batsányihoz írt 1789-es leveléből: "...nem te-
szek remeknek egy nemzetet is, vagy ha teszek, teszem az arany
idei poétákat."²⁰ Peretsényi Nagy Szakadár Eszthonvai magyar fe-
jedelem' bújdosága című epikus művének egyik lábjegyzetében Sza-
kolcza város legfőbb nevezetességének azt tartja, hogy ott la-
lik Gvadányi, kinak "...méltó, hogy lakhelyét, jobban mint Ho-
mérusnak emérrjük!"²¹ Homérosz abszolút tekintély volta az utób-
bi két idézetben is nyilvánvaló, ám a bennük meghúzott párhuzas-
mok nem árják ki azt sem, hogy az új művek-szerzők a maguk ne-
mében éppoly értékeset alkossanak, mint a régiek. "Rég" és "új"
viszonyának kérdését azonban explicit módon egyik szerző sem
vetette fel, s nagyon is gyakorlatias megjegyzéseikből hiba len-
ne a problematika tudatosodására, még inkább határozott állás-
foglalásra következtetnünk. Lényegében hasonló jelenséggel talál-
kozunk Zechenter Antal 1778-as Euripides-fordításának²² előszavát
olvasva is. Zechenter először is megállapítja, hogy az antik
szerző drámája megfelel az Arisztotelész által felállított köve-
telményeknek és így nem csoda, hogy már keletkezése idején "...
egész Görög Országnak kedves volt...". Majd a dráma és színját-

szás korabeli magyarországi helyzetére áttérve felsóhajt: "Vajha a' mi kevés Magyar Tragédiánk el-érhetnének ama' régieknek tökéletességét, talán e' képpen sok ájtatos és buzgó embernek elméje meg-engesztelhetetne azoknak írássával, talán lágyabban ítélnének felőle; ha az Auktorok nem annyira a' kedv-töltést, mind sem az erköltsnek megjobbítását, tészljuk vennének!" Arra a kérdésre azonban, hogy óhaja beteljesülését elméletileg lehetségesnek tartja-e, már nem tér ki. Gondolatmenetét ehelyett gyakorlati problémákra futtatja ki; arra ti. hogy "...minek írni Tragédiákat, ha sehol nem játszattatnak", majd egy mondatban felvázolja a színház és a nemzeti nyelv fejlődése közötti szerte igen szoros kapcsolatot is.

E meglehetősen szegényes anyagot olvasva érdemes talán felfigyelnünk arra, hogy szerzőik valamennyien görög példákra, elsősorban Homéroszra hivatkoztak. Azért érdekes ez, mert az iskolai oktatás révén széles körökben elterjedt deákos klasszicizmus²³ elsősorban a latinos műveltséget terjesztette, s antik példákért sokkal inkább a római, mintsem a görög irodalomhoz nyúlt vissza. A deákos műveltség meghatározó voltával tudatosan is szembenézett Márton István 1794-ben megjelent görög nyelvkönyvének²⁴ előszavában. A régiek művei természetesen szerinte is színórmértékül szolgálnak az újak számára, ám felveti a kérdést: "...ha mindnyájan a' Tudományok igaz betsülőivel azt tartjuk, hogy tudományunk, gondolkodásunk, 's ízlésünk formálásáért el múlhatatlanul kell a' Római Tudósok munkáit olvasnunk; miért ne várhatnánk ezen tészlunk el érését sokkal nagyobb jussal, ha nem tsak azokat követnénk, a'kik magok is a' Görögöket majmolták, hanem azokat, a'kiket a' természet minden tökéletességekben remekül állított elő a' Világnak?" Majd véleményét állítás formájában is egyértelműen megfogalmazza: "...valahol valakik akármí tekintetbe Tálentumikkal

a' tudós világ előtt fényeskedtek: nagy részét azoknak, há nem egészen is, a' Görög Iróktól költsönözték." Márton Istvánéhoz hasonló érveléssel találkozunk a Mindenes Gyűjteményben megjelent, A' görög nyelvről című írásban²⁵ is, mely megállapítja, hogy a római kultúrát "Nem egyéb, hanem a' Görög Nyelvnek tanulása, és az által a' jó ízlésnek el-terjedése" tette naggyá. Hosszasan fejtegeti, elsősorban a francia irodalom példája alapján, hogy az európai művelődés történetében milyen fontos szerepet játszott a görög nyelv és kultúra. Véleménye az, hogy ha a görög fogadtatott volna el "...a' Tudósok között fenn forgó köznséges Nyelvnek...", az sokkal nagyobb hasznot hajtott volna a deáknál. Aki pedig "...valósággal Tudós akar lenni, Görög Országba kell annak utazni, vagy a' Görög Irókkal kell meg-csánérkedni...". A görög kultúra felé fordulás, még ha ez az esetek többségében, mint láttuk, csak jelzésszerűen következett is be, különösen akkor figyelemreméltó, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a 18. századi európai esztétikai gondolkodásban, például Winckelmann vagy Lessing munkásságában, a görögség felé fordulás egyben az ellaposodott latinos kultúrával való szembefordulást is jelentette.²⁶ Kérdés, hogy a felsorolt néhány jelzésből szabad-e a jelenség mégoly halvány magyarországi megfelelőjére következtetnünk?

A görög példákra való hivatkozás természetesen nem kizárólagos. Előfordult, hogy egyszerre és különbségtétel nélkül emlegették a görög és a latin² klasszikus¹ kulturát. Matvani István vígjátékfordításokat tartalmazó kötetének²⁷ előszavában a következőképpen indokolta műfajválasztását: "Bizonyos, hogy a' Görög 's Római Theatrum, nevendék korába, nagyobb részén tsupán Vig-Játékokat játszott, kétség nélkül mind azért, hogy a' Könnyebb Hosterség, a' Nehezebbre, mintegy magába tegye a' Játzókat al-

kalmatosokká; mind pedig, hogy a' Nézők, Hallgatók, vagy Olvasók, minekutánna ki tréfálták magokat, a' hasznosabb 's szükségesebb tanúságoknak fogamatossabb bővételére azáltal lassanként készítettessenek." Hatvani idézett szövegében egyébként a görög és római példák párhuzamos említésén túl egészen pontosan nyomon követhető az is, hogy az antik példákra való hivatkozás hogyan fonódott össze az utile et dulce elvével. E jelenség persze sokkal inkább tipikussága, mintsem kivételessége miatt érdekes; az általunk idézett szerzők közül már Zechenter Antalnál is felhivhattuk volna rá a figyelmet. S legalább ilyen tipikus jelenség az is /visszatérve fő problémánkhoz/, hogy a korabeli magyar szerzők jó része nem csupán párhuzamosan hivatkozott a görögök mellett a rómaiakra, hanem a görögöket háttérbe szorítva egyértelműen a klasszikus latin irodalom alkotásait tekintette mércének. Dugonics esete a legeggyértelműbb; ő úgy emelte ki Vergilius érdemeit, hogy közben Homéroszon is ütött egyet. Etelka Karjelban című regényének²⁸ előszavában beszámolt arról, hogy sokan tanácsolták neki: írja meg az Etelka közvetlen folytatásaként a történetet. "De ... Etelka' végének ott kellett szakadni, midőn Etelével Világoson egybe-jött. ...Igy szakasztva félbe Vergilius-is Éneissét, midőn Turnus meg-öletett. Igy szakasztottam-el én-is, a' Gyapjas Vitézeket, midőn Jázon az Arany gyapjas báránynak bőrét kezéhez vette. Korpázzák-is azért Homérust: hogy Odisseájában többet szóllott, mint midőn Ulisses Peleségéhez érkezett." Vergiliust állította maga elé követendő példaként Pálocz Horváth Ádám is, Hunniásának²⁹ előszava szerint. Gondolatmenetének kezdetén ugyan még párhuzamosan hivatkozott Homéroszra és Vergiliusra, mondván, hogy Hunyadi nagysága és tettei "...szinte úgy, vagy jobban meg-érdemlenének akár egy Homérust, mint Uliszes, akár egy Virgiliust, mint Éneás.", a továbbiakban azonban

az Aeneis példáját emlegeti csupán. Hunyadi tetteinek összefoglalása után kijelenti, hogy "...ilyen sokan által-ment Eneáznak akartam Virgiliussá lenni...", s hogy kijelentése nem csupán szépen hangzó szólam, hanem átgondolt alkotói program jelzése, az a következő oldalon már egészen egyértelművé válik. "Az Eneis' formájára irtam pedig ezen tsokély munkátskát, sok okokra nézve; mind azért, hogy Virgilius sok nagy emberek, 's még ama' hajszál-hasogató Skaliger' ítélete szerént-is olyan vers-szerző, a' kinek az ilyen szabású írásokban párja nints, a' mint hogy még ama' nagy emlékezetű Voltér-is nem szégyenlette őtet a' maga Henriássában nagyon, sőt talám felesleg-is majmolni: mind azért, hogy az ilyen mód természettel-is legszebb, mind még azért-is, hogy Hunyadinak sok-féle viszontagságai-is... az Eneás' bujdosásához nagyon hasonlitanak..." Bevallja azt is, hogy művébe helyenként szószerint belefordította az Aeneis részleteit, "...noha már ez az imitatióra, valakinek követésére nem tartozik..." Szándékában áll azonban "hasznló szabású Magyar Versekben" az egész Aeneist kiadni, s így a "Magyar Poésisban gyönyörködő Tanult Magyar Urak" megítélhetik, hogy jó lenne-e ilyen formában a fordítás. Az Aeneis azonban végülis nem Fálóczi Horváth, hanem Baróti Szabó Dávid fordításában jelent meg 1910-ben.³⁰ Érdekes, és nyilván nem véletlen, hogy a kötet elején lévő rézmetszeten, mely Baróti Szabót ábrázolja, jól kivehető a háta mögötti polcon álló könyvek egy részének a gerincén a szerző neve is: "OVID, HORAC, VIRGIL, TIBULL, MILT". Homogén névsor, Milton kivételével valamennyien az antik római irodalom klasszikusai. Az, hogy a rézmetsző mellettük az angol költő nevét is feltüntette /nyilván nem saját invenciója alapján, hanem megrendelőjének, Milton magyar fordítójának a kérésére/ megerősíti azt a meggyőződésünket, hogy a "kézikönyvtár" összetételét nem jogtalan rejtett ars poe-

tikaként értelmeznünk. S ebből az ars poetikából a kor irodalom-szemléletének ellentmondásos volta rendkívül tömören tárul elénk: a latinos műveltségű Baróti Szabó, az időmértékes verselés egyik hazai megalapítója fordította azt az Elveszett paradicsomot, amely a német irodalomhoz hasonlóan nálunk is "rég" és "új" emlékezetes összecsapásához vezetett - ellenlábasként az ugyan- csak latinos műveltségű Rájnys Józseffel, az időmértékes verse- lés másik magyarországi meghonosítójával, aki maga is azt hir- dette, hogy "...Virgiliust minden Tudós Nemzetek a' Poéták' Fe- jedelmének tartják."³¹ Más kérdés, ám a kor irodalom-szemléleté- nek ellentmondásos voltán semmit sem változtat az, hogy minde- ben szerepet játszhatott a neolatin költő Miltonnak, s latinra fordított eposzának kijáró tisztelet, Batsányi, illetve a Baróti Szabó és Rájnys közötti, prozódiai szabályokat és az elsőbbség kérdését illető ellentét is. S az sem egészen egyértelmű persze, hogy az időmértékes verselés a "rég", vagy éppen az "új" kép- viselte-e a kor magyar irodalmában. Baróti Szabó mindenesetre nem csak a rímetszet, hanem az előszó tanúbizonysága szerint is meg volt győződve az antikok, az eposz esetében közülük is elsősorban Vergilius példakép-voltáról. Első mondatában ugyan Pálóczi Horváthhoz hasonlóan megadta a kellő tiszteletet, s fő- ként az elsőség érdemét Homérosznak is, az utána következőkben azonban már csak Vergiliust emlegeti a mindenkor eposz-szerzők követendő példájaként. "...annál tökéletesebb a' vitézi vers, akármilyen nyelvenn irattassék, mennél inkább közelit az övé- hez" - mondja, majd megállapítja, hogy a korabeli regényírók mind morális szempontból, mind az "eleven le-festés" tekinteté- ben "...el-tűnnek ezen nagy Poéta előtt..".

Az antik eposz és a 18. század végi "román" összevetése a- zonban már átvezet azokhoz a korabeli forrásokhoz, amelyek a

"régit" és "újat" világosan szembeállították egymással. Közéjük tartozik az imént emlegetett Rájn is, aki idézett Vergilius-fordításának Ajánló Levelében világosan megfogalmazta:

"...irunk ugyan mi-is, gyönyörűségeseknek tartjuk verseinket, 's már egy-másnak a' szebbnél-szebb dicséreteknél füstivel áldozunk; így tsalván, és tsalatkozván el hitetjük magunkkal, hogy akár-melly jeles Poétával-is fel tehetünk; de azonban, mennyivel közelebb-valóknak tartjuk magunkat, annyival messzebb járunk amaz híres Poétáktól, a'kiket sok száz esztendőktől fogva minden Tudós Nemzetek magasztalnak." A régiék mellett állt ki a Mindenes Gyűjteményben név nélkül, több folytatásban megjelent, Az észről, vagy elmésségről tett Jegyzések című,³² nagyobb részében minden bizomnyal idegen nyelvből fordított írás szerzője /talán maga Pétzeli?/ is. Bouhours abbé nyomán és Boileaut idézve megállapította, hogy a gondolatok szépsége és igaz volta között szükségszerű összefüggés van, majd levonta a következtetést: "És ez az a' nemes egygyűgyűség, melyet nem győzünk eléggé tsudálni Euripidesben, Theocritusban 's más régi Görög Poétákban, 's a'mellyet hogy sokan a' maiak közül el nem érhetnek, azt mesterséges tzi-frázások 's erőltetett ékesgetések által igyekeznek ki-pótolni."³³ E sorok a viszonylag terjedelmes tanulmány igen hangsúlyos helyén, az utolsó bekezdésben, mintegy végső és általános tanulságként kaptak helyet. Sokkal gyakorlatiasabb nézőpontból, a korabeli magyar viszonyokat szem előtt tartva foglalkozik "régit" és "új" értékelésével Kovásznai Sándor 1782-ben megjelent, Plautus és Terentius egy-egy vigjátékának fordítását tartalmazó könyvének³⁴ "Teleki Domokos Urfihoz" szóló Ajánló Levelében. Megállapítja, hogy a tudományok megismerésének két útja használatos a korabeli Magyarországon: vagy az új, német és francia könyveket forgatják, vagy az antik szerzők műve-

it tanulmányozzák. S elismeri ugyan, hogy az utóbbi út követése több nehézséggel jár, mégis ezt ajánlja, mivel "...az említett új könyveket-is érteni kell; de a' régieket sem kell el-hagyni és meg-vetni; kivált a' régi Római Deák tudományokra vezérlő írásokat, s'mellyekből az ujjak nagy részént származtak..." Elvontan nézve nemhogy Kovásznai gondolatmeneténél, de még a Mindenes Gyűjteményből megismertnél is általánosabban közelítette meg a kérdést Kármán József A' Régiség című allegóriájában.³⁵

A történet szerint a "tiszteletes Felséggel" megjelent Régiség és a "felpiperézett" Új Idő találkoztak a "Természet Oltáránál". Az Új Idő kikacagta a Régiséget, ám a "Nagy-Anya Természet" igazságot tett: "Büszke Leányka! tiszteld ezen meg-élemedett Asszonyt. Elsőszülöttjeim ezen termékeny Emlőket szopták. Erköltsök együgyű vólt, de nagy és magas ... Írások eredeti, igaz és felséges. - Ti Törpék vagytok, erőtlének és kortok ... Erköltstök piperés, de vesztegetett; Írástok költsön vett ... Ezen Emlőktől elszakadtatok, és csak azon rágódtok a' mi Gazt, a' Régiség hátrahagyott." Ez az általános és időtlennek tűnő gondolatmenet azonban nyilvánvalóan ugyan abból az indulatból táplálkozott, amely oly szenvedélyesen íteltette el Kármánnal kora tehetségtelen verselőit A nemzet csinosodása című tanulmányának elején; így szavai /ellentétben a Mindenes Gyűjteményből idézett sorokkal/ nem annyira az antik irodalom utólérhetetlensége mellett való igazán teoretikus állásfoglalásként, mint a minden eredetiséget nélkülöző, iskolás klasszicista versírási gyakorlat pillanatihlette kritikájaként értelmezendők. Ugyancsak elmélyültebb értelmezést kíván Tsernátoni W. Sámuel Flögel-fordításának³⁶ egyik lábjegyzete. A főszövegben Flögel arról elmélkedik, hogy a tudományok terjedésének akadálya lehet a nyelvvel való öncélú foglalkozás is, "...a' midőn több gondjok van a' szókra, mint a'

dolgoira, és azért a' régiokhoz értelmekkel nem bírnak, rab szolga nézre azokat követik, 'a szavakra csillagznak.' Ezzel erre okosra a neolatín kultúr: többesége, ahit a régi római kultúr: "...
'senyigtől távoli voltanak, 'a azoknak csak csillag' szerűkhat
tosh: csak nézre követők...". Szerényen ezzel nem ért egyet; je gyötörten lassan nem sorolja azokat a neolatín kultúr: által-
tól kezdve, nem felelőre meg Janus Janánuaról sem. "...hisz
késztőlnek a' régiok' erőjében". Ha Mária esetében azt mondjuk,
hogy a régiok mellett való kiállítás valójában a régiokot utánzó
korabeli irodalom elítélésével egyenlő, akkor Szerényen szavait
értelmezve ennek éppen a fordítottja igaz: a neolatín kultúr: tel-
jesítményének az antikok mellé való állítása voltaképpen a Fló-
gel /és Mária/ által megszallóan nézett iniciáció olv. védelmé-
vel egyenlő. Ugyanezek a neolatín kultúr: értékeivel és lehetősé-
geivel foglalkozott Szerényenhez hasonló végkövetkeztetések
jutva, és más részletekben a "Antikok Kultúr:nyben megjelent
A' deák nyelvéről című írás³⁷ is. Elisméri, hogy "...sema se lesz"
többé a' Deák Nyelvben Virgilius; ...". Ezzel szemben igyekszik an-
nan bizonyítani, hogy a latin klasszikusok megközelítése lehet-
őleges. Az erre való törekvést ezzel is inkább fontosnak tartja,
mivel esztétikailag fogadja el, hogy a jó írás "...fundamentál-
a' régi örök és Deák könyveknek többilletos értékeken..."; el-
juttatására pedig a legalkalmasabb módszer, ha magát nyelvtan-
vetjük őket.

Sajátos álláspontot foglal el a régi és új irodalom értéke-
lésében Bencenyai György azzal, hogy olvassantja és eltérően
értékeli a régiok "nyelvét" és "bűltességét". A Holmi M., Ver-
giliusáról szóló részének első mondatában így fogalmaz: "Ez az egy
hallos mondat: a mai Deák nyelv hasonlít a régiokhoz képest; - és
mondjad inkább, hogy a mai nyelvok gyengék a deákhoz képest."

Tételét német és magyar fordítási próbák vizsgálatával igyekeznek igazolni, majd gondolatmenete végén kiindulási pontjához visszatérve megjegyzi: Vergilius nyelve valóban csodálatnivaló, "...de miént mély tudományt, böltsességet keresel benne, mindjárt oda léssz mind tsudálkozás, mind ditséret". Sokkal több bölcsesség van például Pope és Jung műveiben, "De mivel a régiek tsudálkozásunk meg nyerték, s' általuk kezdettünk tanulni, tehát már az újjakat, ha túl mennek is rajtuk, tsak alájuk szoktuk rendelni."³⁸

Találunk természetesen jónehány olyan véleményt is a kora-beli források között, amelyek megszorítás nélkül, egyértelműen foglaltak állást az új irodalom, vagy legalábbis az új irodalom bizonyos termékeinek egyenértékűsége, illetve magasabbrendűsége mellett. Geszner kapcsán fogalmazta meg véleményét Ráday Gedeon Edecs Gergelynek 1792. március 30-án írt levelében:³⁹ "...ámbr még több görög és deák vers nemekbe a régieket el nem értük, de az ecclogákban való kedvességre és nyújasságra vala nőve Geszner mind Teophrastust, mind Virgiliust felül haladja..." Ugyancsak levélben, pontosabban Pálóczi Horváth Ádámnak 1788. január 29-én írt levelének⁴⁰ egyik részletében foglalkozott "régik" és "új" kérdésével Kovács Ferenc pápai mérnök is. Az általa megválaszolni igyekezett kérdés az volt, hogy miért hiányzik, illetve hiányolhatják sokan mind Pálóczi Horváth, mind Kuldi János Vergilius-fordításából az eredetire jellemző "majestast". A fordítások néhány szerinte is létező hiányosságának felsorolása után így folytatja: "Főképpen a cadentias versekben némely-lyek által nem található Majestas negyedik okának gondolom a Deák és Görög nyelv iránt belénk rögzött idétlen ítélletet Praejudiciumot...". Pedig lehetséges, hogy a magyar nyelv szelleméhez jobban illenek a kádenciás versek, "...de meg vakítottunk

már gyermekségüinktől fogva mást sem tanulván, a Deák nyelvnek, a magunké felett való képzelt szépségénél...". Hasonló előítéletektől vezérelve fanyalogtak annakidején a franciák Voltaire Henriadeján, "...a mit ma már Virgilius mellé örömmel és dítsekedve, igaz jussal ültetnek...". Az antik irodalom példa-voltának megkérdőjelezésével igyekezett elméletileg igazolni az általa nagy előszeretettel használt, de szinte egyöntetű ellenszenvet kiváltott leoninus verselést Gyöngyösi János is.⁴¹ Elismeri, hogy a görög és római izléstől távol állt a leoninus, de nem látja be, hogy "...mitsoda jussal tilthatna-el minket attól a' Görög és Római izlés, tsak hogy azomban az igaz Versírásnak törvényét, tehetségünk szerént töltsük-bé." Míg Ráday, Kováts és Gyöngyösi egy-egy részletkérdés kapcsán foglaltak állást, addig mások, így a fejezet élén már idézett Péteri Takáts is, a témakör magját szem előtt tartva, általánosabban nyilatkoztak. Szinte csak jelzésszerűen fogalmazta meg véleményét "Millot apátúr" nyomán Gvadányi is A' világnak közönséges históriája című munkájában.⁴² Beszámol arról, hogy egy "Dacier nevezetű Asszony-ság" a régi irodalom elfogult rajongója volt, majd hozzáteszi: "...meg-is kelletik a' Régieknek az illendő dítseretet adni, mivel mind ezeknek ők voltak fel-találói, de a később Világ nagyon fel-haladta őket ezekbe." Gvadányinál jóval részletesebben foglalkozott a kérdéssel Kisfaludy Sándor a Himfy szerelmei 1807-ben megjelent kiadása⁴³ előszavában. Tiltakozott az ellen, hogy teljességgel az "oskolai regulák"-at kellene követnie, hiszen az első kultó-nek is csak maga a természet szabott mértéket. A természet pedig, hangzik a számunkra Fontenelle gondolatmenetéből már ismerős érv, ma is ugyanaz, mint annakidején; mi értelme lenne hát, hogy a régieknek "tellyességgel majmaik legyünk?" Persze nem változott az emberi természet sem, s így a legeredetibb költő is szükségképpen sok vonásban emlékeztetni fog elődeire, még-

is "...magát tellyességgel a régiekhez kötni ... ha nem gyalázatot is, de gyengeség." Újja saját versciklusai eredetiségének ilyen szempontú vizsgálata során még világosabban fogalmas: "Shakespeare, Milton, Tasso, Voltaire, Wieland, Schiller, Klopstock, és többek, nagy költők lettek volna, ha előttük Homér, Virgil, és mások nem éltek volna is." Hozzájuk hasonlóan ő is megírhatta volna verseit, sőt "talán még nagyobb eredetiséggel", ha előtte Petrarca nem alkotott volna.

Nyilvánvalóan kitűnik mindebből, hogy Kisfaludy azoknak a vitorlájából akarta kifogni a szelet, akik nagysikerű ciklusai létrejöttét elsősorban Petrarca hatásának tulajdonították. Célja érdekében azonban a korabeli viszonyok között viszonylag elmélyültnek számító elméletet vázolt fel. Nem igazán korszerűt persze. Korszerűtlensége mindenekelőtt abban mérhető le, hogy a historizmus szelleme őt sem érintette; ezért is épülhetett bele gondolatmenetébe szorvesen Fontenelle teóriájának említett része. Kisfaludy is tértől és időtől független, örök adottságokkal számol, akárcsak Péteri Takács József fejezetünk elején idézett gondolatmenetében, s lényegében valamennyi, szemlénk során eddig érintett forrás. Egy kivétellel, s ez Voltaire eposz-tanulmánya, mely szerzőről-szerzőre haladva e yértelműen historizáló szemlélettel tekintette át az eposz történeti fejlődését, Homérosztól Miltonig. Az áttekintés elméleti megalapozását az első, A' Népeknek különböző izlégeikről című fejezetben végezte el.⁴⁴

A fejezetcímbe megjelölt tételt, kiegészítve azzal a gondolat-tal, hogy egyazon nép izlése is változhat az idők folyamán, konkrét példák sorával bizonyította. E tényekből pedig az következik, hogy a régieket csodálnunk kell, de nem nyomról-nyomra követnünk. "Nem beszéljük többé azt a' nyelvet, melyet ők beszéltek; a' Vallás, mely a' Beszélő-Versezetnek többnyire mindenkor funda-

mentoma szokott lenni, sokat különböz az ő költött Theológiájoktól. A' mi szokásaink szint'úgy nem egygyeznek-meg a' Tróját ostromló 's őrző vitézekével, valamint az Amerikánusokéval. A' mi hartzaink, ostromaink, 's hajós seregeink közt, nints leg-kisebb hasonlatosság-is; 's a' mi böltselkedésünk egészen ellenkezik az Ővékével. A' puska pornak, mágneses tőnek, nyomtatásnak, és sok egyéb más mesterségeknek fel-találása ... a' Világnak ábrázatját tsak-nem egészen meg-változtatta." Voltaire tehát nem azért harcol a régiek követése ellen, mert az újakat jobbaknak tartja náluk, hanem azért, mert az új idők új műveket követelnek, melyeket a régi mércék alapján nem lehet sem létrehozni, sem megítélni. S ez persze fordítva is igaz: az új mércék alapján nem megítélhetők a régiek. Aki mindezt belátja, "Nem fogja tudakozni Aristotelestől, mit tartson egy Anglus vagy Portugalliai Iróról, sem Perraut-tól nem tudakozza, miképpen ítéljen az Iliásról ... hanem a' maga reguláját fogja húzni a' természetből, 's azokból a' példákból, mellyek előtte vagynak...". Mind-ebből egyébként egyértelműen kiolvasható Voltaire véleménye a Querelleről is - feltéve, hogy az olvasó ismeri magát a vitát...

Az eposz-tanulmányban tükröződő szemlélet persze végső soron nem meglepő, hiszen Voltaire-t a történeti gondolkodás jelentős 18. századi francia előfutárai között tartja számon a szakirodalom.⁴⁵ Nézetei, melyek természetesen összetettebbek és ellentmondásosabbak voltak annál, amilyeneknek a fenti idézet mutatja őket, befolyásolták a nem sokkal később kibontakozott és a korabeli európai eszmetörténetben meghatározó szerepet játszott német historizmust is. Elsősorban Herdert,⁴⁶ akinek historizmusa, ha meglehetősen későn is, de szintén jelentkezett Magyarországon az általunk vizsgált korszakban, 1807-ben jelent meg Kassán Vályi Nagy Ferenc Ódák Horátz mértékein című kötete, me-

lyet a szerző A' régi poézisről, 's azzal való éléről címet viselő toldalékkal egészített ki. Alapkérdése: meg kell-e maradni a kádenciás verselésnél, vagy át kell-e térni a görög és a deák mértékekre? A könyv címéből kiindulva természetesen a régi költészet elfogult apológiáját kifejtő választ várnánk, erről azonban még sincs szó. Gondolatmenete elején kijelenti ugyan, hogy "...a' Kádentziás Vers olly Időnek szüleménye, melly a' tisztességes Tudományokra nézve a' régi izlést elhagyta...", s rokonszenve a mértékes és a rimes verselés történetének áttekintése során is egyértelműen az előbbi, a végkövetkeztetések levonásakor mégis rugalmasabb álláspontból tesz tanúbizonytságot. Elválasztja a költészet "matériáját" és "külső formáját". Utóbbi esetében a mértékes verseléssel való "élést" néhány kivételtől eltekintve, szükségesnek tartja. A "matériát" tekintve azonban "...eggy átaljábann nem mondhatjuk, hogy a; régi Poézissal minden meghatározás nélkül élhetünk." S ezután a historizmus szokásos érvei következnek: régen más volt a vallás, a filozófia, az erkölcs, az államforma, a mitológia, a politika. Ma másként írna Homérosz is, "...éppen ezen Vallás' principiuma szerént, a'- melly ma bévétetett, intézné a' maga gondolkozásait és Versezet-jét; ha ma írna a' Vitézekről, nem beszéllene azokról olly kép-telen tsudákat: mivel ma a' mesék, mellyeket az eggyügyü és a' régi költeményeket minden megvi'sgálás nélkül hívó köznép igaz-nak tartani szokott, a' magok betsít el vesztették." Mindez természetesen a historizmus már sokszor és sokak által megfogalmazott érvkészletébe tartozik; arra, hogy ez esetben éppen Herder hatását emeljük ki, maga Vályi Nagy bátorít fel bennünket, amikor gondolatmenetének egy pontján, a kádenciás vers eredetéről értekezve megjegyzi: "Igy ért /! / e dolgok felől Herder; kinek értelmét itt 's másutt-is követem."⁴⁷

+

Vályi Nagy Ferencen és a Voltaire-t fordító Póczelin kívül, pillanatnyi ismereteink szerint, a historizmus nyomai nem fedezhetők fel a kor magyar irodalmában. S ezzel a megállapítással, szemlénknek voltaképpen a végére érve, visszatérhetünk a tanulmányunk elején függőben hagyott kérdésekhez: milyen sajátos, a magyar irodalomszemlélet ontórvényű fejlődésében gyökerező okai voltak annak, hogy nálunk nem alakult ki "régiek és újak vitája"?; illetve: a vita elmaradásából következtethetünk-e kérdésfölvetésének szemléletbeli meghaladására? Utóbbi feltételezést rövid úton kizárhatjuk, két okból is. Egyrészt alig találtuk a vita szemléletbeli meghaladását jelző historizmus nyomát, s e nyomok is közvetlenül vezettek külföldi forrásokhoz. Másrészt egyértelműen kiderült, hogy a francia Querelle kérdésföltevése felfedezhető a kor magyar irodalomszemléletében, pontosabban a korabeli szövegek egy-egy oldugott, s mindaddig kevés figyelemre méltatott részletében. Bonyolultabb feladatra vállalkozunk viszont, ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy végülis miért maradt el a konfrontáció. Az okok után nyomozva mindenekelőtt egy eddig kellő hangsúllyal általunk figyelembe nem vett ténnyel, a latin nyelv, s egy iskolás szabályrendszerre zsugorított latin műveltséganyag erőteljes magyarországi jelenlétével és a körülötük kialakult dilemmákkal kell szembenéznünk.⁴⁸

A latin nyelv hasznosságáról vagy haszontalan voltáról köztudottan igazi viták folytak nálunk a 18. század utolsó harmadában, melyek természetesen befolyásolták a "régiek" és/vagy "újak" kérdése körül kialakult álláspontokat is. E viták során született Dávid Sándor A' védelmezett magyar nyelv című könyve,⁴⁹ mel a Hadi és Más Nevezetes Történetek sokat emlegetett 1790-es pályá-

tételére benyújtott egyik, a latin nyelv mellett érvelő munka
cáfolatául készült. Bíróai véleményének kifejtése közben érintette a régi római kultúra értékének, illetve korabeli magyarországi "értékesíthetőségének" kérdését is. Blisneri, hogy "...
Deák nyelven még Kristus Úrnak születése előtt szép könyvek jötte-
nek ki...", de ez nem jelenti azt, "...hogy más nyelveken u-
gyan olyan szép könyvek ne lennének, ha még nem szebbek." A görög kultúra régebbi is, értékesebb is a latinnál, a rómaiak még-
sem maradtak meg a görög mellett, hanem "...ki szedvén a' gyöny-
göt belőle, a' magokét úgy fel ékesítették általa: hogy csak
nem az egész világon közönségessé lett."⁵⁰ Vagy ahogyan máshol
a korabeli magyar viszonyokra vonatkoztatva megfogalmazta: "...
a' Rómaiak ... Unnön Nemzeteknek ditsűségére, és nyelveknek mi-
velésére 's ki terjesztésére fordították amazoktól /ti. a görög-
öktől - Sz.H./ szerzett tudományokat, addig, míg mi nem bátor-
kodunk a' Deákoknak pedagógusságok alól kiszabadítani magun-
kat."⁵¹ Hasonlóként foglalt állást a Mindenes Gyűjteményben megje-
lent, A' deák nyelvről című írás.⁵² Az igazi műveltség forrását
inkább a klasszikus latin kultúra hagyományos értelmében vett
követésében, mintsem alkotó asszimilálásában látta, a latin
nyelv mindennapi használatával azonban már nem értett egyet:
"Nem is a' végre kellene a' Deák Nyelvet tanulnunk, hogy azon-
beszölljünk, mert holt Nyelven folyvást és jól beszöllni csak-
nem lehetetlen; hanem a' végre, hogy a Görög Nyelv után e' lé-
gyen az a' második kút-fő, mollyból a' valóságos böltsességet és
nemes ízlést merítsük."⁵³ A latin nyelvről folyó vitára hivatko-
zott Kovásszai Sándor is Cicero-fordításának⁵⁴ Ajánló Levelében.
Sokan hibának tartják majd, mondja, hogy "...ama megavult és
csak nem mindenektől meg-vettetett régi Római nyelvből..." for-
ditotta könyvét, "...holott ebben e' mostani ki-pallérozott Vi-

lágban, sokkal illendőbb leszsz-vala, hogy vagy valami válasz-
tott matériáról egészszen uj j könyvet írjak, vagy pedig legalább
egy igen szép és uj j Frantzia vagy Német könyvet fordítsak-meg..
Ugy gondolta azonban, hogy németből és franciából fordított
könyv sok van, míg Ciceró műveinek fordítása "...még eddig nem
ollyan közönséges."

A latin nyelv korabeli magyarországi szerepéről folyt vi-
ták tehát érintkeztek a "régiek" és/vagy "újak" dilemmájával,
igy elvileg aktivizálhatták volna a látens módon, mint láttuk,
létező nézetkülönbségeket. A lehetséges vitakérdések ma már, a
különböző korabeli vélemények ismeretében, világosan megfogal-
mazhatók. Hogyan lehet szembeszállni a hétköznapi latinnyelvü-
ség iskolákban szerzett szellemi háttérét jelentő, Bán Imre ál-
tal barokkos-latinosnak,⁵⁵ Szauder József által deákos klasszi-
cistának⁵⁶ nevezett műveltséggel? Célszerűbb-e az antik klasz-
zikusok szelleméhez való visszatérés, vagy gyökeresen új uta-
kat kell-e keresni/követni? Azaz: "rég i" vagy "új"; meg lehet-e
haladni a "régit"? Szerves részévé lehet-e asszimilálni a nem-
zeti kultúrának a görög-római műveltség bizonyos elemeit, s ha
igen, milyen módon? E kérdések azonban, melyek száma természe-
tesen szaporítható lenne, mégsem fogalmazódtak meg annakidején,
s ezt végül is annak tulajdoníthatjuk, hogy a latin nyelv korabe-
li magyarországi szerepéről folyt vita valóban csak érintette,
egyként a lehetséges érvek között, a speciálisan irodalomszemlé-
leti kérdéseket. Vizsgálódásainak középpontjába viszont egyértel-
műen azt a nagyon is gyakorlati és hétköznapi kérdést állította,
hogy a magyar nyelv alkalmas-e a latin szerepének átvételére,
képes-e a politika és a tudomány nyelvévé válni. S e valójában
ki sem bontakozott vita meglehetősen gyors, egyértelműen a ma-
gyar nyelv javára történő lezárulása után (→ 21-22) sem az i-

gazán irodalomszemléleti kérdések kerültek a figyelem középpontjába; a fő kérdés továbbra is a magyar nyelv újításának, fejlesztésének problematikája maradt, mely, ha sokszor csak külső hely-szinten is, de az önálló értékezősektől kezdve a legkülönbözőbb műfajú könyvek előszavain át a korabeli magánlevelekig mindenütt megfogalmazódott.

Mind ezek után az eredetileg feltett kérdésre úgy fogalmazhatnánk meg a választ, hogy a "régiek" és "újak" közötti ellentét azért nem bontakozott ki igazán, mert a figyelmet a nemzeti nyelv helyzete és fejlesztésének lehetősége kötötte le. Ez azonban csak féligasság lenne, hiszen a nyelvvel való intenzív foglalkozásnak önmagában véve még nem kellene háttérbe szorítania az irodalomszemléleti problémákat, sőt azokkal szoros összefüggésben, természetes szimbiózisban is létezhetne, mint például Herder életművében. Málunk azonban a nyelvvel való foglalkozást a 18. század utolsó harmadában még szigorúan prakticista szemléletmód jellemezte (→7-26); a "fentebb stil", a "nyelvideál" eszméje csak a 19. század első két évtizedében vált élő problémává. A haszonelvű szemléletmód természetesen nem csupán a nyelvvel való foglalkozás sajátossága volt, hanem a kor mentalitásának egészét alapvetően meghatározta; még világosabban úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nyelvvel, mint a tudományközvetítés leg-alapvetőbb eszközével való intenzív törődés ebből a szemléletből fakadt. Hatása félreérthetetlenül jelentkezett a szépirodalom korabeli megítélésénél is, melyet a horatiusi utile et dulce-gondolat jegyében a tudományterjesztés sajátos eszközének tekintettek csupán (→26-33). Végül soron tehát a 18. század végén a kultúrateremtés fázisában járó magyar felvilágosodás haszonelvűsége volt az oka annak, hogy a "régiek" és "újak" között

ellentét nem bontakozhatott ki igazán, s hogy vele együtt háttérbe szorultak más irodalomszemléleti kérdések is.

Jegyzetek

Bevezető

1. Sőtér, 1964-1966.
2. ItK. 1971, 1-2.
3. Közülük tárgyunk szempontjából a legfontosabbak: Szauder 1970/1, 1970/2, 1970/3., 1980., Tarnai 1958, 1959., Batsányi ÖM.
4. Bleyer, 1909., 1926., 1933.

Az anyanyelv és a költészet helye a kor haszonelvű világ-szemléletében

1. Bessenyei, 1778. 12.
2. Biró, 1976.; 1979.
3. Biró, 1984.
4. Simai, 1908.
5. Apáczai, 1653.; vö. Korniss, 1907.; Bán, 1958. 356-389.
6. Márton, 1796. XXXVIII.
7. Segesvári, 1793. XXIII-XXXI.
8. Csúzy, 1724.
9. Bertalanffi, 1754. 299.
10. Uo. 224.
11. Uo. 224-225.
12. Figyelő, 1876. 175-176.
13. Sartori, 1772.
14. Gellert, 1772.
15. Bessenyei, 1778. 17.
16. Teleki, 1773.
17. Blackall, 1966. 8-9.
18. Takáts, 1901. 422.
19. Kosáry, 1980. 318-321.
20. Decsy, 1790. 82.
21. Batsányi, 1790. 202.
22. Gáti-Vedres, 1790., előszó.
23. Uo. 24.
24. Báróczi, 1790. 8.
25. Noszkó, 1791.
26. Márton, 1795. XXVI.
27. Decsy, 1790. 48.

28. Decsy, 1790. 51.
29. Gáti-Vedres, 1790. 37.
30. Mind. Gy. III. 222.
31. Nagy, 1786.
32. Mátyási, 1806.
33. Bessenyei, 1778. 13.
34. Decsy, 1788.
35. Némedi, 1980.
36. Jakab, 1884.; Császár, 1910.; Hofbauer, 1936.; Jancsó, 1955.; R. Várkonyi, 1975.; Kosáry, 1980.
37. Bánóczy, 1879. 205-232.
38. Szerentsi Nagy, 1783., előszó.
39. Decsy, 1790. 171.
40. Batsányi ÖM. II. 97.
41. Debreceni Grammatika, 1795. XXIII.
42. Tarnai, 1972.; Kosáry, 1980.; 307-309.; Csetri, 1983.
43. Nagy, 1786.
44. Batsányi ÖM. II. 94-95.
45. Márton, 1794, XVI.
46. Szekfü, 1926. 32-61.
47. Biró, 1984.
48. Bánóczy, 1790. 13.
49. Uo. 41.
50. Batsányi, 1790. 163.
51. KAZ. LEV. II. 45.
52. Biró, 1984.
53. Nánásy, 1799.
54. Biró, 1962.; Biró, 1984.
55. Decsy, 1790. 52.
56. Vályi, 1791.
57. Mátyási, 1798. 381.
58. Nagy, 1786.
59. A' nevelők, 1790.
60. Huszti, 1791.
61. Lándi, 1786.
62. Némedi, 1980.
63. Bessenyei, 1781. 26.
64. Batsányi ÖM. II. 95.
65. Csokonai ÖM. II. 2. fele 518.

66. Kimpel, 1978.; Bürger, 1978.
67. Ratio, 1777.; vö. Csetri, 1981. 255.
68. Opitz, 1624. 77.
69. Krauss, 1965/1. 143-149.
70. Figyelő V. 353.
71. Kimpel, 1967.
72. Gottsched, 1730.
73. Bán, 1962. 68.
74. Gottsched, 1730. I. 221.
75. Lindner, 1980.
76. Soos, 1791.
77. Miháلتz, 1768.
78. Farkas, 1808.
79. Wályi, 1789. 3.
80. Batsányi ÖM. II. 440-443. teljes egészében közli Kazinczy eredeti bevezetőjét.
81. Kármán, 1795.
82. Ungvárnémeti Tóth, 1818. XVI.

A költészetfogalom alakulása

1. Bing, 1934. 9-13.; vö. továbbá: Scherpe, 1968. 24-25.
2. Hübner, 1712.; Weise, 1692.
3. Szauder, 1970/I. 50.; Bán, 1962. A barokk költészet szemléletnek a válogatás előszavában kiemelt jellemzői: a művészek gyönyörködtető funkciójának előtérbe helyezése /32/; az alkalmi költészet értékének hangsúlyozása /33/; formai elemek előtérbe kerülése /34/; a költészet műveléséhez főként poétikai képzettség kell /35/; a költészet körébe csak a verses műfajokat sorolták be /36/.
4. Bán, 1971.; Bán, 1986/I.
5. Szauder, 1970/II. 98.
6. Uo. 113.
7. Uo. 111.
8. Rájnás, 1781.
9. Longinus, 1846. 117.
10. Tarnai, 1959. 76-77.
11. Batsányi levelének e néhány sorát Földi idézte Kazinczynek írott levelében /KAZ. LEV. I. 263./, így maradt ránk. Ugyan-ezek a mondatok olvashatók: Tarnai, 1959. 77.
12. KAZ. LEV. I. 262.
13. Klobusiczki, 1764. 93.
14. Uo. 94-95.

15. Vargha, 1960. 467.
16. Kovács, 1799.
17. Sulzer, 1777. I. 581.
18. A magyar verscsinálásról közönségesen, in: Csokonai ÖM. II. köt. 2. fele 517.
19. Csokonai Józsefnének, 1805. okt. 28-án, in: Vargha, 1960. 228-229.
20. Vö. Lausberg, 1973. § 820-825, 1131-1132.
21. L'art poetique 3. 163-164.
22. Uo. 189-192.
23. Figyelő I. 177-182.
24. Eschenburg, 1789. 46-47.
25. Burke, 1754., különösen: 61-63, 172-175.
26. Blair, 1883. 32-33.
27. Kis, 1838.
28. Sulzer, 1777. I. 578-585.
29. Blackall, 1966. 110-132., 210-240., 340-364.
30. Sulzer, 1777. II. 929-932.
31. Blackall, 1966. 293-322.
32. Itt jegyezzük meg, hogy ez nem jelenti egyben a kor általános szóhasználatát, sőt még abban sem lehetünk bizonyosak, hogy Aranka mindig ebben az értelemben használta az elme szót, amint az elmésség sem egyenlő minden esetben a Witzel; Pétzelinél például kétségtelenül zseni értelemben találjuk: Mind. Gy. VI. 331.
33. Figyelő XVIII. 105-109. /Közli: Abafi Lajos/.
34. Pálóczi Horváth tömörebben és jelzésszerűbben ugyanezt a nézetét Kazinczynak is kifejtette: KAZ. LEV. I. 241. Uott megtalálható maga a Horváth Adám - Batsányi levélváltás is /285-290/, mivel Horváth a levélmásolatokat elküldte Kazinczynak.
35. Tarnai, 1959. 74-75.
36. Klopstock, 1968. 157.
37. Blackall, 1966. 293.
38. Idézi: Bing, 1934. 9.
39. Welslau, 1976. 1316, 145.
40. Vö. Bán, 1962. 30-33.
41. Welslau, 1976. 15-16.
42. Scherpe, 1968. 26-33.
43. Gottsched, 1730. I. 147-148.
44. Gottsched, 1730. I. 222.
45. Nagy, 1786.
46. Molnár, 1794. III. rész, bevezető.

47. Vigkedvü Mihály, vagy a' hazája és vallása mellett...
Nagyvárad, 1806.
48. Debrecen 1789.
49. Gottsched, 1730. Cap. VII.: Von der Wahrscheinlichkeit in
der Poesie, különösen: 256-57.
50. Csokonai ÖM. I. köt. 2. fele. 538-551.
51. Ua. II. köt. 2. fele 540.
52. Uo. 541.
53. Uo.
54. Uo. 542-543.
55. Sulzer, 1777. II. 757-759.
56. Csokonai ÖM. II. köt. 2. fele 543.
57. Uo. 547.
58. Uo. 548.
59. Bing, 1934.; különösen 34., 68.; valamint Siegrist, 1969.
175-176.
60. Uo. 71.
61. Siegrist, 1969.
62. Sulzer, 1777. II. 284.
63. Uo. 285.
64. Nivelles, 1977., Tumarkin, 1930., Csetri, 1981. 251-256.
65. Sulzer, 1777. II. 284.
66. Bing, 1934. 69-70., 77-83. A francia és angol irodalomszem-
lélet alakulásáról: Pál, 1982. 53-100.
67. Scherpe, 1968. 61-62.
68. Nivelles, 1960. 8.
69. Csetri, 1981. 254.
70. Nivelles, 1960. 11-12.
71. Riedel, 1767., Engel, 1783., Eschenburg, 1783.
72. Verseggy, 1793.
73. Császár, 1903. 52.
74. Batteux-Ramler, 1770. /Ramler fordításának többkiadása is
volt; az 1770-es az általam használt.
75. Vö. Jegyzések és értekezések az anákreonai dalokra, in: Cso-
konai ÖM. I. köt. 2. fele 191. - Csokonainak erre a megjegy-
zésére már Szauder 1980. 350-351. fölhívta a figyelmet.
76. E téren a kutatások meglehetősen gyermekcipőben járnak, hol-
ott a téma sok lehetőséget rejt magában; bizonyítja ezt
Ötvös, 1983. szép tanulmánya.
77. MTA Kt. Csokonai: Vegyes jegyzetek, K 679/I.
78. Gottsched, 1730. 31-37.
79. Császár, 1903. 52.

80. Verseghy, 1793. 6.
81. Sulzer, 1777. I. 333-334., ill. Verseghy, 1793. 6.
82. Sulzer, 1777. I. 182.: Begeisterung.
83. Sulzer, 1777. I. 333., ill. Verseghy, 1793. 12.
84. Császár, 1903. 52.
85. MM. 1792. 165-168., 403-414.
86. Verseghy, 1793. 12-13.
87. Uo.
88. Uo. 13.
89. Császár, 1903. 52.
90. Földi, 1962.
91. Földi, 1962. - A méh-hasonlat az európai irodalom legrégebbi toposzai közé tartozik, ám többnyire nem a külső forma és a tartalom kapcsolatának megvilágítására használták, hanem az imitációelvvvel összefüggésben hasonlították a költő tevékenységét a mézet sokfelől összeszedő méhéhez; vö. Stackelberg, 1956. Stackelberg ugyanakkor tanulmánya végén idéz egy Herder-passzust, mely a méh-hasonlat Földihez hasonló alkalmazását tartalmazza: "...kleine Aufsätze von allerlei Art, Auszüge, dies sind die Zellen, die sich der Fleiß der Biene baut, die Körbe, in denen sie ihren Honig bereitet..." /Ausgabe Düntzer, 16. Teil, Berlin 1879. S. 161.: "Von der Ausbildung der Schüler in Rede und Sprache."/
92. Földi, 1962. 11-13.
93. Guböl, 1789. 13-14.
94. Kármán, 1795. 87-88.
95. Az általunk idézett bekezdés végén ugyan Kármán hivatkozik egy de Sacy nevű francia szerzőre, hivatkozása azonban minden bizonnyal az általunk elhagyott utolsó mondatra vonatkozik /"Lehet írni verset poésis nélkül, és poéta lehet verselés nélkül"/, melynek francia eredetijét megadja lábjegyzetében. Az emlegetett de Sacy egyébként, az id. kiadás szöveggyűjteményében megadottakkal ellentétben, aligha lehet az 1758-1838 között élt orientalista Silvestre de Sacy. Talán inkább a Plinius-fordító Olois de Sacyról /1654-1724/ lehet szó, esetleg a fia által publikált Histoire de la poésie /1793/ című műről. A számbajövő források elérhetetlensége miatt e kérdést nem tudtam eldönteni.
96. Sulzer, 1777. II. 581: Gedicht.
97. Az általunk használt kiadásban, Földi hivatkozásával ellentétben a felhasznált gondolatmenet nem a 35-36., hanem a 45-46. lapon található. Földi és Eschenburg kapcsolatával Mezei, 1974/I. 45. is foglalkozott, ő azonban nem vette észre, hogy a magyar szerző szó szerint fordította le Eschenburg költészetmeghatározását a Von der Poesie überhaupt c. rész elejéről. Ehelyett Földi meghatározását a Die Lyrische Poesie c. fejezet elején álló líra-meghatározással hozta kapcsolatba.
98. Szander, 1980.

99. Csokonai ÖM. 517.
100. Magyar Hirmondó 1786. jan.11. 22-24. Ujraüzlése: Kókay, 1931. 423-425. - Pézeli írásával foglalkozik: Bíró, 1965. 409-412.
101. Szauder, 1980. 344., noha Földi idézett passzusáról megálapítja, hogy az "...korában mindenkinél mélyebben próbálja elválasztani a költészetet a verseléstől...", nem vesz tudomást arról, hogy szó szerinti fordításról van szó Eschenburgból.
102. Vö. Szauder, 1970/II., Bán, 1971., Bán, 1976/II., Mezei, 1974/I. 31.
103. Szauder, 1970/III.
104. Révai: A magyar alagyáknak I. könyve c. kötete 1778-ban, Baróti Szabó Új mértékre vett külön külön verseknek három könyvei 1777-ben, míg Rájnis A Magyar Helikonra vezér-lő kalauz című könyve 1781-ben jelent meg. Rájnis azonban magának tartotta az úttörés érdemét, mondván, hogy vetélytársai csak a kiadásban előzték meg őt.
105. Közli: Költai, 1882.
106. Gyöngyössi, 1802/1803.
107. Figyelő, IV. 66-67. /Közzétette: Abafi Lajos/.
108. Uo. 142-143.
109. Csokonai ÖM. I. köt. 2. fele 213-216.
110. Gottsched, 1730. 143.
111. Gottsched, 1730. 154.
112. Uo. 151-153.
113. Ars poetica 408-411.
114. Bán, 1976/I. 116.
115. Csokonai ÖM. I. köt. 2. fele 213-216.
116. Ratio Educationis 122-123.
117. Uo. 113.
118. Vályi, 1791. 26-28.
119. Eschenburg, 1789. 45.
120. Eschenburg, 1789. 17. hivatkozásai.
121. Uo. 52.
122. Nincs kizárva természetesen, hogy Csokonai más forrásból vette át szó szerint a költői ihletre vonatkozó gondolatait, ennek azonban nem akadtam nyomára.
123. Ányos, 1799.
124. Figyelő XVIII. 105-109. - Vö. Batsányi ÖM. II. 473-475.
125. Csokonai ÖM. II. köt. 2. fele 733-734. /Bagamér, 1802. okt. 26./, 739-740. /Debrecen, 1803. febr. 5./ és 741-756. /Debrecen, 1803. febr. 20./
126. Csokonai ÖM. II. köt. 2. fele 741.

127. Uo. 742-756.
128. Vargha, 1960. 470.
129. Gyöngyösi, 1796.
130. Révai. 1787/I.
131. Ua. II.
132. Ua. 290.
133. Sokfőle, III. 83.
- 134/a. Zentai, 1983.
- 134/b. Korff, 1923. Gondolatmenetünkben első sorban a harmadik fejezetben /"Irrationale Kunstauffassung"/ olvashatókra támaszkodtunk.
135. Korff, 1923. 121.
136. Uo. 130.
137. Uo. 131.
138. Gottsched, 1730. 222-223.
139. Vö. Pascal, 1963. 314-315.
140. Vö. pl. Wieland "Don Sylvio von Rosalba" című regényéről /1765. 97. 107./, a "Cecilia oder die gottlose Tochter" című regényről /1765. 228-240./, ill. a "Lebensgeschichte des Dechautes von Kellern in zwölf Büchern" című Prevost-fordításról /1766. 270./ készült recenziókat.
141. Dugonics, 1794., előszó.
142. Molnár, 1804.
143. Kis, 1797.
144. Csokonai ŐM. I. 2. fele 550.
145. Idézi Wolf, 1923. 28.
146. Az első fordítás 1760-ban, majd 1761-ben, a második fordítás 1787-ben jelent meg; vö. Jahn, 1910., előszó.
147. Young, 1759. 273.
148. Young és Csokonai gondolatainak rokon voltára fölfigyelt már Szauder, 1980. 349-350. is, az imitáció és a fordítás közötti döntő különbséget azonban nem emelte ki.
149. Szegedy Maszák, 1980. 75-95.
150. Szauder, 1980. 348-349.
151. Bíró, 1965. 580.
152. Kókay, 1981. 424.
153. Csetri, 1977. 73.
154. Kármán, 1795. 86.
155. Uo. 87.
156. Fuhrmann, 1973. 72-77.
157. Kármán, 1795. 88.
158. Uo. 91.

159. Kármán, 1795. 91.
160. Uo. 192.
161. Uo.
162. Kármán, 1794. 73.
163. Young, 1759. 274.
164. Blair, 1763.
165. Blair, 1768/69. CI.
166. Kármán, 1795. 92.
167. Uo. 93.
168. Uo. 94.
169. Csetri, 1981. 339.
170. Kármán, 1795. 78.
171. Vö. Csetri, 1981. 336.
172. Uo. 336-337. A jezsuiták latin nyelvű eposzairól: Szörényi, 1974. 567-646.
173. KAZ. LEV. I. 523-524.; beszédét Pétzeli Józsefnek 1789. okt. 23-án írt levelében idézte.
174. Kókay, 1981. 323-327.
175. Uo. 360-361.
176. Uo. 361-371. Uott a felhívás fakszimiléje is.
177. Horváth, 1978. 51.
178. Kókay, 1983. 33-53.
179. Zentai, 1983.
180. Lämpicki, 1920. 393-394.
181. Gillies, 1933. 2-7.
182. Blair, 1768/69.
183. Maller, 1940. 3-10., Zentai, 1983.
184. Bánóczy, 1879., 51-56.; Csaplár, 1881-89.
185. Bánóczy, 1879. 81.; Csaplár, 1881-89. II. 34.
186. Horváth, 1978. 49.
187. Faludi Ferenc költeményes maradványai, 1-2. Győr, 1786-87.
188. Bánóczy, 1879. 131.
189. Denis, 1768/69. Vorbericht.
190. Denis, 1772.
191. Horváth, 1978. 50-51.
192. Révai, 1785.; Révai, 1786.
193. Harold, 1775.; Petersen, 1782.
194. Batsányi ÖM. I. 529-530.
195. Uo. 532.
196. Maller, 1940.

197. Batsányi ÜM. I. 526-550.
198. A levelet közli: Batsányi ÜM. I. 529.
199. ItK. 1936. 472., ill. Batsányi ÜM. I. 533.
200. Batsányi ÜM. 530.
201. Maller, 1940. 10-32., valamint Batsányi ÜM. I. 531.; KAZ. LEV. I. 239.
202. Rájnis, 1789.
203. Uo. 166-167.
204. Amint Zentai, 1983. írja, Blair felfigyelt arra, hogy az ossziáni mű szerkezete lényegében megfelel az arisztotelészi eposz-követelményeknek, e tényből azonban nem a mű esetleges hamisítvány voltára következtetett, hanem arra, hogy Arisztotelész Homéroszból vonta le a szabályokat, Homérosz pedig, Ossziánhoz hasonlóan a természetet utánozta /vö. Blair, 1763. 62./
205. Batsányi ÜM. I. 183-184.
206. Tud. Gy. 1820. VIII. 5-6.
207. Uo. VIII. 6.
208. Uo. VIII. 9.
209. Batsányi ÜM. I. 534.
210. Szauder, 1980. 351.
211. Lempicki, 1920. 392.
212. Staud, 1931. 21-44.
213. Kókay, 1981. 341.
214. Goldziher, 1880.
215. Zentai, 1983.
216. Horváth, 1972. 290.
217. Szauder, 1980. 354-355.
218. Horváth, 1972. 291-294.
219. Szauder, 1980. 355.
220. Lempicki, 1920. 206.; Szauder, 1980. 355-359.; Zentai, 1983.
221. Goldziher, 1880. 114-118.
222. Képes, 1964. 397-400.
223. Szauder, 1980. 361.
224. Goldziher, 1880. 116.
225. Csokonai ÜM. II. 2. fele 502.
226. Képes, 1964. 400-401.
227. Szauder, 1980. 355.
228. Uo. 365-366.
229. Csokonai ÜM. II. köt. 2. fele 519.; vö. Horváth, 1972. 294.

230. Csokonai ŐM. II. köt. 2. fele 743. és 747.

Vita Miltonról és a fordítás kérdéseiről

1. Bessenyei, 1779. 352.
2. Tarnai, 1959.; Batsányi ŐM. II. 452-471.
3. MM. I. 55-61.
4. Uo. I. 6-21.; új kiad.: Batsányi ŐM. II. 101-109.
5. Rájniz, 1789.
6. Orpheus, 1790. 374.
7. Batsányi ŐM. II. 153-200.
8. Mind. Gy. 1789. I. negyed 118-123.
9. Rájniz, 1814.
10. Batsányi ŐM. II. 159.
11. Szalai, 1980. 166.
12. Uo. 167.
13. Voltaire, 1727.; Magny, 1729.; Gottsched, 1730.; vö. Pizzo, 1914. 10.
14. Szalai, 1980. 168.
15. Tarnai, 1959. 78.
16. Nyilván ennek tulajdonítható, hogy Bessenyei Sándor így fogalmazott néhány évvel későbbi Milton-fordításának előszavában: "Vagynak Miltonnak mind betsmérői, mind mentői; de senki sem adta igazában elő az ő elvesztett Paraditsomának valóságos érdemeit, mint Voltaire..." /Bessenyei, 1796./
17. Pétzeli, 1792. 304.
18. Gottsched, 1730. I. 270+272.
19. Pizzo, 1914. 10.
20. Zachariae, 1760-63; vö. Tarnai, 1959. 79-80.
21. Batsányi ŐM. II. 159.
22. Uo. 161.
23. Bing, 1934. 103.
24. Tarnai, 1959. 79.
25. Batsányi ŐM. II. 160.
26. Neumann, 1769.
27. Batsányi ŐM. II. 159.
28. Uo. 160.
29. Eschenburg, 1789. 181.
30. Johnson, 1963. I. 104.
31. Bender, 1966. 12-14.
32. Heid, 1980. 122.
33. Uo. 123.

34. Bing, 1934. 104-108., Bender, 1966.
35. Meid, 1980. 83.
36. Bing, 1934. 55-108.
37. Meid, 1980. 86.
38. Tarnai, 1959. 80.
39. A hazai Milton-recepcióról: Tarnai, 1959.; Szigeti, 1970.; Molnár, 1983.
40. Göböl, 1789. 12.
41. A' vitézi költeményről, vagy epicum-poémáról /Dissertation sur le poeme Epique, a' l'occasion du Paradis Perdu de Milton/. Mind. Gy. VI. /1792/ 378-394.
42. Göböl, 1789. 24.
43. 1792-ben készült fordítása kéziratban maradt; vö. Molnár, 1983.
44. Bessenyei, 1796.
45. KAZ, LEV. I. 172.
46. Gottsched, 1740. 657-658.
47. Révai, 1787/2. 181-182.
48. Klopfer, 1967. 21-28.; Téglásy, 1980. 245-266.
49. Opitz, 1624. 55. Idézi: Wüthenow, 1969. 36.; Senger, 1971. 13.
50. Gottsched, 1728. II. 4-5.; Breitinger, 1740. II. 137-138.
51. Kovásznai, 1795.
52. Gellert, 1772.
53. Batsányi OM. II. 462-471.; Rájnisi, 1789.
54. Klopfer, 1967. 21-28.; Senger, 1971. 10-14.
55. Epistula 7.9., in: Plinius, 1966. 320.
56. Institutio oratoria, 10. 5. 1-5., in: Quintilianus, 1913. 339-340.
57. De optimo genere oratorum, 5. 13-21., in: Klopfer, 1967. 22.
58. Institutio oratoria 10. 2. 7., in: Quintilianus, 1913. 324.
59. Gottsched, 1728. II. 45.
60. Von den Uebersetzungen, in: Gottsched, 1728. II. 4-44.
61. Gottsched, 1728. II. 52-53.
62. Gottsched, 1730. II. 359.
63. Venzky, 1734.
64. Beyträge I. /1732/ 1. Idézi: Dahinten, 1956. 6.
65. Bessenyei, 1781.
66. Dahinten, 1956. 11.
67. A típusokat felsorolja és értelmezi: Senger, 1971. 50.
68. Dahinten, 1956. 5.

69. Bayle, 1741. 601.
70. Flögel, 1795.
71. Senger, 1971. 10-14.; Batsányi ÖM. II. 453.; Csetri, 1981. 301.
72. Aranka Édes Gergelynek, 1798. aug. 19., in: Figyelő I. /1876/ 239-241.
73. Viski, 1802.
74. Vö. pl. Kónyi, 1775/1.; Kónyi, 1775/2.
75. Simai, 1793. 298.
76. Nyulás, 1800.
77. B. J. 1769.
78. Breitinger, 1740. II. 136-199.
79. A kor nyelvfilozófiájához, a már idézett fordításelméleti művek vonatkozó részei mellett: Csetri, 1974.; Csetri, 1977/2.
80. Breitinger, 1740. II. 138-139.
81. Kloepfer, 1967. 39-44.; Senger, 1971. 18-24.
82. Breitinger, 1740. 173.
83. Batsányi ÖM. II. 463.
84. Uo. 464.
85. Uo. 101.
86. Uo. 458.
87. Uo. 458-459.
88. Uo. 104.
89. Breitinger, 1740. II. 143-144.
90. Uo. 146.
91. Batsányi ÖM. II. 107.
92. Breitinger, 1740. II. 139.
93. Uo. 142.
94. Batsányi ÖM. 102.
95. Batsányi ÖM. 458-459.
96. Gottsched, 1728. II. 7-8.
97. Rájnás, 1789. 173-174.
98. Rájnás, 1814. XX.
99. Rájnás, 1789. 175-176.
100. Batsányi ÖM. II. 455., 493.
101. Uo. 170.
102. Uo. 173-174.
103. Gottsched, 1728. II. 6.
104. Rájnás, 1814. XX.

105. Pétzeli, 1786.
106. MM. 1789. 100-101.
107. Klopfer, 1967. 26-28.
108. Mind. Gy. 120.
109. Uo. 122.
110. Klopfer, 1967. 46.
111. Diderot; Oeuvres complètes /ed. Assezat/, Paris, 1875. ff. I.: Lettre sur les sourds et muets, 376. Idézi: Klopfer, 1967. 46.
112. Huber, 1968. 85.
113. Huber, 1968. 69-80.
114. Batsányi ÖM. II. 166.
115. Csokonai ÖM. I. köt. 2. fele 625-626.
116. Vö. Batsányi, ÖM. II. 192-193.
117. KAZ. LEV. II. 192-193.
118. Uo. II. 484.
119. Révai, 1787/2. 181-182.

Műfajelmélet

1. Vö. Scherpe, 1968. E kitűnő munkára a műfajelmélet fejezetben mindvégig alapvetően támaszkodtunk.
2. Arisztotelész, I.
3. A Poétika utánpótlás módjáról szóló passzusának értelmezéséről meglehetősen eltértek a nézetek a szakirodalomban; mi itt a 16-18. században általában elfogadott értelmezést tekintetük irányadónak /vö. Scherpe, 1968, 7-14./
4. Arisztotelész, I.
5. Acssay, 1901. 75-83.; Szabó, 1980.
6. Bán, 1976/1.
7. Scherpe, 1968. 26-49.
8. "Die erste ist eine blosser Beschreibung, oder sehr lebhaftes Schilderung von einer natürlichen Sache, die man nach allen ihren Eigenschaften, Schönheiten, Fehlern, Vollkommenheiten und Unvollkommenheiten seinen Lesern klar und deutlich vor die Augen malet, und gleichsam mit lebendigen Farben entwirft, daß es fast eben so viel ist, als ob sie wirklich zugegen wäre." /Gottsched, 1730. I. 195./; "Die andre Art der Nachahmung geschieht, wenn der Poet selbst die Perseon eines andern spielt, oder einem der sie spielen soll, solche Worte, Geberden und Handlungen vorschreibt und an die Hand giebt, die sich in solchen und solchen Umständen für ihn schicken." /Gottsched, 1730. I. 197-198./; Doch auch diese so schwere Gattung der Nachahmung machet nicht das Hauptwerk in der Poesie aus. Die Fabel ist hauptsächlich dasjenige, so der Ursprung und der Seele der ganzen Dichtung ist." /Gottsched, I. 17830. 202./

9. Gottsched, 1730. I. 207.
10. Scherpe, 1968. 44-49.
11. Uo. 169-260.
12. Uo. 260-275.
13. Földi, 1962. 79-91.
14. Bán, 1976/1. 219.
15. Mezei, 1974. 37.
16. Bán, 1976/1. 217.
17. Földi, 1962. 79.
18. Bán, 1976/1. 218.
19. Uo. 217.
20. Eschenburg, 1789. 75-76.; Földi, 1962. 80.
21. Eschenburg, 1789. 75.
22. Eschenburg, 1789. 96.; Földi, 1962. 82.
23. Földi, 1962. 80-83.
24. Eschenburg, 1789. 77-96.
25. Földi, 1962. 81.
26. Eschenburg, 1789. 335.
27. Szerdahely, 1784. 1-82.
28. Scherpe, 1968. 93-94.
29. Eschenburg, 1789. 49.
30. Uo. 50.
31. Földi, 1962. 89-91.
32. Csokonai ÖM. II. köt. 2. fele 535.
33. Uo. 537.
34. Uo.
35. Mezei, 1974/2. 414.
36. Csokonai ÖM. I. köt. 1. fele. 187.
37. Uo. I. köt. 2. fele 549.
38. Uo. 550.
39. Mezei, 1974/2. 413.
40. Csokonai ÖM. II. köt. 2. fele 538.
41. Uo. 538-539.
42. Uo. 540.
43. Uo.
44. Uo. 549.
45. Uo. 551.
46. Uo. 548.
47. Uo. 558.

48. 1802. szept. 16-án kelt levele Gróf Széchényi Ferenchez, in: OM. II. köt. 2. fele 722.
49. Flögel, 1795. 58.
50. R.P. 1792.
51. Hatvany, 1796. 195.
52. Arisztotelész, IV.
53. Voltaire, 1727.
54. A' Beszéllő-Versezetről /vagy Epopéról/ készített Próbá, in: Pétzeli, 1792. 207-309.
55. Erre Széchényi László hívta fel figyelmet, a szegedi egyetemen tartott egyik előadásában.
56. Batteux-Ramler, 1770.
57. Révai, 1786.
58. Révai, 1785.
59. Ujhelyi Dajka Gábor maradvány papirosai. Néhai Tekint. Kazinczi Kazinczy Ferencz Ur kézirati gyűjteményéből a S. Pataki Ref. Anya Oskola könyvtárába jött Moltóságos Szendrői Gróf Török Sónia Asszony, a' tisztelt birtokos úr özvegye ajándékából. /Eredetije Sárospatakon, mikrofilmje: MTA Mikrofilmtár A. 3324/I./
60. Vályi Nagy, 1807. 257-259.
61. Almási Balogh, 1824.; Bajza, 1833.
62. Vosskamp, 1973. 10-11. /A kor európai regényelméleti tendenciái között való tájékozódásnál a legtöbb segítséget e műtől kaptuk./
63. Birken, 1669.
64. Weber, 1974. 81.
65. E tekintetben a legtöbb segítséget Ehrenzeller, 1955. és Weber, 1974. nyújtotta.
66. Tapasztalataink ellentmondanak Weber, 1974. 82. kategórikus kijelentésének: "Vorredenreflexion wie Poetik scheinen unverbunden nebeneinander zu bestehen, so als hätten die »Systematiker« nicht von den »Praktikern« und vice versa gelernt." Később maga Weber is föl hívja a figyelmet néhány közös vonásra /84./, a könyve egészében véve sem a merev különválasztás jegyében íródott.
67. Vosskamp, 1973. 1.; Vosskamp, 1974. 161-164.
68. Vosskamp, 1973. 8.
69. Wahrenburg, 1976. 47-49.
70. Rezension zu Herrn Heinrich Anshelm von Zeigler und Kliphause Asiatische Denise, in: Lämmert, 1971. 71-72.
71. Scherpe, 1968. 41-42., 102-105.
72. Lämmert, 1965. 543-545.
73. Vosskamp, 1973. 3-4., 20.
74. Bod, 1760.

75. György, 1941.
76. Gellert, 1778.
77. Institoris, 1793.
78. Szerentsi Nagy, 1783.
79. Kazinczy, 1789.
80. Mándi, 1786.
81. Kónyi, 1779.
82. Mátyási, 1798.
83. Weber, 1974. 40.
84. Vosskamp, 1974. 162.
85. Birken, 1669. 22-25.
86. Vosskamp, 1973. 12-15.
87. Uo. 34-39.
88. Uo. 80.
89. Uo. 121-142.
90. J. M. v. Loen: Der redliche Mann am Hofe; Oder die Begebenheiten des Grafens von Rivera /1740/, in: Kimpel, 1967. 65-66.
91. Weber, 1974. 49.
92. Holosovszky, 1808.
93. Kármán, 1955. 97-98.
94. Kimpel, 1967. 75.
95. Ruzsiczky, 1960.
96. György, 1941. 338.
97. György, 1941. 337.
98. Preisendanz, 1965., Kimpel, 1967. 91-97.
99. Gellert, 1772.

Exkursions: "Régiék" és "újak" a 18. század második felének magyar irodalmában.

1. Péter Takáts, 1799. 136-139.
2. Biró, 1976. 5-20.
3. A vita szakirodalmából elsősorban a következő művekre támaszkodtam: Jauss, 1964.; Schalk, 1964.; Krauss, 1966.; Kortum, 1966.; Nivelle, 1977.; Fuhrmann, 1980. A vita előzményeire vonatkozólag lásd különösen: Jauss, 1964. 23-24., és Krauss, 1966. IX-XVII.
4. Fontenelle, 1979.
5. Parallele des Anciens et des Modernes, II. 27-31.
6. Meinecke, 1959.

7. Krauss, 1966. LIII.
8. Tarnai, 1959.
9. Herder, 1862. 231.
10. Mind. Gy. V. 355-357.
11. Mémoires pour servir a l'Histoire de la vie de M. de Fontenelle, par M. l'Abbé Trublet, Amsterdam, 1767.; Mémoires pour servir a l'Histoire de la Vie et des Ouvrages de M. de la Motte, Amsterdam, 1759.; in: Mind. Gy. 384-400.
12. Mind. Gy. 392.
13. Uo. 398-399.
14. Pétzeli, 1792.
15. Uo. 227-228.
16. MTA Kt., Csokonai: Vegyes jegyzetek K 679/I.
17. Rapin, 1674.
18. Mátyási, 1798.
19. Benkő, 1793.
20. Figyelő XVIII. 106.
21. Peretsényi Nagy, 1802. 214.
22. Zechenter, 1778.
23. Tarnai, 1959.; Szauder, 1970/2.
24. Márton, 1794.
25. Mind. Gy. V. 1-19.
26. Nivelles, 1960. 67-68.; Fuhrmann, 1980. 53.
27. Hatvani, 1793.
28. Dugonics, 1794.
29. Pálóczi Horváth, 1787.
30. Baróti Szabó, 1810.
31. Rájnics, 1789.
32. Mind. Gy. II. 47-54., 65-68.
33. Uo. II. 68.
34. Kovásznai, 1782.
35. Kármán, 1782.
35. Kármán, 1955. Kármán meséinek eredetiségét vizsgálta: Ember, 1918.; kutatásai szerint A' régiség Kármán eredeti munkája.
36. Flögel, 1795. 364-365.
37. Mind. Gy. V. 36-39.
38. Bessenyei, 1779. 353-355.
39. Figyelő V. 354-358.
40. Uo. IV. 64-84.
41. Gyöngyössi, 1802-1803.

42. Gvadányi, 1796. I. 384. - Millott magyarországi recepciójáról: Penke, 1984.
43. Kisfaludy, 1892. I. 1-9.
44. Pétzeli, 1792. 207-222.
45. Meinecke, 1959. 73-116.
46. Uo. 74.
47. Részletes vizsgálódásokat igényelne annak kiderítése, hogy Vályi Nagy mely Herder-műveket hasznosított munkája során. Elképzelhetőnek tartjuk a Fragmente einer Abhandlungen über die Ode /Suphan, XXII. 61-63./, ill. a Versuch einer Geschichte der lyrischen Dichtkunst /Suphan, XXXII. 85-140./ gondolatmenetének rokon voltát, e műveket azonban nem sikerült elérnünk. De elképzelhető az is, hogy nem egyetlen írást követett viszonylag szorosan, hanem Herder különböző helyeken kifejtett gondolatát kompilálta; leginkább talán a Fragmente über die neue deutsche Literatur egyes részleteinek hatása valószínűsíthető, noha egészen egyértelmű egyezésekre nem akadunk.
48. A latin nyelv, ill. latinos-humanisztikus műveltség magyarországi szerepéről a 18. században: Waldapfel, 1933.; Szauder, 1970/I. és 1970/2.; Bán, 1971.; Bán, 1976/2.; Balázs, 1980. 7-22.
49. Bárótzsi, 1790.
50. Uo. 23-24.
51. Uo. 77.
52. Mind. Gy. V. 18-36.
53. Uo. 29.
54. Kovásznai, 1782.
55. Bán, 1976/2.
56. Szauder, 1970/2. 97-99.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK⁺

- ACSAY, 1901. = - - Ferenc: A győri katolikus főgimnázium története, 1626-1900, Győr, 1901.
- ALMÁSI BALOGH, 1824. = - - Sámuel: A románokról, in: Tud. Gy. 1821. IV. 70-91.
- A' NEVELŐK, 1790. = [FEJÉR György]: - - Vig erköltsi Játék, Pozsony, 1790.
- ANTIKE UND MODERNE, 1966. = Antike und Moderne in der Literaturdiskussion des 18. Jhs., Berlin 1966.
- ÁNYOS, 1798. = - - Pál munkái, Bécs 1798.
- APÁCZAI, 1653. = - - Csere János: Magyar enciklopédia I-II., szerk. Lázár György, Bp. 1959.
- ARISZTOTELÉSZ = Poétika, ford. Sarkady János. Bp. 1963.
- AUFKLÄRUNG, 1980. = - - und literarische Öffentlichkeit. Hrsg. v. Chr. Bürger, P. Bürger, J. Schulte-Sasse, Frankfurt/M. 1980.
- BAJZA, 1833. = - - József: A román-költésről, in: Kritikai Lapok 1833. III. 1-64.
- BALÁZS, 1980. = - - János: Magyar deákság, Bp. 1980.
- BÁN, 1958. = - - Imre: Apáczai Csere János, Bp. 1958.
- BÁN, 1962. = A barokk. Válogatta és az előszót írta - - Imre. Bp. 1962.
- BÁN, 1971. = - - Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században. Bp. 1971.
- BÁN, 1976. = - - Imre: Eszmék és stílusok, Bp. 1976.
- BÁN, 1976/1. = - - Imre: Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet, in: BÁN. 1976. 215-228.
- BÁN, 1976/2. = - - Imre: Károlyi Péter poétikája, in: BÁN, 1976. 115-121.
- BÁNÓCZI, 1879. = - - József: Révai Miklós élete és munkái, Bp. 1879.
- BÁNÓCZI, 1790. = - - Sándor: A védelmezett Magyar Nyelv, vagy is a' Deákság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés, Bécs 1790.
- BARÓTI SZABÓ, 1810. = Virgilius Enéiasse, ford. - - Dávid, Bécs 1810.
- BATSÁNYI, 1790. = Nagy-Méltóságú Gróf Forgách Miklós Urhoz /Budára, Sz. János hav. 20dik napj. 1790./, in: BATSÁNYI OM. II. 201-203.
- BATSÁNYI OM. = - - János Összes művei, sajtó alá rend. Keresztúry Dezső és Tarnai Andor, I-III. Bp. 1953-1961.
- BATTEUX-RAMLER, 1770. = Einleitung in die schönen Wissenschaften. Nach dem Französischen des Hrn. Batteux, mit Zusätzen vermehret von Karl Wilhelm Ramler, Wien 1770. I-IV.

⁺ A rövidítésjegyzék nem tartalmazza a disszertáció készítésénél felhasznált primér, ill. szekundér irodalmat a maga teljességében, csupán azokat a műveket, amelyek esetében a főszövegén kívül, jegyzetek utalás is szükségesnek látszott.

- BAYLE, 1741. = Baylens Historisches und Critisches Wörterbuch, Erster Theil, Leipzig 1741.
- BENDER, 1966. = J. J. Bodmer: Critische Abhandlung von dem Wunderbaren in der Poesie. Faksimilendruck nach der Ausgabe von 1740. Mit einem Nachwort v. Wolfgang - - . Stuttgart, 1966.
- BENKŐ, 1793. = - - Ferenc: Esztendőnként ki-adott parnassusi időtöltés, Nagyszeben, 1793-1800.
- BERTALANFFI, 1754. = - - Pál: Keresztyén böhetség, avagy ..., Nagyszombat, 1754.
- BESSENYEI, 1778. = - - György: Magyarság, in: Magyar Irodalmi Ritkaságok XVI., szerk. Vajthó László, Bp. é.n.
- BESSENYEI, 1779. = - - György: A Holmi, Bécs 1779., in: B. Gy. A Holmi, sajtó alá rend. Biró Ferenc, Bp. 1983. 197-383.
- BESSENYEI, 1781. = - - György: Egy Magyar Társaság iránt való Jám-bor Szándék, in: Magyar Irodalmi Ritkaságok IV. szerk. Vajthó László, Bp. é.n.
- BESSENYEI, 1796. = Elveszett paraditsom, Milton által. Ford. Frant-ziából - - Sándor, Kassa 1796.
- BEYTRAGE = - - Zur Critischen Historie der deutschen Sprache, Poe-sie und Beredsamkeit
- BING, 1934. = - - , S.: Die Nachahmungstheorie bei Gottsched und den Schweizern und ihre Beziehung zu der Dichtungstheorie der Zeit, Würzburg 1934.
- BIRKEN, 1669. = - - , S. v.: Vorrede zu Herzog Anton Ulrich: Die Durchleuchtige Syrennin Aramena, Nürnberg 1669., in: Lämmert, 1971. 22-25.
- BIRÓ, 1962. = - - Ferenc: A Mindenest Gyűjtemény /1789-1792/ szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemléletéhez, in: Acta Universita-tis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tom 2. szerk. Szauder József, Szeged, 1962.
- BIRÓ, 1965. = - - Ferenc: Pétzeli József, in: ItK 1965. 405-432., 557-584.
- BIRÓ, 1976. = - - Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai, Bp. 1976.
- BIRÓ, 1979. = - - Ferenc: A felvilágosodáskori magyar irodalom ér-telmezéséhez, in: ItK 1979. 316-318.
- BIRÓ, 1984. = - - Ferenc: Nemzet, nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához. /Kézirat/.
- B. J., 1769. = A' gyermekek neveléséről, melyet Lock János Angliai Nyelven irt ... Coste ... Frantzia Nyelven adott ki. Most pe-dig ... Magyarra fordított - - G. Sz. A., Kolozsvár, 1769.
- BLACKALL, 1966. = - - , E.A.: Die Entwicklung des Deutschen zur Literatursprache 1700-1775, Stuttgart 1966.
- BLAIR, 1763. = - - , H.: A Critical Dissertation on the Poems of Ossian, in: The Poems of Ossian, translated by James Macpher-son, Leipzig 1847. 43-126.
- BLAIR, 1768/69. = - - H.: Kritische Abhandlung über die Gedichte Ossians, in: 1768/69. III. köt.

- BLAIR, 1883. = - - , H.: Lectures on Rhetoric and Belles Lettres, London MDCCCLXXXIII.
- BLEYER, 1909. = - - Jakab: Gottsched hazánkban, Bp. 1909.
- BLEYER, 1926. = - - , J.: Von der Erforschung des deutschen Kultureinflusses im südöstlichen Europa, in: Deutsche Rundschau, 1926. 123-133.
- BLEYER, 1933. = Über geistige Rezeption und nationales Schrifttum. Ungarische Literatur und deutscher Einfluss, in: Busch/Munziker, 1933.
- BOD, 1760. = Szent Hilárius, vagy . . . B.P. által, Szeben 1760.
- BREITINGER, 1740. = - - , J.J.: Critische Dichtkunst, I-II., Faksimiledruck nach der Ausgabe von 1740., Stuttgart 1966.
- BURKE, 1754. = - - , E.: A Philosophical Enquiry into the Origin of ... Ideas of the Sublime and Beautiful, 1754. /Masonmász kiadás: London 1958./
- BÜRGER, 1978. = - - , P.: Zum Problem des Funktionswandels von Kunst und Literatur in der Epoche des Überganges von der feudalen zur bürgerlichen Gesellschaft, in: Zeitschrift für Literaturwissenschaft 1978. 11-27.
- CSAFLÁR, 1881-89.: = - - Benedek: Révai Miklós élete. 1-4., Bp. 1881-89.
- CSÁSZÁR, 1903. = - - Elemér: Verseggy Ferenc élete és művei. Bp. 1903.
- CSÁSZÁR, 1910. = - - Elemér: Bessenyei akadémiai törekvései, Bp. 1910.
- CSETRI, 1974. = - - Lajos: A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól, in: Szaunder - Tarnai 1974. 229-282.
- CSETRI, 1977/1. = - - Lajos: Berzsenyi ódaköltészete 1808-ig. Eszmélet és poétikai megközelítés. Kandidátusi értekezés, Szeged, 1977.
- CSETRI, 1977/2. = - - Lajos: Nyelvszemlélet a felvilágosodás és a romantika között. SZAB 1977-es stencilezett vitaanyag.
- CSETRI, 1981. = A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek, a kezdetektől a romantikáig. Írta és összeállította Tarnai Andor és - - Lajos, Bp. 1981.
- CSETRI, 1983. = - - Lajos: Kazinczy és a nyelvújítás. /Kézirat/.
- CSOKONAI ÖM. = - - Vitéz Mihály: Összes művei, I-III., kiad. Harányi István és Dr. Gulyás József, Genius kiad. é.n.
- CSÚZY, 1724. = - - Zsigmond: Evangéliumi trombita, mely... Pozony 1724.
- DAHINTEN, 1956. = - - , E.: Studien zum Sprachstil der Ilias-Übertragungen Bürgers, Stolbergs und Vossens unter Berücksichtigung der Übersetzungstheorien des 18. Jahrhunderts, Göttingen 1956.
- DEBRECENI GRAMMATIKA, 1795. = Magyar Grammatika, melyet készítet Debrecenben egy Magyar Társaság, Bécs 1795.
- DECSY, 1788. = - - Sámuel: Osmanografia, azaz a török birodalom... I-II. Bécs 1788.

- DECSY, 1790. = Pannóniai Féniksz, avagy hamvából fel-támadott Magyar Nyelv, melyet irt D. - - Sámuel, Bécs 1790.
- DENIS, 1768/69. = Die Gedichte Ossians, eines alten celtischen Dichters, aus dem Englischen übers. v. M. - -, I-III. Wien 1768/69.
- DENIS, 1772. = Die Lieder Sineds des Barden mit Vorbericht und Anmerkungen v. M. - -, Wien 1772.
- DUGONICS, 1794/1. = - - - András: Jeles történetek, Pest 1794.
- DUGONICS, 1794/2. = - - - András: Etelka Karjelben, Pest 1794.
- EIRENZELLER, 1955. = - - - : Studien zur Romanvorrede von Grimms-hausen bis Jean Paul, Bern 1955.
- EMBER, 1918. = - - - Nándor: A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig, in: ItK 1918. 291-294.
- ENGEL, 1783. = - - - J.J.: Anfangsgründe einer Theorie der Dichtungsarten, 1783.
- ESCHENBURG, 1789. = - - - J.J.: Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften, Berlin/Stettin 1789 /1.kiad.:1783/.
- FARKAS, 1803. = A' mecénás és a'poéta, mozditó szavai és elegyes fontos jegyzékei a' kiadó - - Andrásnak, Szeged 1803.
- FIL. KÖZL. = Filológiai Közlemények
- FLÜGEL, 1795. = Az emberi értelemnek természeti históriája, vagy ... írta - - Károly Friderik, Kolozsvár 1795.
- FONTENELLE, 1979. = - - - :Elmélkedés a régiekről és modernekről. /Digression sur les anciens et les modernes/, in: F.: Beszélgetések a világok sokaságáról, Bp. 1979.
- FÖLDI, 1962. = - - - János: A' Vers-írásról. Kéziratból kiadta a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961/62 évi IV. b. osztályának munkaközössége, Bp. 1962.
- FUHRMANN, 1973. = - - - M.: Einführung in die antike Dichtungstheorie, Darmstadt 1973.
- FUHRMANN, 1980. = - - - M.: Die "Querelle des Anciens et des Modernes", der Nationalismus und die Deutsche Klassik, in: Studien zum achtzehnten Jahrhundert, Hrsg. v. B. Fabian, W. Schmidt-Biggemann u. R. Vierhaus, B. 2/3. München 1980.
- GÁTI-VEDRES, 1790. = - - - István, - - István: A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó elmélkedések, Bécs 1790.
- GELLERT, 1772. = Svétziai Grófné G⁺⁺⁺né Asszony élete. -...íratott - - által. Kolozsvár 1772.
- GELLERT, 1778. = G⁺⁺⁺ nevezetű Svéd Grófnának rendes történeti, ford. Szlávi. S. I., Pozsony-Kassa 1778.
- GILLIES, 1933. = - - - A.: Herder und Ossian. Berlin 1933.
- GOLDZIEHER, 1880. = - - - Ignác: Adalékok a keleti tanulmányok magyar bibliographiájához a múlt században, in: EPhK 1880. 113-129.
- GOTTSCHEID, 1728. = - - - J.J.: Ausführliche Redekunst, in: Ausgewählte Werke, Hrsg. v. P.M. Mitchell VII/1-2. Berlin/New York 1975.

- GOTTSCHED, 1730. = - - J. Chr.: Versuch einer Critischen Dichtkunst, I-IV., Hrsg. v. J. Birke u. B. Birke, in: Ausgewählte Werke VI/1-4., Berlin/New York 1973.
- GOTTSCHED, 1740. = - - J. Chr.: Joh. Jacob Bodmers Critische Abhandlung von dem Wunderbaren in der Poesie... Zürich 1740, in: Beyträge 1740. 652-668.
- GÖBÖL, 1789. = Az első embernek el-esése... Düránd Dávid... által ford. - - Gáspár, Pest 1789.
- GVADÁNYI, 1796. = A világnak közönséges históriája 1-6. Pozony 1796-1803.
- GYÖNGYÖSI, 1796. = - - Istvánnak költeményes maradványai, melyeket egybeszedett... Dugonics András, Pozsony/Pest 1796.
- GYÖNGYÖSSI, 1802-1803. = - - János: Magyar versei, Pest 1802-1803.
- GYÖRGY, 1941. = - - Lajos: A magyar regény előzményei, Bp. 1941.
- HAROLD, 1775. = Die Gedichte Ossians des celtischen Helden und Hárden, Düsseldorf 1775.
- HATVANI, 1793. = - - István: Theátrumra alkalmaztatott... Pest 1793.
- HATVANY, 1796. = - - Pál: Némelly fel-jegyzésre méltó történetek... Kassa 1796.
- HERDER, 1862. = - - : Schriften zur griechischen Literatur, in: Sämtliche Werke in 4 Bänden, Stuttgart/Tübingen 1862. B. 20.
- HOFBAUER, 1936. = - - László: Az erdélyi akadémiai mozgalmak története a legrégibb időktől az impérium változásáig, Bp. 1936.
- HOLOSOVSZKY, 1808. = Vitéz Kálnoky Mórítz, avagy ..., ford. = - Imre, Buda 1808.
- HORVÁTH, 1972. = - - Iván: A grammatikai szemlélet kezdetei a verselméletben, in: ItK 1972. 290-306.
- HORVÁTH, 1978. = - - János: A magyar irodalmi népiesség Paluditól Petőfiig, 2. kiad. Bp. 1978.
- HUBER, 1968. = - -, T.: Studien zur Theorie des Übersetzens im Zeitalter der deutschen Aufklärung, 1730-1770. Meisenheim am Glan, 1968.
- HUSZTI, 1791. = Ó és Ujj Dácia, azaz... - - András által, Bécs 1791.
- HÜBNER, 1712. = - -, J.: Neuvermehrtes poetisches Handbuch, dl. eine Kurzgefaßte Anleitung zur deutschen Poesie, Leipzig 1712.
- INSTITUTORIS, 1793. = Könyvek' lapjtroma, mellyek Pesten a' Ketskeméti uttzában lévő Arany Ökörnél Hro 409. Mossitzl - - Gábor' újdön állittatott Magyar Olvasó-Kabinétjában találtatnak, 1793.
- ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
- JAHN, 1910. = Edward Youngs Gedanken über die Originalwerke in einem Schreiben an Samuel Richardson, Übersetzt v. H. E. v. Teubner, Hrsg. v. - - , Kurt, Bonn 1910.
- JAKAB, 1884. = - - Elek: Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság, Bp. 1884.
- JANCSÓ, 1955. = - - Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai, Bukarest 1955.

- JAUSS, 1964. = - - ,H. R.: Ästhetische Normen und geschichtliche Reflexion in der "Querelle des Anciens et des Modernes", in: Parallele des Anciens et des Modernes en ce qui regarde les arts et les sciences, Par M. Perrault de l'Académie Française, München, 1964. /Faksimile kiad./
- JAUSS, 1969. = Nachahmung und Illusion, Kolloquium Gießen Juni 1963. Hrsg. H. R. - -, München 1969.
- JOHNSON, 1968. = - - ,S. Lives of the English Poets in two volumes, London/New York 1968.
- KÁRMÁN, 1794. = - - József: Bevezetés, in: Kármán, 1955. 69-74.
- KÁRMÁN, 1795. = - - József: A nemzet csinosodása, in: Kármán 1955. 77-95.
- KÁRMÁN, 1955. = - - József: Válogatott művei, vál. Wémedi Lajos, Bp. 1955.
- KAZINCZY, 1789. = - - Ferenc: Bácsmegyeynek öszveszedett levelei, Kassa 1789.
- KAZ. LEV. = Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi Váczy János, 1-21. köt. Bp. 1890-1911.
- KÉPES, 1964. = - - Géza: Háfiz és Csokonai, in: Fil Közl. 1964. 397. 405.
- KIMPEL, 1967. = - - ,D.: Der Roman der Aufklärung, Stuttgart 1967.
- KIMPEL, 1978. = - - ,D.: Frühaufklärerische Sprachkritik und Literatur 1670-1730., in: Zmegac, 1978.
- KIS, 1797. = - - János: 'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködést keresnek. Pozsony 1797.
- KIS, 1838. = Blair Hugó rhetorikai és aesthetikai leczkéi, ford. - - János, Buda 1838.
- KISFALUDY, 1892. = - - Sándor: Minden munkái, kiad. Angyal Dávid, 1-8. köt. Bp. 1892-1893.
- KLOBUSICZKI, 1764. = - - Antal: Hasznos mulatság...Pozsony 1764.
- KLOEPPER, 1967. = - - ,R.: Die Theorie der literarischen Übersetzung, München 1967.
- KLOPSTOCK, 1968. = - - :Von der Sprache der Poesie, in: K.: Der Messias, Oden und Elegien, Epigramme, Abhandlungen; Nowohlt, Reinbek bei Hamburg 1968.
- KÓKAY, 1981. = Magyar Hirmondó. Az első magyar nyelvű újság. Sajtó alá rend. - - György, Bp. 1981.
- KÓKAY, 1983. = - - György: Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodás-kori irodalmunk, in: K. Gy.: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában, Bp. 1983. 33-53.
- KOLTAI, 1882. = - - Virgil: Baróti Szabó Dávid munkásságához, in: Figyelő 1882. 384-386.
- KÓNYI, 1775/1. = Diszes erköltsökre tanító beszédek ... Marmontel írásaiból ford. - - János, Pest 1775.
- KÓNYI, 1775/2. = Ábel Káin által lett halála, ford. - - János, Pest 1775.
- KÓNYI, 1779. = Magyar Hadi Román, avagy...írta - - János, Pest 1779.

- KORFF, 1923. = - - , H.A.: Geist der Goethezeit I. Teil: Sturm und Drang, Leipzig 1923.
- KORNISS, 1907. = - - Gyula: A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése, in: MNY 1907. 97-104., 145-153.
- KORTUM, 1966. = - - ,H.: Die Hintergründe einer Akademiesitzung im Jahre 1697., in: Antike und Moderne, 1966.
- KOSÁRY, 1930. = - - Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Bp. 1930.
- KOVÁSZNAI, 1782/1. = - - Sándor: Marcus Tullius Ciceronak Nagyobbik Catoja, Laeliussa, Paradoxumai és a Scipio álma, Kolozsvár, 1782.
- KOVÁSZNAI, 1782/2. = - - Sándor: Két komédia, melyek... Kolozsvár 1782.
- KOVÁSZNAI, 1795. = Marcus Tullius Ciceronak az ember tisztéről írt három könyve, fordította - - Sándor, Pozsony 1795.
- KOVÁTS, 1799. = Magyar Éneis, avagy ... magyar versekbe foglalván kiadott - - József, Komárom 1799.
- KRAUSS, 1965. = - - , W.: Zur Konstellation der deutschen Aufklärung, in: K.: Perspektiven und Problemen, Neuwied/Berlin W. 1965.
- KRAUSS, 1966. = - - , W.: Der Streit der Altertumsfreunde mit den Anhängern der Moderne und die Entstehung des geschichtlichen Weltbildes, in: Antike und Moderne, 1966.
- LÄMMERT, 1965. = F. v. Blanckenburg: Versuch über den Roman. Faksimiledruck der Originalausgabe von 1774. Nachwort v. E. - - , Stuttgart 1965.
- LÄMMERT, 1971. = Romantheorie. Dokumentation ihrer Geschichte in Deutschland 1620-1880., Hrsg. v. E. - - , Köln/Berlin 1971.
- LAUSBERG, 1973. = - - ,H.: Handbuch der literarischen Rhetorik, München 1973.
- LEMECKI, 1920. = - - , S. v.: Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, Göttingen 1920.
- LINDNER, 1980. = - - ,B.: Die Opfer der Poesie. Zur Konstellation von Aufklärungsroman und Kunstautonomie am Ende des 18. Jahrhunderts, in: Aufklärung, 1980. 265-302.
- LONGINUS, 1846. = - - : Értekezés a fenségesről. Széptani Remekírók. Kiad. a Kisf. T. I. köt., Buda 1846.
- MAGNY, 1729. = - - ,C. F.: Constantin de: Dissertation critique sur le Paradis Perdu, 1729.
- MALLER, 1940. = - - Sándor: Összián Magyarországon 1788-1949., Debrecen 1940.
- MIÁNDI, 1786. = Szívet sebhető ... Római Mesékben tett Próba... Pozsony 1786.
- MÁRTON, 1794. = - - István: A görög nyelv első kezdete, Győr 1794.
- MÁRTON, 1795. = - - István: Új deák rudimenta, vagy-is... Győr 1795.
- MÁRTON?, 1796. = - - István: Keresztyén Theologiai Morál, vagy-is... H.n. 1796.
- MÁTYÁSI, 1798. = - - József verseinek folytatása. Második darab, Vác 1798.

- MÁTYÁSI, 1806. = Vélekedés, mellyet a' magyar nyelv eránt ország eleibe tétetett tudós kérdésekre ... feleletül adott - - József, Pest 1806.
- MEID, 1930. = Bodmer/Breitinger: Schriften zur Literatur. Hrsg. v. V. - - , Stuttgart 1930.
- MEINECKE, 1959. = - - : Die Entstehung des Historismus, München 1959.
- MEZEI, 1974/1. = - - Márta: Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt, Bp. 1974.
- MEZEI, 1974/2. = - - Márta: Poétikai kérdések Csokonainál, in: It 1974. 410-420.
- MIHÁLTZ, 1768. = - - István: Keresztény Seneca, azaz...Kolozsvár 1768.
- MIND. Gy. = Mindenes Gyűjtemény
- M. M. = Magyar Museum
- MOLNÁR, 1794. = -- Borbála: Munkáji. Pozsony/Pest 1794.
- MOLNÁR, 1804. = - - Borbála: Szeretsétlen indulat, vagy Sarolta és Sándor, Kolozsvár 1804.
- MOLNÁR, 1983. = - - Judit: Egy ismeretlen debreceni Milton-fordítás, in: It 1983. 159-169.
- NYV = Magyar Nyelv
- MTA Kt. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
- MUSCHG/HUNZIGER, 1933. = Dichtung und Forschung. Festschrift für Emil Ermatinger. Hrsg. v. - - , Leipzig 1933.
- NADLER, 1912-1918. = - - J.: Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften, B. 1-3. 1912-1918.
- NAGY, 1786. = Méhi gazdaság, a' mellyet Ovidius rendéhez alkalmaztatott magyar versekben foglalt - - János, Győr 1786.
- NAGY, 1790. = Udvari Kátó, vagy is Grátzián Boldizsárnak Faludi Ferentz által magyarra fordított CCC maximái, mellyeket alagyas versekbe foglalt - - János, Győr 1790.
- NÁNÁSI, 1799. = - - Benjámín: A' magyar polgárok törvény szerint való rendes örökösse, Pest 1799.
- NÉMEDI, 1980. = - - Lajos: Ki írta a Jámbor Szándékot?, in: ItK 1980. 125-136.
- NEUMANN, 1769. = - - : Lapsus Protoparentum ex Poemate Miltini Cantus VI., Viennae 1769.
- NIVELLE, 1960. = - - , A.: Kunst- und Dichtungstheorien zwischen Aufklärung und Klassik, Berlin W. 1960.
- NIVELLE, 1977.: • - - , A.: Literaturästhetik der europäischen Aufklärung, Wiesbaden 1977.
- NOSZKÓ, 1791. = Virág Szó-fár, mellyet össze-szedett - - Aloiszius, Pest 1791.
- NYULAS, 1800. = Bergman: Az Erdély Országi vizeknek bontásáról közönségesen, ford. - - Ferentz, Kolozsvár, 1800.
- OPITZ, 1624. = - - , M.: Buch von der deutschen Poeterei. Abdruck der ersten Ausgabe /1624/, Halle 1882.
- ÜTVÖS, 1983. = - - Péter: Eine Magnatenbibliothek aus dem Jahren 1772. Beitrag zur Kulturgeschichte des 18. Jhs. /Kézirat/.

- SARTORI, 1772. = Magyar nyelven Filosofia, azaz...-mellyeket ... ki-botsátott P. - - Bernárd, Eger 1772.
- SCHALL, 1964. = - -, P.: Bayle und die Querelle... in: S.: Studien zur französischen Aufklärung, München 1964. 34-44.
- SCHERER, 1963. = - -, K. R.: Gattungspoetik im 18. Jh. Stuttgart 1963.
- SEGESVÁRI, 1793. = Physico-Theologia, azaz...írta Borhám Vilám... ford. - - István, Bécs 1793.
- SEIGER, 1971. = - -, A.: Deutsche Übersetzungstheorie im 18. Jh /1734-1746/, Bonn 1971.
- SEIGRIST, 1969. = - -, Chr.: Batteur-Rezeption und Nachahmungslehre in Deutschland, in: Geistesgeschichtliche Perspektiven. Hrg. v. G. Grossklaus, Bonn 1969.
- SILAI, 1793. = A' magyar játék-szin. Eleő esztendő. Negyedik és utolsó kötet, Pest 1793.
- SILAI, 1903. = -- Ödön: Nyelvújítók a 17. század közepén. Műy 1903. 12-19., 103-114.
- SOOS, 1791. = Magyar Pénélopó....írta Kos Vádrhelyi ...Mírton, Pest 1791.
- SÖTÉR, 1964-1966. = A magyar irodalom története, 1-6. köt. fűszerk. - - István, Bp. 1964-1966.
- STASCHILBERG, 1956. = - -, J.v.: Das Dienengleichnis. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Imitatio, in: Romanische Forschungen 1956. 271-293.
- STAUD, 1931. = - - Géza: Az orientalizmus a magyar romantikában, Bp. 1931.
- SULZER, 1777. = - - : Allgemeine Theorie der schönen Künste, B. I-II. Biel 1777.
- SZABÓ, 1930. = - - Flóris: A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében /1742-1773/, in: Itk 1930. 469-485.
- SZALAI, 1930. = - - Anna: Fennaháborúk, Nyelvi és irodalmi viták, 1731-1926. Bp. 1930.
- SZAUDER, 1970. = - - József: Az este és Az álom, Bp. 1970.
- SZAUDER, 1970/1. = - - József: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai, in: Szauder, 1970. 5-56.
- SZAUDER, 1970/2. = - - József: A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában, in: Szauder, 1970. 92-122.
- SZAUDER, 1970/3. = - - József: Sententia és pictura, A fiatal Csokonai verstípusairól, in: Szauder, 1970. 156-193.
- SZAUDER-TARNAI, 1974. = - - József, - - Andor: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok, Bp. 1974.
- SZAUDER, 1930. = - - József: Csokonai poétikájához. Kritikatörténeti tanulmány, in: Sz. J.: Az ój és a csillagok, sajtó alá rend. Szauder Mária, Bp. 1930. 339-363.
- SZEGED, BAZSÁK, 1930. = - - Mihály: Csokonai: A magányosságához, in: Sz. M. M.: Világkép és stílus, Bp. 1930. 75-95.
- SZENTŐ, 1926. = - - Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790-1843. Bp. 1926.

- SZERDAIBLY, 1734.** = Poesis narrativa... conformata a Georgio Aloys - - , Budae MDCCXXXIV.
- SZENTHÁZI MAGY, 1783.** = Barátságos oktatás ... Irattatott Német Eyelven Meyer András által... ford. - - István, Pozsony/Buda 1783
- SZIGETI, 1970.** = - - - Jónó: Milton elveszett paradicsoma Magyarországon, in: ItK 1970. 205-213.
- SZÖRÉNYI, 1974.** = - - - László: A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata, in: Szaunder-Tarnai, 1974. 567-646.
- TAKÁTS, 1901.** = - - - Sándor: Egy elfeledett nyelvújító /Bonyák Bernát/, in: MNYr 1901. 421-426, 471-476.
- TARNAI, 1958.** = - - - Andor: Egy tibetinek álcázott laikuserkülése a 18. századi magyar irodalomban, in: ItK 1958. 177-186.
- TARNAI, 1959.** = - - - Andor: Egy deákos klasszicizmus és a Milton-vita, in: ItK 1959. 67-93.
- TARNAI, 1972.** = - - - Andor: Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók, in: It 1972. 333-396.
- TÉGLÁSY, 1930.** = - - - Imre: Zsámboky János /Sambucus/ nyelv és történelemszemléletéhez, in: ItK 1930. 245-266.
- TELEKI, 1773.** = Csida, szomorú játék. Molyet...Korneille Péter...késztett...magyar versekbe foglalt Gróf - - Ádám, Kolozsvár 1773.
- TUD. Gy.** = Tudományos Gyűjtemény
- TUMARKIN, 1930.** = - - - A.: Die Überwindung der Mimesislehre in der Kunsttheorie des XVIII. Jhs, in: Festgabe für S. Singer. Hrag. v. H. Mayne, Tübingen 1930. 40-55.
- UNGVÁRNÓTI TÓTH, 1818.** = - - - László görög versei. Magyar tolmácsolással, Pest 1818.
- VAJDA, 1962.** = - - - György Mihály: Az összehasonlító irodalomkutatás története Magyarországon, in: Világirodalmi Figyelő, 1962., és V. Gy. M.: Állandóság a változásban, Bp.1968. 468-544.
- VAJDA, 1969.** = - - - György Mihály: Zur Geschichte der ungarisch-deutschen Literaturbeziehungen, in: Studien zur Geschichte der deutschen ungarischen literarischen Beziehungen, Berlin, 1969.
- VÁLYI, 1789.** = - - - K. András: A' norma és a' levél-író, Kassa 1789.
- VÁLYI, 1791.** = - - - [K.] András: A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd, Buda 1791.
- VÁLYI MAGY, 1807.** = - - - Ferenc: Ódák Horatz mértékei, Kassa 1807. Az idézett oldalék: A' régi poézisről, 's azzal való ésszről.
- VARGHA, 1960.** = Csokonai emlékek. Összeáll. és a jegyzeteket írta: - - Balázs, Bp. 1960.
- VENZKY, 1734.** = - - - G: Das Bild eines geschickten Uebersetzers, in: Beyträge, 1734. IX. 59-114.
- VERSEGHY, 1793.** = - - - Ferenc: Mi a' Poézis? és ki az igaz poéta?, Buda 1793.
- VISKI, 1902.** = Magyar Ovid, által változásokról, szabad fordításban, ford. - - T. Pál, Kolozsvár, 1902.
- VOLTAIRE, 1727.** = - - - : Essai sur la Poésie épique, 1727.
- VOSSKAMP, 1793.** = - - - W.: Romantheorie in Deutschland. Von Martin Opitz bis Friedrich von Blankenburg. Stuttgart 1973.

- VOSSKAMP, 1974. = - - , W.: Romantheoretische Aspekte im 18. Jahrhundert, in: Europäische Aufklärung. Hrsg. W. Hinck, Frankfurt/M. 1974. 161-164.
- WAHRENBURG, 1976. = - - , F.: Funktionswandel des Romans und ästhetische Norm. Die Entwicklung seiner Theorie in Deutschland bis zur Mitte des 18. Jhs., Stuttgart, 1976.
- WALDAPFEL, 1933. = - - Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom, in: It 1933. 13-50.
- WÁLYI, 1789. = lásd: Vályi, 1789.
- WEBER, 1974. = - - , E.: Die poetologische Selbstreflexion im deutschen Roman des 18. Jahrhunderts, Stuttgart/Berlin/Mainz/Köln 1974.
- WEISE, 1692. = - - , Chr.: Curiöse Gedanken von deutschen Versen, 1692.
- WELSLAU, 1976. = - - , E.: Imitation und Plagiat in der französischen Literatur von der Renaissance bis zur Revolution, Schönböck Verl. 1976.
- WOLF, 1923. = - - , H.: Versuch einer Geschichte des Geniebegriffes in der deutschen Ästhetik des 18. Jahrhunderts, B. I. von Gottsched bis auf Lessing, Heidelberg 1923.
- WÜTHENOW, 1969. = - - : Das fremde Kunstwerk, Göttingen 1969.
- ZACHARIAE, 1760/63. = Milton: Das verlorene Paradies, ...in Reim-freye Verse übers. und mit...Anmerkungen begleitet v. Friedrich Wilhelm - - , Altona 1760/63.
- ZECHENTER, 1778. = Fedra és Hyppolitus, ford. - - Antal, Pozsony, 1778.
- ZENTAI, 1983. = - - Mária: A 18. századi angol irodalomszemlélet alakulása és a ballada. /Kézirat/.
- ZMEGAC, 1978. = Geschichte der deutschen Literatur von 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Hrsg. v. - - B. I/1. Frankfurt/M. 1978.
- YOUNG, 1759. = - - , E.: Conjectures on original composition, in: English Critical Essays, Selected and ed. by E. D. Jones, London 1965. 270-311.